

Kriminalističke teme

časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Godište XXIII Sarajevo, 2023

Broj 1-2

ISSN 1512-5505

UDK 343.9

Kriminalističke teme *časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije*

REDAKCIJA ČASOPISA KRIMINALISTIČKE TEME

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Prof. dr Marija Lucić Čatić – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Članovi redakcije / Editorial board members

Prof. dr Lada Sadiković – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Marija Lučić-Čatić – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Dina Bajraktarević-Pajević – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Darko Datzer – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Muamer Kavazović – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Almir Maljević - Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Doc. dr Elvira Čekić – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Doc. dr Edita Hasković – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

Prof. dr Nebojša Bojanić – Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

IZDAVAČ / PUBLISHER

Univerzitet u Sarajevu -

Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

ZA IZDAVAČA / FOR PUBLISHER

Prof. dr Jasmin Ahić, dekan

ADRESA REDAKCIJE / EDITORIAL ADDRESS

Zmaja od Bosne 8, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

+387 33 561 239

[e-mail:krimteme@fkn.unsa.ba](mailto:krimteme@fkn.unsa.ba)

krimteme.fkn.unsa.ba

UDK 343.9

ISSN 1512-5505 (Print)

ISSN L-2637-269X (Online)

DOI 10.51235/ISSN.2637-269X.23.1-2

Časopis je upisan u Evidenciji javnih glasila FBiH pod rednim brojem 773 od 13.03.1998. godine

Međunarodna redakcija / Foreign Editorial Board

Andy Aydın-Aitchison, Ph.D, Senior Lecturer- University of Edinburgh, Scotland;

Ray Bull, Ph.D, Emeritus Professor- University of Derby, United Kingdom;

Sanja Milivojević, Ph.D, Research Fellow- La Trobe University, Australia;

Goran Bašić Ph. D, Associate Professor-Linnaeus University, Sweden;

Bojan Dobovšek, Ph. D, Full Professor- University of Maribor, Slovenia;

Milan Žarković, Ph. D, Full Professor- University of Criminal Investigation and Police Studies, Serbia;

Marina Malis Szadovska, Ph. D, Full Professor- University of St. Kliment Ohridski, North Macedonia;

Željko Karas, Ph. D, Associate Professor -Police Academy in Zagreb, Croatia;

Mirsad Serdarević, Ph.D, Assistant Professor-Chicago School of Professional Psychology, United States.

Štampa / Printing

Štamparija "Fojnica" d.o.o, Fojnica

Tiraž / Circulation

100 primjeraka / copies

Priprema / Typeset:

Predrag Puharić

Svi radovi objavljeni u časopisu su recenzirani u skladu sa odredbama Pravilnika o uređivanju i izdavanju časopisa Kriminalističke teme

Prilozi objavljeni u časopisu Kriminalističke teme referiraju se u sljedećim međunarodnim akademskim bazama podataka / Journal of Criminal Justice Issues is indexed/abstracted in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library),

EBSCO SocINDEX,

EBSCO SocINDEX Full Text,

EBSCO Criminal Justice Abstracts,

EBSCO Criminal Justice Abstracts with Full Text,

HeinOnline

EBSCO

HEINONLINE

Kriminalističke teme

RIJEČ UREDNICE

Marija LUČIĆ-ĆATIĆ

Poštovane čitateljice i čitatelji,

Osobito mi je zadovoljstvo predstaviti novi dvobroj časopisa „Kriminalističke teme“ za 2023. godinu, koji sadrži sedam iznimno interesantnih znanstvenih i stručnih radova iz domena kriminalistike, kriminologije i sigurnosnih studija kao i jedan prikaz udžbenika.

Dvobroj započinje izvornim znanstvenim radom koautora Ivana Nađa sa Veleučilišta Velika Gorica, Ante Perčina iz Sokol Security Zagreb i Jasmina Ahića, profesora i dekana Univerziteta u Sarajevu - Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije pod naslovom „Usavršavanje u privatnoj zaštiti – novi izazovi“. Kroz prizmu sigurnosnog trenda zemalja EU glede podizanja udjela privatne zaštite na lokacijama s povećanim sigurnosnim rizikom, a u svezi sa zajedničkim partnerstvom javne i privatne sigurnosti i pitanje uvođenja nove kategorije zaštitara specijaliste koautorski tim polemizira pitanja cjeloživotnog usavršavanja zaštitara, stavova čuvara i zaštitara o cjeloživotnom usavršavanju, načina na koje čuvari i zaštitari sudjeluju u procesu usavršavanja, njihove motivacijske faktore za stjecanje novih znanja, kao i prepreke za usavršavanje.

Nadalje, dvobroj nudi izvorni znanstveni rad „Socio-demografski korelati socijalne dezorganizacije i kvalitete susjedstva“ autora Alisabrija Šabanija, profesora na Univerzitetu u Sarajevu - Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije i Elvire Čekić, profesorice na Univerzitetu u Sarajevu - Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije u kojem koautorski tim nastoji utvrditi povezanost socijalno-demografskih varijabli ispitanika na percepciju socijalne dezorganizacije vezane za uvjete stanovanja i kvalitetu susjedstva. Dobiveni rezultati sugeriraju na pozitivne stavove vezane za vrijednosti stanovanja koje proizlaze iz socijalne organizacije i kvalitete susjedstva. Rad je zaključen preporukama za buduća istraživanja i djelovanje.

Potom slijedi prethodno saopćenje autora Pere Mihaljevića, predavača u naslovnom nastavnom zvanju na Visokoj policijskoj školi u Zagrebu i Anna-Marie Getoš Kalac, profesorice na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod naslovom „Neki fenomenološki aspekti prostitucije u Hrvatskoj“. U radu su predstavljeni rezultati kvalitativne analize prostitucije u Hrvatskoj prema izvršenoj podjeli prostitucije na onu niske, srednje i visoke razine. Cilj provedene studije i predmetnoga rada je stvaranje jasnije predodžbe o aktualnoj fenomenologiji prostitucije, a temeljem toga i o čimbenicima koji na nju utječu, kao i o mogućim smjerovima prevencije u pogledu etiologije prostitucije.

Nadalje, dvobroj donosi i pregledni znanstveni rad „Transgeneracijske kolektivne traume i radikalizacija u Bosni i Hercegovini: prema uspostavi okvira za analizu“ Mirze Buljubašića, višeg asistenta na Univerzitetu u Sarajevu - Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije i postdoktorant na Nizozemskom institutu za istraživanje kriminala i podrške kaznenom pravosuđu i Barbore Holá, više istraživačice na Nizozemskom institutu za istraživanje kriminala i podrške kaznenom pravosuđu i vanredne profesorice na Pravnom fakultetu VU Amsterdam. Koautorski tim pošavši od konstatacije da transgeneracijske kolektivne traume imaju potencijal

za radikalizaciju mladih utvrđuju da se dosadašnja literatura ne bavi grupnom radikalizacijom kroz kolektivne traume, te stoga kao cilj ovog rada postavljaju otklanjanje tog nedostatka. U radu su objašnjeni i sintetizirani koncepti međugeneracijske (kolektivne) traume, njenog prijenosa i radikalizacije, te je predložen okvir za kontekstualizirano razumijevanje utjecaja kolektivnih trauma na radikalizaciju mladih.

Potom slijedi pregledni znanstveni rad Davora Trlina iz JU Centar za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji BiH i Mile Čolić iz JU Centar za edukaciju sudija i javnih tužilaca u Republici Srpskoj pod naslovom „Tajno audio i video snimanje kao krivično djelo i izuzeci od protupravnosti: norma, praksa i „strazburški“ standardi“. Koautori su u ovom radu pokušali dati odgovor na pitanje da li je nekada dopušteno sačinjavati tajne audio i video snimke, te ako je odgovor potvrđan, kada je to moguće. Odgovor na to pitanje je sagledan kroz analizu normativnog okvira, domaće sudske prakse, komparativne sudske prakse, te prakse Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu i njenom konstruktivnom javnog interesa. Također, isti je sagledan i kroz komparaciju normativnih rješenja iz Bosne i Hercegovine sa istim ili sličnim rješenjima iz susjednih država, konkretno Republike Hrvatske i Republike Srbije.

Naredni rad predstavlja pregledni znanstveni rad „Profesionalni standardi u vještačenju dokumenata i rukopisa“ autora Muamera Kavazovića, profesora na Univerzitetu u Sarajevu - Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Milana Žarkovića, profesora na Kriminalističko-policijskom univerzitetu u Beogradu, Marije Lučić-Čatić, profesorice na Univerzitetu u Sarajevu - Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije i Nebojše Bojanića, profesora na Univerzitetu u Sarajevu - Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije. Predmet navedenog rada je prikaz polja rada kriminalističkog vještačenja spornih dokumenata, odnosno znanja i uvjeta koje bi trebao da posjeduje jedan dobro obučeni vještak u ovoj oblasti. Rad bliže prikazuje i načine na koje bi se do traženih spoznaja i znanja trebalo doći, te se u istom vrši analiza nekih od dostupnih međunarodnih standarda i procedura za ovu oblast vještačenja.

Nadalje, dvobroj nudi stručni rad Amera Smailbegovića, DTCare Sarajevo NVO, pod naslovom „Primjena geofizičkih i geokemijskih metoda u forenzičkim istraživanjima“ u kojem autor prezentira neke od geofizičkih i geokemijskih metoda i tehnika koje su korištene diljem svijeta - Balkanu, Bliskom istoku i Ukrajini, posebice u pronalaženju sekundarnih i tercijarnih masovnih grobnica i zaostale vojne tehnike.

U konačnici dvobroj nudi prikaz knjige „Diplomacy I“ Henry-a Kissinger-a. Prikaz je priredio Admir Katica, ministar Ministarstva unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo.

I ovom prigodom želim zahvaliti svim autoricama i autorima, te koautoricama i koautorima na dostavljenim radovima, recenzenticama i recenzentima, te članicama i članovima Redakcije koji su svojim sugestijama i prijedlozima unaprijedili kvalitetu i omogućili publiciranje još jednog izdanja časopisa „Kriminalističke teme“. Nadam se da će čitateljice i čitatelji i u ovom broju pronaći interesantne i upotrebljive sadržaje.

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr. Marija Lučić-Čatić

USAVRŠAVANJE U PRIVATNOJ ZAŠTITI – NOVI IZAZOVI LIFELONG LEARNING IN PRIVATE SECURITY - NEW CHALLENGES <i>IVAN NAĐ, ANTE PERČIN, JASMIN AHIC</i>	1
SOCIO-DEMOGRAFSKI KORELATI SOCIJALNE DEZORGANIZACIJE I KVALITETE SUSJEDSTVA SOCIO-DEMOGRAPHIC CORRELATES OF SOCIAL DISORGANIZATION AND NEIGHBORHOOD QUALITY <i>ALISABRI ŠABANI, ELVIRA ČEKIĆ</i>	19
NEKI FENOMENOLOŠKI ASPEKTI PROSTITUCIJE U HRVATSKOJ SOME PHENOMENOLOGICAL ASPECTS OF PROSTITUTION IN CROATIA <i>PERO MIHALJEVIĆ, ANNA-MARIA GETOŠ KALAC</i>	45
TRANSGENERACIJSKE KOLEKTIVNE TRAUME I RADIKALIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI: PREMA USPOSTAVI OKVIRA ZA ANALIZU TRANSGENERATIONAL COLLECTIVE TRAUMAS AND RADICALIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: TOWARDS THE ESTABLISHMENT OF A FRAMEWORK FOR ANALYSIS <i>MIRZA BULJUBAŠIĆ, BARBORA HOLÁ</i>	71
TAJNO AUDIO I VIDEO SNIMANJE KAO KRIVIČNO DJELO I IZUZECI OD PROTIPRAVNOSTI: NORMA, PRAKSA I „STRAZBURŠKI“ STANDARDI SECRET AUDIO AND VIDEO RECORDING AS A CRIMINAL OFFENSE AND EXCEPTIONS FROM ILLEGALITY: STANDARDS, PRACTICE AND “STRASBOURG” STANDARDS <i>DAVOR TRLIN, MILA ČOLIĆ</i>	93
PROFESIONALNI STANDARDI U VJEŠTAČENJU DOKUMENATA I RUKOPISA PROFESSIONAL STANDARDS IN QUESTIONED DOCUMENTS EXPERTISES <i>MUAMER KAVAZOVIĆ, MILAN ŽARKOVIĆ, MARIJA LUČIĆ-ĆATIĆ, NEBOJŠA BOJANIĆ</i>	111
PRIMJENA GEOFIZIČKIH I GEOKEMIJSKIH METODA U FORENZIČKIM ISTRAŽIVANJIMA FORENSIC APPLICATIONS OF GEOPHYSICAL AND GEOCHEMICAL METHODS <i>AMER SMAILBEGOVIĆ</i>	127
„DIPLOMATIJA I“ HENRY KISSINGER <i>ADMIR KATICA</i>	137

UDK: 351.759(497.5)

USAVRŠAVANJE U PRIVATNOJ ZAŠTITI – NOVI IZAZOVI

Izvorni naučni rad

Primljeno / Recieved: 13. 6. 2022.

Prihvaćeno / Accepted: 12. 6. 2023.

Ivan NAĐ
Ante PERČIN
Jasmin AHIC

Sažetak

Posljednjih dana i nadalje svjedočimo aktivnosti oko novog Zakona o privatnoj zaštiti, čija je primjena započela početkom 2020. godine. Jedan od temeljnih razloga za donošenje novoga Zakona je poboljšanje primjene tjelesne i tehničke zaštite u praksi, kvalitetnije normativno uređenje te unaprjeđenje sektora privatne zaštite u uvjetima aktualnih sigurnosnih ugroza. Isto tako, neminovna činjenica uključivanja privatne zaštite u sustav domovinske sigurnosti, jedan je od dodatnih razloga da se ista dodatno osuvremeni. Isto podrazumijeva i paralelno podizanje i razine i kvalitete usluga privatne zaštite u Republici Hrvatskoj. Također, jedan od očekivanih ciljeva je da se u zajedničkom partnerstvu javne i privatne sigurnosti dodatno podigne udio privatne zaštite na lokacijama s povećanim sigurnosnim rizikom, što je svojevrsni sigurnosni trend u zemljama EU. S tim u vezi predlaže se i nova kategorija zaštitara specijalista koja bi se dodatno educirala od postojećih zaštitara na tržištu, te kojoj bi se u budućnosti kroz ovlasti iz novog Zakona o privatnoj zaštiti povjerali najodgovorniji i najsloženiji poslovi privatne zaštite. No, u postojećim uvjetima u kojima se nalazi sektor privatne zaštite u RH u kojem trenutno nedostaje gotovo 25 % neposrednih izvršitelja, u kojima je negativna selekcija kadrova zastupljena već preko 5 godina, uz enormnu fluktuaciju neposrednih izvršitelja, minimalne osobne dohotke cijelog sektora, realno je postaviti pitanje je li predmetna kategorija zaštitara, samo novo ime i nova forma za isti ili ipak očekivano novi sigurnosni sadržaj. Stoga u radu kroz provedbu ankete iznosimo i dio istraživanja zaposlenika privatnog sektora o stavovima cjeloživotnog usavršavanja. Cilj ovog rada je: utvrditi stavove čuvara i zaštitara o cjeloživotnom usavršavanju, načine na koje čuvari i zaštitari sudjeluju u procesu usavršavanja, njihove motivacijske faktore za stjecanje novih znanja, kao i prepreke za usavršavanje te u konačnici procijeniti koristi od usavršavanja.

Ključne riječi

privatna zaštita, zaštitar, zaštitar specijalist, cjeloživotno usavršavanje

UVOD

Privatna zaštita je dio zaštitnih aktivnosti koji se realizira po dispozitivnoj oduci korisnika usluga u onom segmentu u kojem isti angažmanom privatne zaštite zadovoljavaju svoje specifične sigurnosne potrebe, izvan okvira zaštitnih aktivnosti koje jamči država kroz mjere i radnje javne sigurnosti. Stoga pojmovno gledajući, iako ne postoji općeprihvaćena definicija privatne zaštite, i to poglavito poradi njene različite strukture, opsega i djelokruga unutar svake pojedine države, a posljedično čemu je vrlo teško dati sveobuhvatnu definiciju iste, ipak unatoč navedenom, pojedini autori daju određene definicije ovoga pojma, definirajući ga „kao delegiranu ovlast u oblasti sektora sigurnosti, koji inače predstavlja isključivi domen i monopol političkih struktura jedne države, odnosno državne zajednice kao takve u ruke pojedinca ili pojedinaca, a u skladu sa zakonskim rješenjima i ovlastima koja mu država dodjeli“ (Ahić i Nađ, 2017:15), i/ili „kao granu sigurnosti koja organizovanim samostalnim ili zajedničkim sistematskim i planskim djelovanjem putem pojedinca, organizacija, privatnih ili profesionalnih kompanija, osigurava ličnu zaštitu ili zaštitu drugih, kao i zaštitu odgovarajućih visoko pozicioniranih ličnosti, prostora, poslovanja, a koji nisu u nadležnosti državnih organa.“ (Kržalić, 2009:10). Strani autori samo određenje i definiranje pojma privatne zaštite vežu mahom uz funkcionalno zaštitni aspekt iste, definirajući istu kao „vrste privatnih organizacija i pojedinaca koji pružaju sve vrste usluga povezanih sa sigurnošću, uključujući istragu, stražu, patrolu, detekciju laži, alarme i oklopni transport“ (Kakalik i Wildhorn, 1971b), i/ili definicija koje se fokusiraju na stav da „privatno osiguranje pruža ne samo zaštitu od zločina, nego i četiri dodatne prijetnje: gubitka, nesreća, pogreška i neetične prakse“ (Bottom i Kostanoski :1983), i/ili definicija koja u privatnoj zaštiti uključuje „one samozaposlene pojedince i privatno financirane tvrtke i organizacije koji pružaju usluge vezane uz sigurnost određenoj klijenteli uz naknadu, za pojedinca ili subjekt koji ih zadržava ili zapošljava, ili za sebe, kako bi zaštitili svoje osobe, privatno vlasništvo ili interese od raznih opasnosti.“ (Cunningham i sur., 1990), odnosno vrlo sličnu Grennovu definiciju koja u pojmu privatne zaštite vidi „one pojedince, organizacije i službe osim javnih agencija za provođenje zakona, koje su prvenstveno angažirane u sprječavanje kriminala, gubitka ili štete određenim pojedincima, organizacijama ili objektima.“ (Green, 1981). U konačnici i (ASIS) International¹ definira privatnu sigurnost kao “nevladinu praksu privatnog sektora zaštite ljudi, imovine i informacija, provođenja istraga i na drugi način čuvanje imovine organizacije” (ASIS International, 2009a).

No, po pitanju normativnog uređenja pojma privatne zaštite, za istaknuti je da je Republika Hrvatska donošenjem Zakona o zaštiti osoba i imovine 1996. godine (NN 83/1996), prvi put sustavno definirala različite oblike privatne zaštite osoba i imovine. Daljnjom profilacijom i razvojem tada relativno nove industrije u profesionalnom, normativnom i tržišnom kontekstu 2003. godine, donesen je novi Zakon o privatnoj zaštiti (NN 68/2003), koji je bio na snazi do 2020. godine uz dvije izmjene i dopune Zakona u 2010. godini (NN 31/10, 139/10). Posljednjim noveliranjem navedenog Zakona normativno uređenje poslova privatne zaštite je u potpunosti usklađeno sa zakonodavstvom Europske Unije. Osim navedenog Zakona kao krovnog lex specialis Zakona koji uređuje djelatnost privatne zaštite, na temelju istoga je doneseno još 9 podzakonskih pravilnika kojima se propisuju uvjeti provedbe tjelesne i tehničke zaštite. Kao što se i najavljivalo od strane Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske te sukladno očekivanjima, u veljači 2020. donesen je novi Zakona o privatnoj zaštiti (NN 16/2020.).

1 (ASIS) International - najveće udruženje privatnih stručnjaka za sigurnost u SAD-u

U okviru navedenog Zakona privatna zaštita se definira kao sigurnosna gospodarska djelatnost koja se provodi radi postizanja prihvatljive razine privatne i javne sigurnosti građana i njihove imovine te održavanja reda i mira u ugovornom opsegu. Djelatnost privatne zaštite obuhvaća poslove zaštite osoba i imovine koji se obavljaju tjelesnom i/ili tehničkom zaštitom te poslove izrade prosudbi ugroženosti, uz primjenu pravila postupanja propisanih Zakonom o privatnoj zaštiti. Djelatnost privatne zaštite mogu obavljati pravne osobe i obrtnici te unutarnje službe zaštite koji imaju odobrenje Ministarstva za obavljanje tih poslova. Pravna osoba može započeti s radom na temelju odobrenja Ministarstva unutarnjih poslova ako ima: akt o upisu pravne osobe u sudski registar, imenovanu odgovornu osobu za poslove privatne zaštite, poslovni prostor, opće akte te ako ispunjava druge uvjete propisane Zakonom.

Djelatnost privatne zaštite obuhvaća poslove koji za cilj imaju zaštitu osoba i imovine, a osobito:

1. zaštitu stambenih, poslovnih i drugih objekata i prostora te javnih i drugih površina
2. zaštitu novčarskih institucija
3. pružanje tjelesne i tehničke intervencije po dojavi
4. neposrednu tjelesnu zaštitu osoba
5. zaštitu mirnih prosvjeda, sportskih natjecanja i javnih okupljanja
6. zaštitu kulturnih i prirodnih dobara ili stvari od znanstvenog, umjetničkog, povijesnog ili tehničkog značaja koja se nalazi u javnoj zbirci, zaštićenoj privatnoj zbirci ili je izložena za javnost te zaštitu okoliša
7. osiguranje i pratnju pri distribuciji novca, vrijednosnih papira i dragocjenosti
8. osiguranje i pratnju pri distribuciji drugih pošiljaka te transportu osoba
9. izradu prosudbi ugroženosti osoba i imovine.

Poslove privatne zaštite mogu obavljati samo osobe koje ispunjavaju uvjete za dobivanje dopuštenja policijske uprave za obavljanje poslova tjelesne i tehničke zaštite.

U članku 19. Zakona o privatnoj zaštiti (NN 68/2003), definirano je da poslove privatne zaštite mogu obavljati osobe koje su dobile dopuštenje policijske uprave za obavljanje tih poslova. Dopuštenje se izdaje za obavljanje poslova tjelesne zaštite i za obavljanje poslova tehničke zaštite. Poslovi privatne zaštite, ovisno o razini složenosti te ovlastima osoba koje ih obavljaju razvrstavaju se na poslove: čuvara, zaštitara, i zaštitara – tehničara.

Novi Zakon o privatnoj zaštiti (NN 16/2020.), u čl. 17. st. 3. uvodi nove kategorije neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite i to tako da se „ Poslovi privatne zaštite, ovisno o razini složenosti te ovlastima osoba koje ih obavljaju, razvrstavaju na poslove: čuvara, zaštitara, zaštitara – specijalista, zaštitara – tehničara i zaštitara-IPU (izrađivač prosudbi ugroženosti, u daljnjem tekstu zaštitara IPU).“

Zakon o privatnoj zaštiti (NN 16/2020.), u čl. 28. definira izobrazbu neposrednih izvršitelja poslova zaštite tako da propisuje da istu može provoditi Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske i ustanove sukladno propisima o obrazovanju, precizirajući pritom da za provedbu izobrazbe čuvara i zaštitara ustanove moraju ishoditi odobrenje Ministarstva, sukladno uvjetima koje propisuje ministar unutarnjih poslova. Pored navedenog općeg određenja u čl. 28. definiraju se uvjeti iz čl. 20. koje mora ispunjavati svaka pojedina osoba da bi pristupila samom postupku „licenciranja“ koji će u konačnici rezultirati izdavanjem dopuštenja za obavljanje poslova privatne zaštite.

Uvjeti koje moraju ispunjavati ustanove koje osposobljavaju zaštitare i čuvare, način izobrazbe, uvjeti za polaganje ispita, sastav ispitnog povjerenstva te program i način polaganja ispita za zaštitare i čuvare definirani su podzakonskim Pravilnikom o izobrazbi i stručnom ispitu za zaštitare i čuvare (Pravilnik o izobrazbi i stručnom ispitu za zaštitare i čuvare, NN 103/2004. u daljnjem tekstu „Pravilnik“).

Uz sve formalne, materijalne, tehničke i kadrovske resurse koje svaka pojedina ustanova mora ispuniti da bi od Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske ishodila izdavanje odobrenja za obavljanje izobrazbe, za potrebe ovoga rada usredotočit ćemo se na sadržajni dio izobrazbe za zaštitare. Tako je u čl. 11. „Pravilnika“ propisano da izobrazbu osoba za zaštitara i čuvara „pristupnika“ provodi ovlaštena ustanova. Izobrazba se sastoji od teoretskog i praktičnog dijela. Program izobrazbe za zaštitara traje 100 nastavnih sati, razvrstanih u 6 programskih cjelina, od čega je 50 sati teoretski dio, a 50 sati praktični dio. Programske cjeline izobrazbe su: normativno uređenje područja rada i ovlasti zaštitara i čuvara, uporaba sredstava i uređaja tehničke zaštite, osnove kriminalistike i pravila postupanja, osnove komuniciranja, osposobljavanje u rukovanju i gađanju vatrenim oružjem i osposobljavanje u primjeni tjelesne snage – samoobrane.

Po provedbi programa izobrazbe ovlaštena ustanova dostavlja nadležnoj policijskoj upravi popis osoba koje su završile izobrazbu. Pristupnik koji je završio izobrazbu polaže stručni ispit pred ispitnim povjerenstvom, koje rješenjem imenuje ministar unutarnjih poslova (čl. 12. „Pravilnika“). Stručni ispit za zaštitara sastoji se od praktičnog i teoretskog dijela, a stručni ispit za čuvara od teoretskog dijela. Praktični dio ispita za zaštitara polaže se praktičnom izvedbom zadanih elemenata, sukladno sadržaju programskih cjelina „osposobljavanje u poznavanju, rukovanja i gađanju vatrenim oružjem“ i „osposobljavanje u primjeni tjelesne snage – samoobrane“ (čl. 15. „Pravilnika“). Pristupniku koji je položio stručni ispit izdaje se svjedodžba (čl. 22. „Pravilnika“).

Uz prethodno ispunjenje uvjeta iz čl. 20 Zakona o privatnoj zaštiti (NN 3/03, 31/10, 139/10), izdavanjem licence za čuvara, zaštitara, zaštitara tehničara od strane Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske, za bilo koju fizičku osobu ispunjeni su svi zakonski uvjeti da se ista angažira na poslovima privatne zaštite za potrebe krajnjeg korisnika.

SVRHA I ISTAŽIVAČKI PROBLEMI

Ispitati stav i mišljenje neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite o:

- poslovima privatne zaštite za koje je potrebno dodatno osposobljavanje
- potrebnim tematskim područjima dodatne edukacije koja bi bila korisna za obnašanje sadašnjih poslova privatne zaštite
- postojeće stanje u razini i opsegu dosadašnje izobrazbe zaštitara i čuvara,
- o potrebi za predstojećom izobrazbom zaštitara specijalista.

Sličnu problematiku i dileme bilježimo i kod nekolicine autora koji u vremenu sveprisutnije privatne zaštite paralelno valoriziraju pitanja adekvatnosti obuke neposrednih izvršitelja navedenih poslova. U datom kontekstu intrigantno je mišljenje da se „pozivi na povećanu ili poboljšanu izobrazbu temelje na apstraktnim zabrinutostima u vezi sa zakonitošću, upravljanjem i odgovornošću, a ne u stvarnoj analizi korisnosti postojećih modela obuke za stvarne službenike osiguranja“ (Manzo 2009:410). Do predmetnog zaključka autor je došao

otvorenim intervjuima s 29 službenika osiguranja iz trgovačkih centara, i pitanjem smatraju li da je njihova obuka korisna u hitnim (ili na neki drugi način neočekivanim) situacijama. Analizom predmetnih standarada i modela obuke autor je došao do zaključka „da su službenici osiguranja prilagodljiviji nego što bi se moglo očekivati“.

Nastavno na navedenu temu, u samoj pripremi ovoga rada uzeli smo u obzir nekoliko ključnih aspekata koji su bili dominantni u ukupnom procesu donošenja novog Zakona o privatnoj zaštiti, počevši od temeljnih razloga i općeg okvira donošenja novog Zakona, preko osnovnih intencija zakonodavca, do grubog navođenja područja u koja je zakonodavac značajnije intervenirao u samom zakonskom tekstu. Predmetna razina intervencije oslikava se i kroz stav da „donošenjem novoga Zakona o privatnoj zaštiti Ministarstvo unutarnjih poslova ima i dalje namjeru prvenstveno naglašavati preventivnu ulogu zaštitarstva, ali će poticati i specijalizaciju te kontinuirano usavršavanje osoba koje se bave tjelesnom i tehničkom zaštitom čime će se stvoriti pretpostavke za kvalitetniji rad posebice u objektima i okolnostima visoke ugroze, ali i osposobiti čuvere i zaštitare te zaštitare specijaliste da budu dijelom sigurnosnog sustava što će im, između ostalog, omogućiti primjenu operativnih i samo zaštitnih aktivnosti na svojim radnim mjestima (Šegedin i Trut 2021:190).

Predmetnu intenciju zakonodavca smo dakako stavili u malo širi kontekst željenih promjena u samom segmentu usluga privatne zaštite u Republici Hrvatskoj, ali paralelno i u kontekst aktualnog stanja na tržištu neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite, i to kako samih zaštitara tako i pravnih osoba koje pružaju usluge privatne zaštite u Hrvatskoj. Analizirajući predmetne intervencije u tekstu novog Zakona, kao dugogodišnjim operativcima svakako da nam je najinteresantiji segment statusnih promjena neposrednih izvršitelja poslova zaštite /dojučerašnjih čuvara/ zaštitara/zaštitara- tehničara/, kao i njihov budući status, nove kategorije neposrednih izvršitelja, njihova dodatna edukacija i specijalizacija, a sve navedeno dakako u proporciji očekivanih kvalitativnih pomaka u samoj razini i kvaliteti usluga privatne zaštite u budućnosti. U tom kontekstu „predmetne kadrovske pretpostavke uz dostupnost najsuvremenijih sredstva i sustava tehničke zaštite, te uz očekivanu dinamičnost, fleksibilnost i financijske mogućnosti ovog sektora su realne osnove za širenje palete usluga sektora privatne zaštite (Nađ i Perčin 2018:7). No, obzirom da su autori imali privilegiju i dijelom aktivno sudjelovati u radnoj skupini koja je koordinirala donošenje novog Zakona, uz dugogodišnje operativno iskustvo u neposrednoj realizaciji predmetnih usluga na samom tržištu, te paralelno i uz dugogodišnji edukativni segment osposobljavanja navedenih kadrova, smatrali smo nužno potrebnim o svim prethodno navedenim aspektima pitati i neposredne izvršitelje poslova privatne zaštite /po svim operativnim razinama pružanja predmetnih usluga/, za njihovo mišljenje o navedenim promjenama, i to posebice u dijelu prethodno navedenih statusnih promjena, novih licenci za neposredne izvršitelje, ovlasti zaštitara, edukacije, programa osposobljavanja istih, te korelacije svega navedenoga s njihovim konkretnim radnim zadacima prilikom svakodnevnog pružanja usluga zaštite za krajnjeg korisnika. Slijedom navedenoga, nametnulo nam se nekoliko logičnih istraživačkih pitanja na koje želimo dobiti odgovore od strane navedene kategorije ispitanika, tj., njihovo mišljenje o:

- poslovima koje ispitanici obavljaju u okviru pružanja usluga privatne zaštite
- razini završenih specijalizacija ispitanika na poslovima privatne zaštite i dostatnosti istih prilikom izvršavanja poslova zaštite
- poslovima privatne zaštite za koje je potrebno dodatno osposobljavanje

- tematskim područjima dodatne edukacije za koja ispitanici smatraju da bi im bila osobito korisna za obnašanje sadašnjih poslova privatne zaštite
- postojeće stanje u razini i opsegu dosadašnje izobrazbe zaštitara i čuvara,
- mišljenje o potrebi za predstojećom izobrazbom zaštitara specijalista.

U konačnici, prikupljene podatke smatramo nužnim komentirati u kontekstu konkretnih zahtjeva tržišta i potrebama krajnjih korisnika usluga zaštite kojima bi predmetna edukacija po opsegu i sadržaju, jamčila zadovoljavanje njihovih personaliziranih sigurnosnih potreba.

1. METODOLOŠKI PRISTUP

1.1. Uzorak i vremenski okvir

Uzorak istraživanja činili su licencirani čuvari, zaštitari i zaštitari-tehničari zaposlenici u zaštitarskim tvrtkama u Republici Hrvatskoj. Istraživanje je provedeno u razdoblju od 07. do 31.01.2020. godine na području više gradova u Republici Hrvatskoj gdje čuvari, zaštitari i zaštitari-tehničari obavljaju poslove iz djelokruga privatne zaštite. Provedenim istraživanjem obuhvaćeno je ukupno 187 ispitanika. Podaci su prikupljeni uz pomoć posebno konstruiranog upitnika. Svi prikupljeni podaci iz upitnika, potom su statistički obrađeni. Po dovršenoj statističkoj obradi izrađene su kontingencijske tablice koje su sažete i analizirane deskriptivnom metodom. Za potrebe provedenog istraživanja korišten je Zakon o privatnoj zaštiti (NN 3/03, 31/10, 139/10) te sada aktualni Zakon o privatnoj zaštiti (NN 116/2020), u kojem se uvodi nova kategorija izvršitelja zaštitar-specijalist za poslove privatne zaštite (zaštitar koji obavlja poslove tjelesne zaštite osoba i imovine primjenom ovlasti uz višu razinu osposobljenosti propisane u članku 17. stavak 3. novog Zakona). Predlagatelj smatra da je viša razina osposobljenosti nužna u primjeni sredstava prisile i zaštiti osoba, objekata i prostora visoke ugroženosti. Također za ovo istraživanje korišteni su i važeći podzakonski propisi iz djelokruga privatne zaštite doneseni na bazi starog Zakona (NN 3/03, 31/10, 139/10), budući da su novi podzakonski pravilnici u tijeku izrade.

Kao što smo i uvodno naglasili krajnji cilj ovoga istraživanja je utvrditi: precizne stavove čuvara i zaštitara o cjeloživotnom usavršavanju, model na koje načine čuvari i zaštitari sudjeluju u procesu usavršavanja, motivacijske faktore za stjecanje novih znanja, prepreke za usavršavanje te u konačnici procijeniti i realne koristi od usavršavanja.

Podatci su prikupljeni na uzorku od 187 ispitanika od čega su anketu ispunile 22 žene ili 10.16% i 165 muškaraca (89.83 %) koji obavljaju poslove iz djelokruga privatne zaštite. Uzorak obuhvaćao je 9 čuvara, 174 zaštitara i 21 zaštitara-tehničara zaposlenih u zaštitarskim tvrtkama na području Republike Hrvatske od 18 do 61 godine starosti.

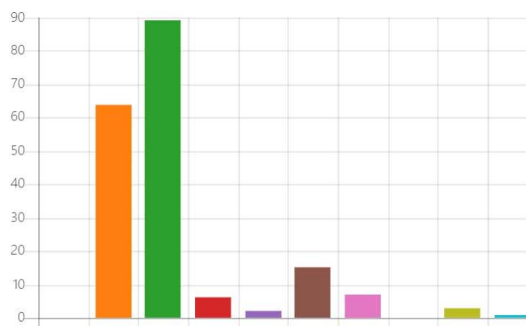
● čuvara	9
● zaštitara	174
● zaštitara tehničar	21

Grafikon 1. Struktura uzorka prema izdanim licencama za...

Prosječna dob svih ispitanika bila je 39.27 godina. Prosječni staž u privatnoj zaštiti bio je 12.47 godina. Najveći broj čuvara, zaštitara i zaštitara-tehničara je srednje stručne spreme sa završenom četverogodišnjom srednjom školom. Distribucija prema stupnju obrazovanja prikazana je u grafikonu 2.

● OŠ	0
● SŠ 3 god	64
● SŠ 4 god	89
● gimnazija	6
● fakultet 1. stupanj	2
● stručni studij ili viša škola	15
● fakultet	7
● akademija	0
● magisterij	3
● doktorat	1

Grafikon 2. Obrazovna struktura istraživačkog uzorka

1.2. Tehnike istraživanja

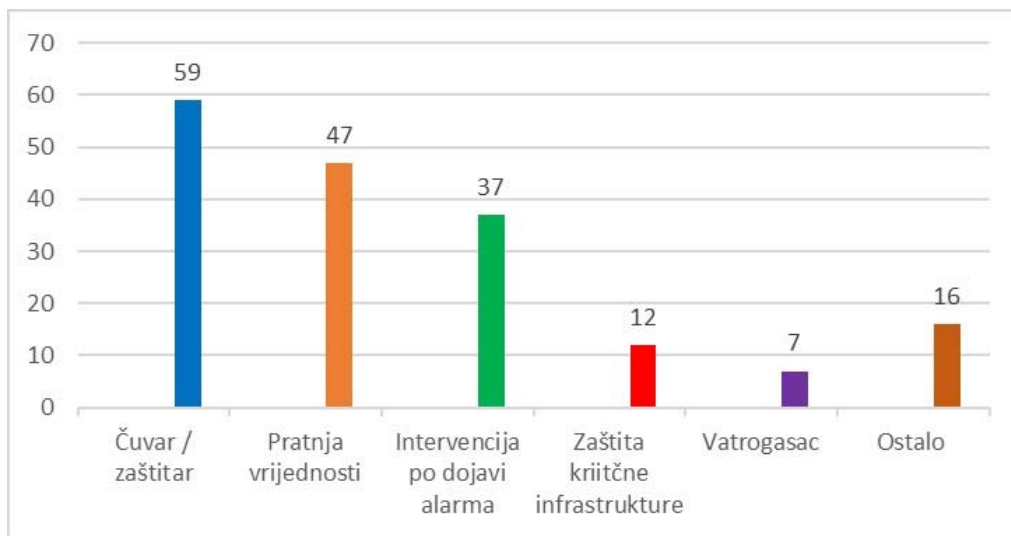
Kao što smo i naveli za potrebe istraživanja konstruiran je anketni upitnik koji sadrži 17 pitanja, pri čemu smo se vodili intencijom da pitanja budu maksimalno razumljiva ispitanicima, jednoznačna i jednostavna za odgovaranje. Dio pitanja postavljen je u obliku otvorenog tipa i pitanja višestrukog izbora (pitanja vezana za osobne podatke), dio je postavljen u obliku lista za označavanje, a najveći dio u obliku tvrdnji Likertova tipa. Pitanjima se nastojalo obuhvatiti sljedeće kategorije odgovora počevši od: Osobnih podataka; Poslova koje obavlja u privatnoj zaštiti; Završene specijalizacije u privatnoj zaštiti; Dosadašnje primjene ovlasti; Poželjnih osobina osoba koje obavljaju poslove privatne zaštite; Obrazovne potrebe za izobrazbu zaštitara; Stavovi o cjeloživotnom obrazovanju itd.

1.3. Postupak prikupljanja i obrade podataka

Anketa je postavljena na Google Forms aplikaciju i provedena putem Interneta u razdoblju od 7. do 31. siječnja 2020. godine na području više gradova u Republici Hrvatskoj gdje čuvari, zaštitari i zaštitari-tehničari obavljaju poslove iz djelokruga privatne zaštite. Anketa je distribuirana putem osobnih kontakata, e-mailom i društvenim mrežama. Na poziv je odgovorilo 187 ispitanika što čini konačni uzorak na kojem je vršena statistička analiza uz pomoć MS Excel i SPSS 20.0 for Windows softverskih paketa.

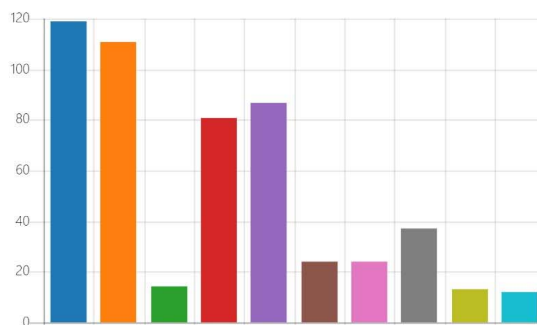
3. REZULTATI

Najveći broj anketiranih čuvara, zaštitara i zaštitara-tehničara uključen je u okviru svog djelokruga poslova u privatnoj zaštiti na poslovima čuvar/zaštitar njih 59, na poslovima pratnje vrijednosti 47, na poslovima intervencije po dojavi alarma njih 37, na zaštiti kritične infrastrukture njih 12, na poslovima vatrogasac njih 7 te na ostalim poslovima 16 vidljivo u grafikonu 3. Dobiveni podatci očekivani su s obzirom na to da čuvari i zaštitari najviše rade na poslovima zaštite objekata, pratnje vrijednosti i intervencijama po dojavi alarma, što je vidljivo u grafikonu 3.

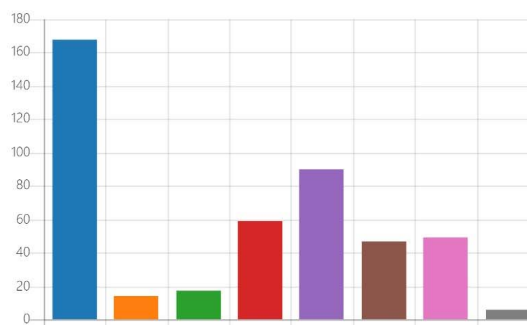
Grafikon 3. Uključenost na poslovima privatne zaštite

Na pitanje ispitanicima koje konkretne poslove privatne zaštite obavljaju, dobiveni odgovori odražavaju aktualno stanje tržišta usluga privatne zaštite u kojem je klasična tjelesna zaštita i nadalje dominantna usluga kao i sve njezine podvrste /osiguranje stambenih i poslovnih prostora, prijevoz novca, osiguranje javnih skupova, neposredna tjelesna zaštita, sigurnosne intervencije i drugo, a što je vidljivo i iz grafikona 4.

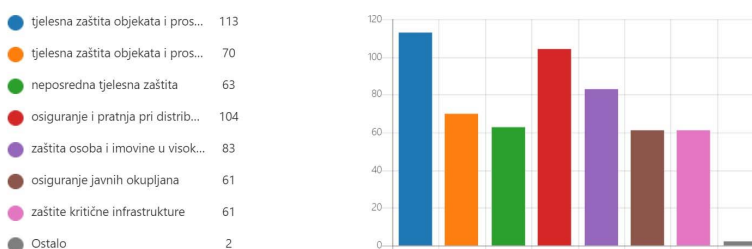
Grafikon 4. Poslovi koje ispitanici obavljaju u okviru pružanja usluga privatne zaštite

Podaci iz grafikona 4. nam također svjedoče o činjenici da je 76,2% ispitanika (od ukupno deset navedenih poslova) radilo na četiri posla i to: na poslovima osiguranja javnih okupljanja 63% ispitanika, osiguranja stambenih i poslovnih prostora 59,3% ispitanika, na poslovima osiguranja i pratnje vrijednosti 43,3% ispitanika, na poslovima intervencije po dojavi alarma 46,5% ispitanika, dok je na preostalih šest poslova radilo 23,8% ispitanika. Predmetni podaci ukazuju da su ispitanici (zaštitari) za vrijeme svoga radnog vijeka i pružanja usluga privatne zaštite bili angažirani (u prethodno navedenim postocima) na ukupnoj paleti usluga tjelesne zaštite, što i nije neko posebno iznenađenje s obzirom na to da u segmentu tjelesne zaštite postoje svega dvije kategorije neposrednih izvršitelja tj. čuvari i zaštitari. No, navedeni podatak je svakako interesantan u proporciji s podacima iz grafikona 5. iz kojega je evidentno da 86,84 % neposrednih izvršitelja po pitanju specijalizacija u privatnoj zaštiti ima tek osnovnu izobrazbu za licenciranje navedenih kategorija neposrednih izvršitelja za čuvara, zaštitara, zaštitara-tehničara (a među kojima je 59 ispitanika ili 31,5% osposobljeno za borilačke vještine, 90 ispitanika ili 48,1 % za rukovanje oružjem, te 49 ispitanika ili 26,2% za pružanje prve pomoći)

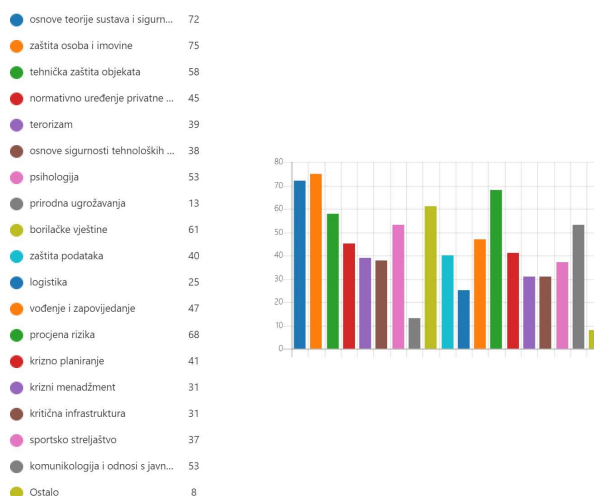
Grafikon 5. Specijalizacije u privatnoj zaštiti završene od strane ispitanika

No, da i sami neposredni izvršitelji poslova zaštite prepoznaju potrebu za dodatnom specijalizacijom i edukacijom izvan uobičajenih i osnovnih izobrazbi u postupku licenciranja, svjedoče nam podatci u grafikonu 6., u kojem smo ispitanike pitali za koje poslove iz djelokruga privatne zaštite (po njihovu mišljenju) bi se trebali dodatno osposobljavati. Stoga iako su u navedenom pitanju opcije odgovora bile vezane uz isključivo klasične i uobičajene poslove privatne zaštite, razvidno je da je svaki od navedenih ispitanika zaokružio minimalno 3 /od 7/ vrsta usluga za koje smatra da mu je potrebna dodatna edukacija. Stoga ako predmetne pokazatelje stavimo u proporciju sa vrstama usluga na kojima je konkretni ispitanik za vrijeme svog radnog vijeka bio angažiran, dođemo do zaključka da za 76,2% usluga koje je konkretni ispitanik pružao, smatra da mu treba dodatna edukacija.

Grafikon 6. Poslovi privatne zaštite za koje je potrebno dodatno osposobljavanje

Nadalje, u proporciji s prethodno navedenim, kad se ispitanicima ponudila još nešto šira paleta mogućih tematskih područja za dodatnu edukaciju, a koja bi im, po njihovu mišljenju, bila osobito korisna za obavljanje trenutnih poslova privatne zaštite, svaki ispitanik je od ponuđenih tema u prosjeku odabrao 5 tematskih područja i to:

Grafikon 7. Tematska područja dodatne edukacije za koja ispitanici smatraju da bi im bila osobito korisna za obnašanje sadašnjih poslova privatne zaštite

Slijedom prethodnih upita i odgovora na iste, postavili smo i konkretno pitanje vezano uz uvođenje nove kategorije zaštitara-specijalista, buduću izobrazbu za navedeno zvanje te u konačnici zatražili mišljenje ispitanika je li, i ako jest..., poradi čega je predmetna izobrazba potrebna.

Grafikon 8. Predstojeća izobrazba zaštitara, potreba je poradi...

Iz podataka grafikona 8., vidljivo je da 56.5 % ispitanika predstojeću izobrazbu smatra nužnom, 21 % ispitanika smatra dostatnim dosadašnji način izobrazbe, dok je 22.5 % neinformirano. Postotak neinformiranih po zaprimanju potrebnih informacija će se očekivano preliti u dvije prethodne kategorije za ili protiv edukacije, a iz čega je realno očekivanje/zaključak da nakon navedenog prelijevanja gotovo 2/3 ispitanika dodatnu edukaciju smatra nužno potrebnom, što je iznimno dobar podatak kad se uzme u obzir prosječna dob neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite koja je oko 40 godina starosti i mahom SSS obrazovanja, što u kontekstu očekivane buduće edukacije svakako nije zanemariv čimbenik bez učinka.

Slične podatke i postotak dobijemo i kod pitanja o potrebi i izradi budućih programa cjeloživotnog obrazovanja i osposobljavanja iz djelokruga privatne zaštite, u kojem nam 71,48 % odgovora sugerira potrebu izrade i provedbe navedenih programa u budućnosti, a što je vidljivo i u grafikonu 9.

Grafikon 9. Cjeloživotno osposobljavanje u privatnoj zaštiti

4. POTREBE REFORME IZOBRAZBE ČUVARA I ZAŠTITARA

Iz prethodno navedenih odgovora na pitanja postavljena neposrednim izvršiteljima poslova privatne zaštite, smatramo nespornom činjenicu o nužnosti reforme izobrazbe neposrednih izvršitelja za poslove privatne zaštite u budućnosti, koji temeljem iste moraju biti osposobljeni i educirani da svojim zaštitnim aktivnostima prilikom pružanja usluga zaštite odgovore na nove sigurnosne izazove. Isti stav je zauzet i 2017, u novoj Strategiji nacionalne sigurnosti Republike

Hrvatske (NN 73/17), u koje je također između inih ciljeva definirano da će se „provoditi kontinuirana izobrazba i obuka zaposlenika u sustavu javne sigurnosti, tijelima sigurnosno-obavještajnog sustava i sektoru privatne zaštite, kao i uvođenje suvremenih organizacijskih modela i tehnoloških dostignuća u svim tijelima javne vlasti.“ Sličan stav imaju i autori koji naglašavaju da „radno mjesto zaštitara može se učiniti sigurnijim, prije svega promjenom propisa koji reguliraju područje privatne zaštite, te da bi nova regulacija trebala odrediti kvalitetniju edukaciju zaštitara i čuvara s posebnim osvrtom na pripremu na konkretne događaje“ (Cvrtila 2018:6).

No da nedovoljna pozornost edukacije zaštitara privatne zaštite nije samo problem u Hrvatskoj svjedoči i činjenica da u jednoj od zemalja svojevrstnih koljevki razvoja industrije privatne zaštite SAD-a, također bilježimo neuređen sustav edukacije i standarda izobrazbe za privatne zaštitare, o čemu svjedoči podatak „da u SAD-u ne postoji savezni zakon koji regulira domaću industriju privatnog osiguranja, tako da državni zakoni u pogledu obuke čuvara privatnih zaštitarskih tvrtki variraju: 16 američkih država ne zahtijeva provjeru prošlosti prije nego što nekoga može zaposliti privatna zaštitarska tvrtka; 30 država ne zahtijeva obuku; 20 država predviđa obveznu obuku, ali zahtjevi se kreću između 1 i 48 sati; u 22 države usluge privatnog osiguranja ne moraju biti licencirane“ (Kezeli 2020:13). Slična situacija je i na razini EU obzirom da ne postoji jedinstveni zakon koji na razini EU definira usluge privatne zaštite, njihov opseg pa tako ni samu razinu edukacije te uvjete koji neposredni izvršitelji navedenih poslova moraju ispunjavati u pojedinoj državi da bi u skladu sa zakonom pružali usluge privatne zaštite. Tako Litvanski (2019) u svom istraživanju navodi da su „u svim državama obavezne radne dozvole koje se izdaju na određeni vremenski period; u svim državama osim u Italiji od kompanija se zahtijeva obučeni kadar, opremljenost, transparentnost i odgovornost; većina država zahtijeva da radnici privatne industrije sigurnosti pohađaju osnovnu obuku dok manji broj država članica zahtijeva od radnika da prođu i dopunsku specijaliziranu obuku, kao i dodatnu provjeru.“ Isto tako, „polaganje ispita za dobivanje radne dozvole traži se u skoro svim državama članicama.“ (Litvanski 2012:9). U svakom slučaju „zemlje EU usvajaju različite pozicije u pogledu da li i kako kontrolisati svoje privatne sigurnosne servise i kako organizovati kontinuiranu obuku za iste“ (Kržalić, 2007:58).

Nastavno na navedenu temu u najkraćim crtama opisali smo postupak izobrazbe zaštitara u Republici Hrvatskoj, i to u osnovnom postupovnom dijelu kao i najužem sadržajnom dijelu nastavnih cjelina koje zaštitari izučavaju u postupku izobrazbe. Podzakonskim Pravilnikom o izobrazbi i stručnom ispitu za zaštitare i čuvere (NN 103/2004) detaljnije je propisan sadržaj svake pojedine cjeline, no samim pogledom na isti stječe se dojam da isti nije noveliran već dugi niz godina te da je predmetno osvježavanje istoga nužno, zbog svih onih čimbenika zbog kojih je donešen novi Zakon o privatnoj zaštiti, počevši od osuvremenjivanja ukupne djelatnosti, njene profesionalizacije, specijalizacije te u konačnici i personalizacije u dijelu specifičnih sigurnosnih potreba svakog pojedinog korisnika usluga zaštite. S tim u vezi, ako smo od 2003. godine nekoliko puta osvježavali i novelirali sam Zakon o privatnoj zaštiti, u najmanju ruku je logično da se predmetni trend primijeni i na sami postupak izobrazbe zaštitara, nastavne sadržaje, literaturu, kao i nove tehnike prezentacije predmetnih znanja i vještina kako bi ista zadovoljila barem dio aktualnih sigurnosnih potreba novih korisnika usluga zaštite.

Noveliranje samog sadržaja edukacije i osposobljavanja budućih neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite nužno uvjetuje i činjenica uvođenja dviju novih kategorija neposrednih izvršitelja zaštitara-specijalista i zaštitara-IPU za koji trenutno ne postoji nastavni plan izobrazbe

prema trenutno važećem Pravilniku o izobrazbi i stručnom ispitu za zaštitare i čuvare (NN 103/2004).

Stoga neminovna reforma izobrazbe čuvara, zaštitara, zaštitara-specijalista, zaštitara- tehničara, zaštitara- IPU zasigurno mora obuhvatiti nekoliko pravaca, i to primarno:

- optimizacije procesa i broja nastavnih sati edukacije za svaku pojedinu kategoriju
- noveliranja i optimizacije nastavnih sadržaja za svaku pojedinu kategoriju
- osuvremenjivanja samog procesa edukacije i prijenosa željenih vještina i sadržaja u kontekstu s trendovima generacija polaznika
- profiliranja osobne profesije zaštitara /svih navedenih kategorija/ kao cjeloživotnog zanimanja i profesionalne orijentacije
- izrade posebnih specijaliziranih programa za pristupnike u III. i IV. godišnjem programu SSS obrazovanja za zaštitare
- kreiranje novih, usko specijaliziranih programa i edukacija zaštitara privatne zaštite, koji će biti pioniri novih usluga privatne zaštite
- čvršće povezivanje i paralelno optimiziranje procesa edukacije, s krajnjim korisnicima usluga zaštite, neposrednim izvršiteljima istih /privatnim zaštitarskim društvima/ i znanstvenom zajednicom.

Da će se predmetni proces edukacije definitivno morati osuvremenjivati govori i jedan od ciljeva koji je sam predlagatelj novog Zakona precizirao, u dijelu u kojem se navodi da se predmetnim Zakonom želi postići... "Uspostava efikasne djelatnosti privatne zaštite, osposobljene, obučene i opremljene za preventivno i operativno djelovanje u okolnostima visokog rizika i njena integracija u sustav domovinske sigurnosti Republike Hrvatske, uspostava sigurnosne kulture u društvu i razvoj zaštitarskog tržišta, što će pridonijeti povećanju standarda osoba koje obavljaju navedene poslove i u konačnici rezultirati povećanjem opće društvene sigurnosti građana."

(web izvor e-savjetovanje prilikom donošenja novoga Zakona o privatnoj zaštiti <https://esavjetovanja.gov.hr/ECon/MainScreen?entityId=10305>).

Na istom tragu su i autori koji pitanja edukacije neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite kao i samu razinu zaštitnih aktivnosti stavljaju u proporciju sa planom upravljanja rizicima, uslijed čega naglašavaju da ocjene i stručnost treba promatrati kroz skupine ili pojedince sa specijalističkim obukama ili znanjima o tom području (Ahić, Nađ, 2017.).

Slične stavove zastupa i COES u svome priručniku Nabava kvalitetnih usluga privatne zaštite, u dijelu poglavlja Vještine i sposobnosti zaštitara, koji edukaciju i izobrazbu zaštitara promatra u proporciji sa uvjetima za nadmetanje za pružanje usluga privatne zaštite, krajnjim odabirom izvršitelja navedenih poslova te u konačnici i sa samom razinom i kvalitetom usluga privatne zaštite, te stoga posebice ističe da „ dio kriterija kvalitete, bi trebao utvrditi sve dodatne obuke i redovite obuke za osvježavanje naučenog. Dokazi o internim programima i planovima za dodatnu obuku zaštitara i/ili o postojanju i kvaliteti objekata za obuku, mogu pružiti indiciju toga uzima li ponuditelj ozbiljno vještine i kvalifikacije osoblja, i prihvaća li filozofiju osobnog razvoja osoblja i ulaganja u osoblje. Nastavni plan i program osposobljavanja, raspored ili moduli, mogu pružiti dokaze da se provodi unutarnja politika ili program obuke. Zaštitari koji primaju stalnu edukaciju pokazat će veću motivaciju i predanost. Programi obuke trebaju biti povezani s jasnim razvojem karijere u zaštitarskoj tvrtki, omogućujući vertikalnu i horizontalnu promociju. To također ukazuje na višu razinu motivacije i na kraju više kvalitete usluga.“ (COESS

2014:28). No, unatoč navedenom ironija je da i kompanije koje se pridržavaju visokih standarda s dobro obučanim djelatnicima mogu izgubiti utrku sa nelojalnom konkurencijom. (Mihaljević, Nađ 2018:13)

Na istom tragu je i nacionalni ceh zaštitara koji u kontekstu analize i odgovora na nove izazove koji se u budućnosti stavljaju pred privatnu zaštitu naglašava da je „potrebno provesti dubinsku transformaciju sektora privatne zaštite i sigurnosti, identificirati ključne točke promjena, prilagoditi se novih zahtjevima, tehnologijama i potrebama tržišta, te u fokus staviti čovjeka, povećanje njegovih vještina, položaja i uvjeta obavljanja poslova.“ (HCZ 2020).

Uvođenjem novih kategorija osoba s kojima se podiže razina kvalitete samih usluga privatne zaštite, propisuju se uvjeti za osobe koje su prethodno stekle dopuštenje za obavljanje poslova zaštitara, a koje će po ispunjenju istih, te nakon provedene dodatne izobrazbe i položenog ispita, steći dopuštenje za obavljanje poslova visokog rizika u svojstvu zaštitara – specijalista. S obzirom na to da se radi o novoj kategoriji zaštitara, za koje nije propisan sadržaj ni opseg edukacije u podzakonskom Pravilniku o izobrazbi i stručnom ispitu za zaštitare i čuvare (NN 103/2004) nesporno je da su stvoreni svi preduvjeti za sadržajnu optimizaciju navedene edukacije, s posebnim naglaskom da je jedan od uvjeta za ishođenje licence za zaštitara-specijalista, prethodno dvogodišnje iskustvo na poslovima zaštitara, što jasno sugerira da bi predmetni dodatni nastavni sadržaji za ovu kategoriju zaštitara doista trebali biti usko specijalistički s obzirom na to da predmetni kandidati dolaze iz same industrije s minimalno dvogodišnjim iskustvom na konkretnim poslovima zaštite, za koje bi ih trebalo samo dodatno specijalizirati.

5. ZAKLJUČAK

Nastavno na prethodno sumirane odgovore neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite, postavljene ciljeve provedenog istraživanja, činjenicu donošenja novog Zakona o privatnoj zaštiti (u primjeni od 22.02.2020.), analize motiva i stavova zakonodavca u predlaganju novih zakonskih rješenja te analize niza nužno pratećih čimbenika uz navedene aktivnosti, koji su u uzročno posljedičnoj vezi s predmetnim aktivnostima nužno je izvesti nekoliko zaključaka:

- da je zakonodavac donio novi Zakon motiviran željom za efikasnijom privatnom zaštitom, u kojoj od strane neposrednih izvršitelja iste očekuje podizanje razine osposobljenosti, obučenosti i opremljenosti budućih zaštitara za preventivno i operativno djelovanje u okolnostima aktualnih rizika
- da su u novom Zakonu uvedene nove kategorije zaštitara /zaštitar-IPU i zaštitar-specijalist/ kojima će se po provedbi dodatnog programa izobrazbe izdati nove licence i kojima će se na bazi navedene dodatne specijalizacije povjeriti zahtjevniji poslovi privatne zaštite
- da je preduvjet za pristupanje izobrazbi za zaštitara-specijalista prethodni dvogodišnji staž na poslovima zaštitara, što sugerira činjenicu da se radi o postojećim kadrovima iz sustava privatne zaštite
- da je predmetni program izobrazbe, koji za zaštitara-specijalista još nije propisan podzakonskim pravilnikom, nužno sadržajno, strukturno i formalno uskladiti s aktualnim sigurnosnim potrebama tržišta. Isto se dakako odnosi i na potrebu osuvremenjivanja programa izobrazbe i za ostale kategorije čuvara, zaštitara, zaštitara-tehničara

- da prilikom izrade koncepcije navedenih programa izobrazbe u obzir treba uzeti realne činjenice na tržištu privatne zaštite u Republici Hrvatskoj, kao i sistematizirana mišljenja samih neposrednih izvršitelja, i to:
 - da je 76,2 % neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite u okviru svog radnog vijeka pružalo usluge zaštite na gotovo cijeloj paleti mogućih poslova privatne zaštite koji se konzumiraju na tržištu Republike Hrvatske
 - da je uobičajena usluga tjelesne zaštite /sa svojim podvrstama/ i nadalje najdominantnija usluga na tržištu
 - da 86.84 % neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite po pitanju specijalizacija u privatnoj zaštiti ima tek osnovnu izobrazbu za navedene kategorije neposrednih izvršitelja
 - da 76,2 % neposrednih izvršitelja prepoznaje potrebu za dodatnom specijalizacijom i dodatnom edukacijom izvan uobičajenih i osnovnih programa izobrazbe u postupku licenciranja i to za većinu poslova koju su obavljali
 - da u pogledu tematskih područja dodatne edukacije od ponuđenih 19 područja svaki ispitanik je naveo najmanje 5 područja iz kojih smatra da bi mu bila potrebna dodatna edukacija
 - da na konkretno pitanje vezano uz uvođenje nove kategorije zaštitara-specijalista, i potrebu za budućom izobrazbom za navedeno zvanje, kao i pitanje „da li je...?“, i ako jest..., poradi čega je predmetna izobrazba potrebna 56.5 % ispitanika predstojeću izobrazbu smatra nužnom
 - da na pitanje o potrebi i izradi budućih programa cjeloživotnog obrazovanja i osposobljavanja iz djelokruga privatne zaštite, 71,48 % odgovora ispitanika, sugerira potrebu izrade i provedbe navedenih programa u budućnosti
 - da su navedeni podaci tim interesantniji kad se uzme u obzir da je dob svih neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite oko 40 godina, te da su isti prosječno na polovici svoga radnog vijeka.
- stoga je realno očekivanje da se predmetna izobrazba mora u određenom dijelu koncipirati kao cjeloživotno obrazovanje navedenih kadrova, i da ista mora pratiti kontinuiranu evoluciju sigurnosnih ugroza, na koje su aktivnosti zaštitara zasigurno jedan od sigurnosnih odgovora
- kao i da će sama koncepcija cjeloživotnog obrazovanja neposrednih izvršitelja poslova privatne zaštite zasigurno pomoći nužnoj profilaciji zaštitarstva kao osobne profesije i privatne zaštite kao privredne grane s redovnim investicijskim ciklusom / ... u ovom slučaju u kadrovskom segmentu/, bez čijeg kontinuiteta nije moguće podizanje razine i kvalitete usluga same industrije privatne zaštite, kao ni njena daljnja privredna profilacija .

I u konačnici, krajnji cilj svih prethodno navedenih aktivnosti je stvaranje novih generacija neposrednih izvršitelja privatne zaštite, osposobljenih i educiranih za odgovore na aktualne i nove sigurnosne izazove, jer samo navedeni dostatno stručni i profesionalni kadrovi u budućnosti svojim zaštitnim aktivnostima mogu zadovoljiti konkretne personalizirane sigurnosne potrebe svakog pojedinog korisnika, a što je u konačnici i jedini konkretni zahtjev/cilj ukupnog tržišta privatne zaštite.

LITERATURA

- Ahić, J; Nađ, I. (2017): Upravljanje rizikom u privatnoj sigurnosti, Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu
- ASIS International. (2009a). International glossary of security terms. Retrieved July 30, 2010, from <http://www.asisonline.org/library/glossary/index.xml>
- Bottom, N. K., & Kostanoski, J. (1983). Security and loss control. New York: Macmillan.
- Coess (2014) : Nabava kvalitetnih usluga privatne zaštite
- Cunningham, W. C., Strauchs, J. J., Van Meter, C. W., & Hallcrest Systems, Inc. (1990). Private security trends 1970–2000: The Hallcrest report II. Boston: Butterworth-Heinemann.
- Cvrtila Ž. (2018): Kako posao zaštitara učiniti sigurnijim? BIB IRB.
- Green, G. (1981). Introduction to security. Butterworth: Boston, MA.
- Litvanski, J (2012): Izazovi privatnog sektora bezbednosti u novom veku, Novi vek, Centar za euroatlanske studije
- Kakalik, J. S., & Wildhorn, S. (1971b, December). Private police in the United States: Findings and recommendations (R-869-DOJ). Santa Monica, CA: Rand. Retrieved from <http://www.rand.org/pubs/reports/2006/R869.pdf>
- Kezeli, R (2020):The Private Security Industry; The Development of Higher Educational Training Standards, American Military University 2
- Kržalić, A. (2007). Privatna sigurnost. Sarajevo: Centar za sigurnosne studije
- Kržalić, A. (2009). Stanje privatne sigurnosti u BiH. Sarajevo: Centar za sigurnosne studije BiH.
- Manzo, J. (2020): Security Officers' Perspectives on Training; Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice, Volume 51 Issue 3, January 2009, pp. 381-410
- Mihaljević, B; Nađ, I. (2018): Osnove korporativne sigurnosti, Zagreb: Hrvatska Udruga menadžera sigurnosti
- Perčin, A; Nađ, I. (2018): Private Security - Legal and Operational Aspect of the Security Threat Response // Annals of Disaster Risk Sciences, Vol 1, 2; 139-149
- Šegedin, S., Trut, D. (2021): Zakon o privatnoj zaštiti s obrazloženjem i metodologijom provedbe nadzora, AKD, Zagreb
- Strategija nacionalne sigurnost, Narodne novine, broj: 73/17
- Zakona o zaštiti osoba i imovine 1996. godine /NN 83/1996/
- Zakon o privatnoj zaštiti (NN 3/03, 31/10, 139/10)
- Zakon o privatnoj zaštiti (NN 116/2020)
- Pravilnik o izobrazbi i stručnom ispitu za zaštitare i čuvare (NN 103/2004)

WEB izvori:

- <https://esavjetovanja.gov.hr/ECon/MainScreen?entityId=10305>), pristupljeno 14.04.2022.
- <https://www.zastita.info/hr/casopis/clanak/privatna-zastita-pred-novim-izazovi-ma,25351.html>, pristupljeno, 22.04.2022.
- <https://sabor.hr/konacni-prijedlog-zakona-o-privatnoj-zastiti-prvo-citanje-pz-br-635-predlagateljica-vlada-republike?t=114169&tid=208417> , pristupljeno 02.05.2022.

LIFELONG LEARNING IN PRIVATE SECURITY - NEW CHALLENGES

Original scientific paper

Abstract

The last year has seen much activity in preparing the new Act on Private Security, which should be coming in force in early 2020. One of the main reasons for the legislator to pass the new law is to improve the implementation of physical and technical protection in practice, to improve the quality of regulation, and to improve the private protection sector in the context of current security threats. Also, the inevitability of inclusion of private protection in the homeland security system is an additional reason for further modernization, which implies the parallel increase in quality of private security services in the Republic of Croatia. One of the expected goals is to further increase the participation of private security in locations with increased security risk in a partnership between public and private security, which is a trend in EU countries. In this regard, a new category of security professional is proposed, which would be further educated by experienced professionals and, under the new Act on Private Security, entrusted with the most responsible and complex tasks of private security. However, in the current conditions in the Croatian private security sector, which currently lacks almost 25% of trained professionals, in which negative staff selection has been present for over 5 years, with enormous fluctuation of staff, and sector wide minimum wages, it is important to ask whether is the new security guard definition just a different name and form, or does it bring new content. This paper will present a part of the research into private security professionals' attitudes towards lifelong learning. The aim of this paper is to: determine the attitudes of guards and security guards on lifelong learning, ways in which guards and security guards participate in the training process, their motivational factors for acquiring new knowledge and barriers to training and ultimately assess the benefits of training.

Keywords: private security, security guard, specialist security guard, lifelong training

Podaci o autorima

Ivan Nađ, Veleučilište Velika gorica, Velika Gorica. E-mail: ivan.nadj@vvg.hr

Ante Perčin, Sokol Security Zagreb. E-mail: ante.percin@sokol-security.hr

Jasmin Ahić, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Sarajevo. E-mail: jahic@fkn.unsa.ba

SOCIO-DEMOGRAFSKI KORELATI SOCIJALNE DEZORGANIZACIJE I KVALITETE SUSJEDSTVA

Izvorni naučni rad

Primljeno/Received: 14. 2. 2023.

Prihvaćeno/Accepted: 1. 9. 2023.

Alisabri ŠABANI

Elvira ČEKIĆ

Sažetak

Cilj istraživanja bio je utvrditi povezanost socijalno-demografskih varijabli ispitanika na percepciju socijalne dezorganizacije vezane za uslove stanovanja i kvalitetu susjedstva. Istraživanje je provedeno u decembru 2022. na uzorku od 102 ispitanika (49 muškog i 53 ženskog spola), prosječne dobi 43 godina. Primjenjene su sljedeće skale i upitnici: Upitnik sociobiografskih obilježja, Inventar društvene organizacije i Skala društvene percepcije. Rezultati istraživanja su pokazali da socio-demografske varijable imaju utjecaja na percepciju socijalne dezorganizacije i kvalitetu susjedstva. Utvrđeno je da postoji statistički značajna pozitivna povezanost sa varijablom socijalne dezorganizacije i to u pravcu: utjecaj stanara na kvalitetu kolektivnog življenja, emocionalne veze stanara, potrebe za ispunjenjem zahtjeva, susjedska stabilnost i neformalna kontrola. Podaci ukazuju da su sve varijable susjedstva pokazale statistički značajnu pozitivnu povezanost sa vanjskim vezama stanara, sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja, prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja, osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera, neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera i formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera. Faktorском analizom ustanovljena su tri dominantna faktora: uključenost stanara u aktivnosti od zajedničkog interesa, povezanost i pomaganje među stanarima i mogućnosti poboljšanja uvjeta života za sve stanare angažovanjem u mjesnoj i lokalnoj zajednici. Dobiveni rezultati sugeriraju na pozitivne stavove vezane za vrijednosti stanovanja koje proizilaze iz socijalne organizacije i kvalitete susjedstva. Rad je zaključen preporukama za buduća istraživanja i djelovanje.

Ključne riječi

socijalna dezorganizacija, kvaliteta susjedstva, kolektivno stanovanje, neboder, stanari

Uvod

Život u susjedstvu oblikovan je mrežom formalnih i neformalnih udruženja zajednice koje čine bit društvene organizacije. Nesposobnost članova zajednice da postignu zajedničke vrijednosti, odnosno poremećaj u tim udruženjima zajednice rezultira društvenom dezorganizacijom (Bursik i Grasmick, 1993). Društvena dezorganizacija definirana je kao stanje društva koje karakterizira raspad učinkovite društvene kontrole, što rezultira nedostatkom funkcionalne integracije i sukobljenim društvenim stavovima između skupina (Ciobanu, 2019). Uključuje i društvenu izolaciju, osjećaj otuđenja i smanjenje kulturnih vrijednosti u zajednici (Samson i Wilson, 1995; Kornhauser, 1978). Prema Shaw i McKay (1969) odnosi se na iznenadni priljev velikog broja ljudi u susjedstvo i izvan njega, stvarajući patološko okruženje koje pridonosi kriminalnim aktivnostima.

Teoretičari društvene dezorganizacije navode da nekoliko varijabli, uključujući ekonomski status, stambenu nestabilnost, veličinu i gustoću stanovništva i blizinu urbanih područja, etničku raznolikost i poremećaj obitelji, utječe na sposobnost zajednice da razvije i održi sisteme društvenih odnosa, što može dovesti do kriminalnih aktivnosti (Osgood i Chambers, 2003). Stoga institucionalna nestabilnost, anonimnost, nepovjerenje, siromaštvo i heterogenost u urbanim zajednicama ometaju komunikaciju, ometaju zajedničke vrijednosti i dovode do delinkvencije ili privlače delinkventno ponašanje (Sampson i Bean, 2005). Saegert i Winkel (2004) su također potvrdili da je društvena dezorganizacija na razini susjedstva i zajednice dosljedno povezana s različitim oblicima kriminalnih aktivnosti koje ugrožavaju sigurnost pojedinaca u zajednici i smanjuju kvalitetu njihovog života (Marco i sur., 2015).

Društveni kapital općenito se definira i mjeri na međuljudskoj razini, razini zajednice, institucionalnoj ili društvenoj razini u smislu mreža (premošćivanje) i normi reciprociteta i povjerenja (povezivanje) unutar tih mreža. Analizira se u višerazinskom ekološkom okviru u smislu individualnih psiholoških i bihevioralnih koncepcija (osjećaj zajedništva, kolektivna učinkovitost ili osnaživanje, susjedstvo i sudjelovanje građana), te koncepcije na razini institucija i mreže na razini zajednice (Perkins, Hughey i Speer, 2009). Koncepti i istraživanja iz psihologije zajednice mogu biti veoma korisni za praksu razvoja zajednice preoblikovanjem teorije društvenog kapitala.

Društveno organiziranu zajednicu karakterizira (1) solidarnost ili unutarnji konsenzus o bitnim normama i vrijednostima (npr. stanovnici žele i cijene iste stvari, kao što je susjedstvo bez kriminala); (2) kohezija ili jaka veza među susjedima (npr. stanovnici se međusobno poznaju i vole); i (3) integracija, s redovnom društvenom interakcijom (npr. stanovnici provode vrijeme jedni s drugima). Suprotno tome, neorganizirana zajednica ima malo solidarnosti među stanovnicima i nedostaje joj društvene kohezije ili integracije. U biti, društveno neorganizirana susjedstva su neučinkovita u borbi protiv kriminala. Smatra se da je najveća razlika između društveno organiziranih i neorganiziranih četvrti razina neformalne društvene kontrole u tim četvrtima. Neformalna društvena kontrola definirana je kao opseg kolektivne intervencije koju zajednica usmjerava prema lokalnim problemima, uključujući kriminal (Kornhauser, 1978; Shaw i McKay, 1969). To su neformalne, neslužbene radnje koje poduzimaju stanovnici u borbi protiv kriminala u svojim zajednicama (Kubrin i Wo, 2015).

Teorija društvene dezorganizacije tvrdi da četvrti s društvenom neorganizacijom (tj. četvrti koje karakterizira visoka ekonomska nepovoljnost, stambena nestabilnost i etnička heterogenost) imaju nižu društvenu kontrolu i kolektivnu učinkovitost, te više nasilja i kriminala (Saegert i Winkel, 2004). Osnovni kauzalni model društvene dezorganizacije može se izraziti kao: karakteristike susjedstva → društvene veze → neformalna društvena kontrola → kriminal. Sampson (1987) je opisao procese kojima se povezuju karakteristike susjedstva i kriminala:

karakteristike susjedstva kao što su „neorganiziranost obitelji, stambena mobilnost i strukturalna gustoća slabe neformalne mreže društvene kontrole; neformalne društvene kontrole ometaju slabe lokalne društvene veze, smanjena privrženost zajednici, anonimnost i smanjena sposobnost nadzora i skrbništva; drugi faktori, kao što su siromaštvo i rasni sastav, također utječu na neformalnu kontrolu, iako je njihov utjecaj najvjerojatnije neizravan; stanovnici u područjima koja karakterizira obiteljska neorganiziranost, mobilnost i gustoća izgrađenosti manje su sposobni obavljati skrbničke aktivnosti, manje je vjerojatno da će vlastima prijaviti opću devijantnost, intervenirati u javnim nemirima i preuzeti odgovornost za nadzor nad aktivnostima mladih; rezultat je da se devijantnost tolerira, a javne norme društvene kontrole nisu učinkovite“ (Sampson, 1987:109).

Mnoge stambene zgrade privlače pažnju svojom prostornom, historijskom i kulturnom posebnosti. Među brojnim pitanjima o neboderima, jeste i sljedeće: kako društveno-prostorne karakteristike stanovanja u neboderima imaju utjecaja na društvene odnose među stanovnicima (Gu, 2020). Empirijski dokazi pojašnjavaju efekte karakteristika stanova na društvene odnose stanara – dizajn kompleksa, prostorne konfiguracije, zajednički prostori, uključujući društvene objekte, visine jedinica, tipovi javnog/privatnog stanovanja, socijalna homogenost i programi zajednice povezani su sa društvenim odnosima stanovnika (Ibid).

Prethodna istraživanja

Literatura o učincima susjedstva pokriva širok raspon ishoda koji se ne bi mogli pregledati u jednom članku. Među prvim radovima o neboderima i urbanog prostora stanovanja, slobodnog vremena u takvim okolnostima je tekst eminentnog filozofa i psihologa, prof. dr. Rudolfa Stojaka „Djeca u urbanoj konfekciji: zaštita, problemi, objašnjenja“ objavljenog 1975. god. u časopisu Pregled br. 5. U tekstu se naglašava da su promjene u urbanim konurbacijama rezultirale uskraćenosti prostora kako u stanu, tako i izvan stana. Posljedica reduciranog prostora jeste uskraćenost za autentično iskustvo koje podrazumijeva adekvatnu prostornu socijalizaciju. Reducirani prostor posljedično djeluje i na slabu socijalnu koheziju. U uniformnim, tipiziranim neboderima, geometrijskim prostorima, mogućnosti za kvalitetnu komunikaciju je vrlo malo. Mehanizam pasivizacije doprinosi i televizijska kultura. Potreba za socijalizacijom u urbanom prostoru se pretvara u konfekcijsku socijalizaciju, bez invencije. Autor smatra da zbog toga stanari doživljavaju veoma problematična psihološka stanja koja često ostanu nerješena.

Teorija ekoloških sustava (Bronfenbrenner, 1986) daje kontekst za razumijevanje važnosti susjedstva, jer ispituje odnose pojedinaca unutar zajednica i šireg društva. Ljudsko ponašanje se ne događa u vakuumu, već je stalni niz razmjena koje uključuju obitelji, društvene mreže, susjedstva, škole i radna mjesta. Susjedstva su posebno zanimljiva, jer i sastav i fizičke karakteristike susjedstva predstavljaju podlogu za učinkovitu neformalnu organizaciju i kulturu koja podržava ili stvara prepreke zdravom ponašanju (Elliot i sur., 2006, prema Brisoll i Roll, 2012). Wilson (1987) je u svom radu ukazao da negativni ishodi nisu samo posljedica karakteristika na razini pojedinca, već susjedstva stvaraju društveni kontekst koji ima velik utjecaj na ishode na svim razinama.

Samson i Groves (1989) su razinu društvene organizacije zajednice testirali analizom podataka na 238 lokaliteta u Velikoj Britaniji konstruiranih iz nacionalnog istraživanja 1982. godine na 10.905 stanovnika, a zatim istu replicirali na neovisnom nacionalnom uzorku od 11 030 stanovnika 300 britanskih lokaliteta 1984. Rezultati oba istraživanja pokazali su da varijacije u društvenoj neorganizaciji između zajednica prenose velik dio učinka strukturnih karakteristika zajednice na stope kriminalne viktimizacije i kaznenih djela (Samson i Groves, 1989).

U SAD između 2002. i 2008. godine pregledano je 37 istraživačkih studija koje su koristile

nasumične uzorke iz urbanih područja. Nalazi upućuju na to da socio-demografske karakteristike susjedstva i procesi u susjedstvu predviđaju kriminal i sigurnost. Nadalje, neki uvjeti u susjedstvu mogu utjecati na kriminal i sigurnost na neočekivane načine (Brisol i Roll, 2012). Leavitt i Saegert (1990) otkrili su da pojedinci, kvaliteta odnosa, organizacija stanara unutar zgrada i kontakt s vanjskim organizacijama i institucijama su neophodni za zaštitu od kriminala. Saegert i Winkel (2004) predložili su model zajednice domaćinstava kako bi opisali napredak od individualnih aktivnosti do izgradnje organizacije do sudjelovanja u zajednici - razvijanje recipročnih odnosa između organizacija i socijalnih aktera osigurava mogućnosti za djelovanje u zajednici. U mjerenju socijalne dezorganizacije i kvalitete susjedstva ovi autori uzeli su u obzir demografske varijable poput spola, dobi, dužine stanovanja u zgradi, prihode, broj djece u domaćinstvu, etničku pripadnost i obrazovanje i ukazali da su često povezane sa sudjelovanjem u organizacijama. U mnogim drugim studijama (Nash i Kim, 2006) zaključeno je da dezorganizacijski utjecaji ne prevladavaju u potpunosti, jer je značajan broj ispitanika zainteresovan za poboljšanje kvalitete stanovanja. Novija istraživanja, s druge strane dokazuju da u dezorganizovanim susjedstvima, s velikom pokretljivošću stanovnika, visokom stopom siromaštva, stanovnici nisu zainteresirani za svoje životno okruženje, ne poistovjećuju se s njim i rijetko su dio društvene mreže (Siegmunt, 2016). To znači da u snažnim dezorganizovanim okolinama stanari jednostavno odustaju od inicijative za poboljšanje kvalitete stanovanja i primjenjuju mehanizam abdikacije. U istraživanju Pajvančić-Cizelj i Knežević (2017) pokazalo se da su za susjedske odnose značajne varijable, kao što su spol, starost, tip stanovanja, dužina boravka u gradu i vlasnički status nad objektima, ali u različitim intenzitetu i u različitim dimenzijama. Spol ispitanika značajno je povezan sa percepcijom bezbjednosti i žene se osjećaju manje bezbjedno kada noću prolaze kroz svoj kvart, od muškaraca. A svakodnevni susreti i komunikacija, međusobno pomaganje, osjećaj sigurnosti i upoznatost sa lokalnim problemima intenziviraju susjedske odnose. Zaključak ovih autora je da kvalitet susjedskih odnosa značajno varira u različitim dijelovima grada i između različitih društvenih grupa i da su susjedski odnosi kompleksni i zavise od niza karakteristika prostora, ali i drugih varijabli. Saegert, Winkel i Swartz (2002) tvrde da važnost organiziranja na razini zgrade proizlazi iz toga što se potencijalni sustanari moraju upoznati i razviti društveni kapital, kao i iz zajedničkih dobitaka koje mogu ostvariti zajedničkim djelovanjem, kao što su bolji uvjeti gradnje i prevencija kriminala.

3. Problem i cilj istraživanja

Problem istraživanja je ustanoviti kako stanari neobdora percipiraju svoju okolinu u kategorijama organizacije-dezorganizacije i pripadajuću kvalitetu susjedstva.

Cilj ovog istraživanja je ispitati specifične kvalitete odnosa socio-demografskih obilježja ispitanika na percepciju varijabli vezanih za socijalnu dezorganizaciju i kvalitetu susjedstva, te na osnovu toga utvrditi u kojim se smjerovima ona kreće.

H - Opšta je hipoteza da postoji veza između socio-demografskih varijabli ispitanika i njihove percepcije socijalne dezorganizacije vezane za uslove stanovanja i kvalitete susjedstava.

4. Metoda istraživanja

Ispitanici

U istraživanju je učestvovalo N=107 ispitanika (stanara neobdora u naselju Hrasno, ulica Trg heroja br.16 i br. 30 u Sarajevu). 53 žene (52% od ukupnog uzorka) i 49 muškaraca (48%). Prosječna starosna dob iznosila je 43 godina (M=43,21; SD=15,303) uz raspon od 18 do 84 godine.

Mjerni instrumenti

Socio-demografski upitnik konstruiran je za potrebe ovog istraživanja. Pitanja sadrže osnovne demografske varijable, kao što su spol, dob, mjesto rođenja, dužina boravka u neboderu, status zaposlenja, učestvovanje u radu klubova/udruženja, zadovoljstvo mjesečnim primanjima, bračno stanje i broj djece u porodici.

Inventar društvene organizacije – (adaptiran za potrebe istraživanja prema Cantallion, 2006). Inventar se sastoji od 13 stavki, koje ispituju društvenu dezorganizaciju. Prva stavka se odnosi na nivo fluktuacije stanara; 2, 3, 4 i 5 mjere emocionalno organizacijske veze stanara; stavke 6, 7, 8 i 9 mjere količinu utjecaja na organizaciju života u neboderima i trgu; stavke 10, 11. i 12. mjere potrebu za aktivnostima stanara i 13. stavka mjeri neformalnu socijalnu kontrolu. Zadatak ispitanika bio je da procijene stepen slaganja sa navedenim tvrdnjama na skali od 1- potpuno se slažem, do 5 - uopšte se ne slažem. Ovaj upitnik ima veoma zadovoljavajuće pouzdanosti uz koeficijente unutrašnje konzistencije od .79.

Skala društvene participacije – (adaptirana za potrebe istraživanja prema Saegert i Winkel, 2004). Skala je namijenjena da mjeri sljedeće: učešće stanara u aktivnostima nebodera (stavka 1, 2 i 3); formalnu participaciju u aktivnostima nebodera (stavke 4, 5, 6); prosocijalne aktivnosti stanara (stavke 7, 8, 9, 10 i 11); neformalnu participaciju (stavke 12, 13, i 14), i vanjske aktivnosti (stavke od 15 do 20). Ispitanicima je kraju ostavljena i mogućnost dodatnog komentara. Rezultati na subskalama su kreirani kao prosječni skorovi svih stavki, s obzirom da subskale imaju različit broj pitanja. Dobiveni koeficijent unutrašnje konzistencije od .85 potvrđuje visoku pouzdanost primijenjene skale.

Postupak

Prikupljanje podataka je provedeno tokom decembra 2022. u saradnji sa upraviteljima zgrada i osoba zaduženih za održavanje, uz prethodnu obuku za sprovođenje anketnih upitnika. Oba nebodera sadrže 324 stambene jedinice sa ukupno 452 stanara. Od ukupno pet nebodera istog arhitektonskog i spratnog formata izabrana su dva najuređenija i funkcionalno najefikasnija (br. 16 i 30), zbog činjenice da postoji jaka povezanost između susjeda (penzioneri i domaćice) i upravitelja zgrada koji su uspjeli svojim utjecajem znatno poboljšati funkcionalnost nebodera (lift, zajedničke prostorije, nepostojanje grafitija, fasada, postojanje Facebook grupe unutar nebodera, te vrlo intenzivna razmjena informacija i usluga). Izabrani neboderi mogu biti paradigma načina kako se građanskom inicijativom može poboljšati kvaliteta stanovanja. Ostala tri solitera i organizacija kolektivnog stanovanja unutar njih je dosta fragmentirana, neorganizovana i stihijska. Prema iskazu kućepazitelja nebodera u kojem on stanuje, navodi „da njegov neboder spada u neuređene nebodere – stanari ne znaju da stanuju“.

Analiza dobivenih podataka izvršena je pomoću statističkog programa IBM SPSS Statistics 23.0. Provedene su analize pouzdanosti primjenjenih instrumenata putem Cronbach alfa koeficijenta pouzdanosti, analiza varijance i faktorska analiza.

5. Rezultati istraživanja i diskusija

Deskriptivni pokazatelji

Na uzorku od 102 ispitanika primjenjeni su navedeni upitnici s ciljem otkrivanja performansi elementarne statistike. U tabeli 1. prikazane su prosječne starosne vrijednosti ispitanika u odnosu na njihov spol

Tabela 1. Prosječna dob ispitanika prema spolu

Spol	N (%)	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	t	p
muški	49 (48.0)	46.10	16.563	1.860	.066
ženski	53 (52.0)	40.53	13.653		
Ukupno	102 (100.0)	43.21	15.303		

Prosječna starost ispitanika iznosi ($M = 43.21$, $s = 15.303$), pa iako su muški ispitanici ($M = 46.10$, $s = 16.563$) nešto stariji od ženskih ($M = 40.53$, $s = 13.653$) te imaju i veću varijabilnost rezultata, t-test pokazuje da nema statistički značajne razlike u starosti između ispitanika s obzirom na spol ($t = 1.860$, $p > 0.05$).

Tabela 2. Deskriptivna statistika – t-test za ispitanike s obzirom na spol i varijable socijalne dezorganizacije

VARIJABLE_SOCIJALNE_DEZORGANIZACIJE					
Spol	N (%)	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	t	p
muški	49 (48.0)	41.45	5.741	-.277	.783
ženski	53 (52.0)	41.77	6.082		
Ukupno	102 (100.0)	41.62	5.894		

Kada je u pitanju analiza spola i varijable socijalne dezorganizacije utvrđeno je da ženski ispitanici ($M = 41.77$, $SD = 6.082$) pokazuju približne rezultate na varijablama socijalne dezorganizacije sa muškim ispitanicima ($M = 41.45$, $SD = 5.741$). Dobijenim t-testom odnosa spola i percepcije susjedstva uočeno je da nema statistički značajne razlike između spolova s obzirom na varijable susjedstva ($t = -0.277$, $p > 0.05$). Dakle, oba spola su zainteresovana za probleme i rješenja u odnosu na socijalnu dezorganizaciju.

Tabela 3. Univarijatna analiza varijance za varijablu socijalne dezorganizacije s obzirom na dobne kategorije ispitanika

VARIJABLE_SOCIJALNE_DEZORGANIZACIJE			
Dob – kategorije	N (%)	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
18 – 35 godina	33 (33.4)	40.09	5.763
36 – 50 godina	40 (39.2)	42.90	5.795
51 – 84 godine	29 (28.4)	41.59	5.955
UKUPNO	102 (100.0)	41.62	5.894
Izvor		F	p
Dob – kategorije		2.099	.128

Univarijantnom analizom varijance za skup varijabli socijalne dezorganizacije u odnosu na dobne skupine ispitanika, utvrđeno je da nema statistički značajne razlike u varijabli socijalne dezorganizacije s obzirom na dobne kategorije ispitanika ($F = 2.099$, $p > 0.05$), pri čemu najviši nivo socijalne dezorganizacije pokazuju ispitanici uzrasta od 36 do 50 godina ($M = 42.90$, $s = 5.795$), dok najniži nivo socijalne dezorganizacije pokazuju najmlađi ispitanici: od 18 do 35 godina ($M = 40.09$, $s = 5.763$). Vjerovatno bi se na većem uzorku ova razlika radikalizirala s obzirom da su mlađi ispitanici socijalno mobilniji jer su više vezani za vanjske aktivnosti (školovanje, radno mjesto i sl.).

Tabela 4. Dvofaktorska analiza varijance za varijablu socijalne dezorganizacije s obzirom na spol i dobne kategorije ispitanika

VARIJABLE_SOCIJALNE_DEZORGANIZACIJE				
Spol	Dob – kategorije	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
muški	18 – 35 godina	12	39.83	6.726
	36 – 50 godina	19	42.95	5.126
	51 – 84 godine	18	40.94	5.599
	UKUPNO	49	41.45	5.741
ženski	18 – 35 godina	21	40.24	5.309
	36 – 50 godina	21	42.86	6.468
	51 – 84 godine	11	42.64	6.637
	UKUPNO	53	41.77	6.082
Izvor		F	p	
Spol		.306	.581	
Dob – kategorije		2.045	.135	
Spol * Dob – kategorije		.189	.828	

Dvofaktorska analize varijance za varijablu socijalne dezorganizacije s obzirom na spol i dobne kategorije ispitanika ustanovljeno je da nema statistički značajne razlike u varijabli socijalne dezorganizacije s obzirom na spol ispitanika ($F = 0.306$, $p > 0.05$), ni s obzirom na dobne kategorije ispitanika ($F = 2.045$, $p > 0.05$), kao niti s obzirom na zajednički utjecaj te dvije varijable ($F = 0.189$, $p > 0.05$), ali ispitanici dobi od 36 do 50 godina pokazuju najviši nivo osjetljivosti na socijalnu dezorganizaciju, bez obzira na spol, dok najmlađi ispitanici pokazuju najniži nivo socijalne dezorganizacije, bez obzira na spol, pri čemu se spol pokazuje indikativnim faktorom za nivo socijalne dezorganizacije samo kod najstarijih ispitanika, pri čemu ženski ispitanici pokazuju značajno više vrijednosti socijalne dezorganizacije ($M = 42.64$, $s = 6.637$), nego muški ispitanici iste dobne kategorije ($M = 40.94$, $s = 5.599$). Drugim riječima, stariji ispitanici su osjetljiviji na percepciju socijalne dezorganizacije.

Tabela 5. Univarijatna analiza varijance za varijablu susjedstva s obzirom na dobne kategorije ispitanika

VARIJABLE_SUSJEDSTVA			
Dob – kategorije	N (%)	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
18 – 35 godina	33 (33.4)	30.39	5.926
36 – 50 godina	40 (39.2)	34.18	6.759
51 – 84 godine	29 (28.4)	34.14	7.215
UKUPNO	102 (100.0)	32.94	6.807
Izvor		F	p
Dob – kategorije		3.591	.031

Univarijatna analiza varijance za varijablu susjedstva, kao zavisne varijable, s obzirom na dobne kategorije ispitanika je pokazala da postoji statistički značajna razlika u varijabli susjedstva s obzirom na dobne kategorije ispitanika ($F = 3.591$, $p < 0.05$), pri čemu skoro ujednačeno najviši nivo na varijabli susjedstva pokazuju ispitanici uzrasta od 36 do 50 godina ($M = 34.18$, $SD = 6.759$) i uzrasta od 51 do 84 godine ($M = 34.14$, $SD = 7.215$), dok najniži nivo na varijabli susjedstvo pokazuju najmlađi ispitanici: od 18 do 35 godina ($M = 30.39$, $SD = 5.926$). Mlađi ispitanici pokazuju manju refleksivnost u odnosu na susjedstvo, što je i očekivati jer su više vezani vanjske institucije i habituse.

Tabela 6. Dvofaktorska analiza varijance za varijablu susjedstva s obzirom na spol i dobne kategorije ispitanika

VARIJABLE_SUSJEDSTVA				
Spol	Dob – kategorije	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
muški	18 – 35 godina	12	29.08	5.551
	36 – 50 godina	19	35.32	7.959
	51 – 84 godine	18	33.56	5.617
	UKUPNO	49	33.14	6.931
ženski	18 – 35 godina	21	31.14	6.134
	36 – 50 godina	21	33.14	5.452
	51 – 84 godine	11	35.09	9.513
	UKUPNO	53	32.75	6.751
Izvor		F	p	
Spol		.120	.729	
Dob – kategorije		4.078	.020	
Spol * Dob – kategorije		1.066	.349	

Dvofaktorska analiza varijance za varijablu susjedstva s obzirom na spol i dobne kategorije ispitanika polazuje približne rezultate. Naime, postoji statistički značajna razlike u varijabli susjedstva s obzirom na dobne kategorije ispitanika ($F = 4.078$, $p < 0.05$), ali ipak nema statistički značajne razlike s obzirom na spol ispitanika ($F = 0.120$, $p > 0.05$), kao niti s obzirom na zajednički utjecaj te dvije varijable ($F = 1.066$, $p > 0.05$). Najviši najviši nivo osjetljivost na varijabli susjedstvo pokazuju muški ispitanici uzrasta od 36 do 50 godina ($M = 35.32$, $SD = 7.959$) i ženski ispitanici uzrasta od 51 do 84 godine ($M = 35.09$, $SD = 9.513$), dok najmlađi ispitanici pokazuju najniži nivo na varijabli susjedstvo, bez obzira na pol, pri čemu ipak najmlađi ženski ispitanici pokazuju nešto više vrijednosti na varijabli susjedstva ($M = 31.14$, $SD = 6.134$), nego muški ispitanici iste uzrasne kategorije ($M = 29.08$, $SD = 5.551$). Ženski ispitanici starije dobi tendiraju ka kvaliteti susjedstva kao bitnom okolinskom faktoru, što je i očekivati s obzirom na njihovu veću vezanost za mjesto stanovanja.

Tabela 7. Korelacije između dobi ispitanika i varijable socijalne dezorganizacije i varijable susjedstva

		Dob ispitanika	VARIJABLE SOCIJALNE DEZORGANIZACIJE	VARIJABLE SUSJEDSTVA
Dob ispitanika	Pearson Correlation	1	.123	.202*
	Sig. (2-tailed)		.218	.042
	N	102	102	102
VARIJABLE SOCIJALNE DEZORGANIZACIJE	Pearson Correlation		1	.440**
	Sig. (2-tailed)			.000
	N		102	102
VARIJABLE SUSJEDSTVA	Pearson Correlation			1
	Sig. (2-tailed)			
	N			102

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Rezultati Pearsonovog koeficijenta korelacije pokazali su da nema statistički značajne povezanosti između dobi ispitanika i varijabli socijalne dezorganizacije ($r = 0.123$, $p > 0.05$), ali da istovremeno postoji statistički značajna pozitivna povezanost između dobi ispitanika i varijabli susjedstva ($r = 0.202$, $p < 0.05$), tako da najstariji ispitanici pokazuju statistički značajno više rezultate na varijabli susjedstva nego mlađi ispitanici, i obratno. Također, postoji statistički značajna pozitivna povezanost između varijabli socijalne dezorganizacije i varijabli susjedstva ($r = 0.404$, $p < 0.05$), tako da oni ispitanici koji pokazuju više vrijednosti socijalne dezorganizacije pokazuju značajno više rezultate i na varijabli susjedstva, i obratno. Možemo zaključiti da, kako je dezorganizacija percipirana kao problematičnija, tako susjedske veze bivaju intenzivnije.

Tabela 8. Univarijatna analiza varijance za varijablu socijalne dezorganizacije s obzirom na status ispitanika

VARIJABLE_SOCIJALNE_DEZORGANIZACIJE			
Status ispitanika	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
učenik - student	13	41.15	5.610
zaposlen	58	41.05	6.493
nezaposlen	13	43.31	5.313
domaćica	5	41.20	3.633
penzioner	13	43.08	4.555
UKUPNO	102	41.62	5.894
Izvor		F	p
Status ispitanika		.617	.651

Univarijatna analiza varijance za varijablu socijalne dezorganizacije, kao zavisne varijable, s obzirom na status ispitanika je indicirala da nema statistički značajne razlike na varijabli socijalne dezorganizacije s obzirom na status ispitanika ($F = 0.617$, $p > 0.05$), pri čemu najviši nivo socijalne dezorganizacije pokazuju ispitanici koji su nezaposleni ($M = 43.31$, $s = 5.313$) i penzioneri ($M = 43.08$, $s = 4.555$). Može se reći da su ove statusne grupe ujedno najviše marginalizirane i socijalno deprivirane i stoga su najosjetljivije na probleme dezorganizacije.

Tabela 9. Dvofaktorska analiza varijance za varijablu socijalne dezorganizacije s obzirom na spol i status ispitanika

VARIJABLE_SOCIJALNE_DEZORGANIZACIJE				
Spol	Status ispitanika	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
muški	učenik - student	5	41.40	5.128
	zaposlen	28	40.82	6.290
	nezaposlen	8	43.00	5.831
	domaćica	0	-	-
	penzioner	8	42.13	4.422
	UKUPNO	49	41.45	5.741
ženski	učenik - student	8	41.00	6.234
	zaposlen	30	41.27	6.777
	nezaposlen	5	43.80	4.970
	domaćica	5	41.20	3.633
	penzioner	5	44.60	4.827
	UKUPNO	53	41.77	6.082

Izvor	F	p
Spol	.289	.592
Status ispitanika	.680	.607
Spol * Status ispitanika	.131	.942

Dvofaktorska analiza varijance pokazuje da nema statistički značajne razlike na varijabli socijalne dezorganizacije s obzirom na spol ispitanika ($F = 0.289$, $p > 0.05$), ni s obzirom na status ispitanika ($F = 0.680$, $p > 0.05$), kao niti s obzirom na zajednički utjecaj te dvije varijable ($F = 0.131$, $p > 0.05$).

Tabela 10. Univarijatna analiza varijance za varijable susjedstva s obzirom na status ispitanika

VARIJABLE_SUSJEDSTVA			
Status ispitanika	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
učenik - student	13	30.77	6.099
zaposlen	58	33.45	7.054
nezaposlen	13	32.00	7.348
domaćica	5	34.40	5.941
penzioner	13	33.23	6.508
UKUPNO	102	32.94	6.807
Izvor		F	p
Status ispitanika		.527	.716

Univarijatna analiza varijance pokazuje da nema statistički značajne razlike na varijabli susjedstva s obzirom na status ispitanika ($F = 0.527$, $p > 0.05$), pri čemu najviši nivo na varijabli susjedstva pokazuju domaćice kao najmanje mobilni ispitanici ($M = 34.40$, $SD = 5.941$), a najmanji učenici – studenti, kao najviše mobilni ispitanici ($M = 30.77$, $SD = 6.099$). Dvofaktorska analiza varijance pokazuje da nema statistički značajne razlike na varijabli susjedstva s obzirom na spol ispitanika ($F = 1.029$, $p > 0.05$), ni s obzirom na status ispitanika ($F = 0.621$, $p > 0.05$), ni kao niti s obzirom na zajednički utjecaj te dvije varijable ($F = 2.006$, $p > 0.05$). Najviši nivo na varijabli susjedstva pokazuju ženski ispitanici koji su u penziji ($M = 37.40$, $SD = 7.266$), a najniži učenici – studenti muškog spola ($M = 29.40$, $SD = 5.367$). S druge strane, spol se pokazuje indikativnim samo kod penzionera: ženski ($M = 37.40$, $SD = 7.266$) koji pokazuju značajno viši nivo na varijabli susjedstva od muških ($M = 30.63$, $s = 4.719$).

Tabela 11. Dvofaktorska analiza varijance za varijablu socijalne dezorganizacije s obzirom na spol i i dužinu stanovanja u neboderu

VARIJABLE_SOCIJALNE_DEZORGANIZACIJE				
Spol	Koliko dugo živite u ovom neboderu?	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
muški	manje od godinu	4	38.25	7.890
	manje od tri godine	12	42.75	4.535
	više od tri godine	33	41.36	5.883
	UKUPNO	49	41.45	5.741
ženski	manje od godinu	10	41.70	6.634
	manje od tri godine	14	43.64	3.815
	više od tri godine	29	40.90	6.726
	UKUPNO	53	41.77	6.082
Izvor		F	p	
Spol		.751	.388	
Koliko dugo živite u ovom neboderu?		1.555	.216	
Spol * Koliko dugo živite u ovom neboderu?		.565	.571	

Dvofaktorska analiza varijance pokazuje da nema statistički značajne razlike u varijabli socijalne dezorganizacije s obzirom na spol ispitanika ($F = 0.751$, $p > 0.05$), ni s obzirom na dužinu stanovanja u neboderu ($F = 1.555$, $p > 0.05$), kao niti s obzirom na zajednički utjecaj te dvije varijable ($F = 0.565$, $p > 0.05$). Najviši nivo socijalne dezorganizacije, bez obzira na spol, pokazuju ispitanici koji žive od jedne od tri godine u neboderu, dok najniži nivo socijalne dezorganizacije pokazuju muški ispitanici koji žive manje od godinu dana u neboderu ($M = 38.25$, $s = 7.890$). Dakle, što je kraća dužina stanovanja u neboderu, to su ispitanici manje osjetljivi na dezorganizacijske pojave.

Dvofaktorska analiza varijance pokazuje da, iako ne postoji statistički značajna razlike u varijabli susjedstva s obzirom na spol ispitanika ($F = 1.937$, $p > 0.05$), niti s obzirom na dužinu stanovanja u neboderu ($F = 1.977$, $p > 0.05$), diskretna analiza sugerije da ipak postoji statistički značajna razlika između ispitanika na varijabli susjedstvo s obzirom na zajednički utjecaj te dvije varijable ($F = 3.818$, $p < 0.05$). Ženski ispitanici pokazuju značajno više vrijednosti na varijabli susjedstva ($M = 32.80$, $s = 6.268$), nego muški ispitanici ($M = 26.25$, $s = 2.630$).

Tabela 12. Dvofaktorska analiza varijance za varijablu socijalne dezorganizacije s obzirom na spol i i bračni status ispitanika

VARIJABLE_SOCIJALNE_DEZORGANIZACIJE				
Spol	Bračni status	N	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
muški	oženjen / udata	25	41.56	5.888
	neoženjen / neudata	18	40.72	6.229
	udovac / udovica	3	43.33	5.508
	razveden / razvedena	3	43.00	1.000
	UKUPNO	49	41.45	5.741
ženski	oženjen / udata	21	41.90	6.449
	neoženjen / neudata	21	40.86	5.552
	udovac / udovica	6	38.83	5.382
	razveden / razvedena	5	48.60	2.608
	UKUPNO	53	41.77	6.082
Izvor		F	p	
Spol		.060	.806	
Bračni status		1.586	.198	
Spol * Bračni status		.977	.407	

Dvofaktorska analiza varijance pokazuje da nema statistički značajne razlike u varijabli socijalne dezorganizacije s obzirom na spol ispitanika ($F = 0.060$, $p > 0.05$), ni s obzirom na bračni status ispitanika ($F = 1.586$, $p > 0.05$), kao niti s obzirom na zajednički utjecaj te dvije varijable ($F = 0.977$, $p > 0.05$). Najviši nivo socijalne dezorganizacije pokazuju ženske ispitanice koje su razvedene ($M = 48.60$, $SD = 2.608$), a najniži nivo socijalne dezorganizacije pokazuju ženske ispitanice koje su udovice ($M = 38.83$, $SD = 5.382$).

Ispitivanje razlika prema mjestu rođenja, s obzirom na varijable socijalne dezorganizacije, t-testom je utvrđeno da nema statistički značajne razlike između ispitanika s obzirom na mjesto rođenja ($t = -1.139$, $p > 0.05$). Ispitivanje razlika prema mjestu rođenja, s obzirom na varijablu susjedstva, t-testom je pokazano da nema statistički značajne razlike između ispitanika ($t = -0.367$, $p > 0.05$).

Segment članstva u nekom klubu s obzirom na varijable socijalne dezorganizacije, t-test je pokazao da ne postoji statistički značajne razlika među ispitanicima ($t = 1.388$, $p > 0.05$). U pogledu članstva u nekom klubu, s obzirom na varijablu susjedstva, ispitanici koji su članovi nekog kluba pokazuju više rezultate na varijabli susjedstva ($M = 37.11$, $s = 6.994$), uz veću varijabilnost rezultata od ispitanika koji nisu članovi nekog kluba ($M = 31.36$, $s = 6.069$), t-test indicira da postoji statistički značajna razlika u varijabli susjedstva između ispitanika s obzirom na članstvo u nekom klubu ($t = 4.087$, $p < 0.01$). Dakle, članstvo u nekomj klubu ima utjecaja na percepciju susjedstva.

Kada je u pitanju odnos zadovoljstva primanjima ispitanika i percipirane socijalne dezorganizacije

t-test pokazuje da nema statistički značajne razlike ($t = -1.059$, $p > 0.05$). U odnosu zadovoljstva primanjima prema varijabli susjedstva, t-test pokazuje da ispitanici koji su zadovoljni svojim primanjima pokazuju više rezultate na varijabli susjedstva u odnosu na ispitanika koji nisu zadovoljni svojim primanjima, tj. uočena je statistički značajna razlike u varijablama susjedstva između ispitanika s obzirom na zadovoljstvo primanjima ($t = 2.570$, $p < 0.05$). Ispitanici koji su zadovoljni prihodima, latentno očekuju i kvalitetnije susjedstvo.

Nadalje, odnos varijable da li ispitanici imaju djecu i socijalne dezorganizacije, t-test pokazuje da nema statistički značajne razlike u varijablama socijalne dezorganizacije između ispitanika s obzirom na to imaju li ili nemaju djecu ($t = 0.955$, $p > 0.05$). U pogledu odnosa da li ispitanici imaju djecu i varijable susjedstva, t-test pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($t = 2.418$, $p < 0.05$).

Tabela 13. Broj i postotak ispitanika u odnosu na spol i članstvo u nekom klubu

Spol	Da li ste član nekog kluba?		Ukupno (%)	χ^2	p
	DA (%)	NE (%)			
muški	20 (40.8)	29 (59.2)	49 (48.0)	8.458	.004
ženski	8 (15.1)	45 (84.9)	53 (52.0)		
Ukupno	28 (27.4)	74 (72.6)	102 (100.0)		

U vezi spolne pripadnosti ispitanika i članstva u nekom klubu 28 (27.4%) ispitanika su članovi nekog kluba, i to 20 (40.8%) muških i 8 (15.1%) ženskih ispitanika, dok 74 (72.6%) ispitanika nisu članovi nekog kluba, i to 29 (59.2%) muških i 45 (84.9%) ženskih ispitanika; χ^2 - test pokazuje da postoji statistički značajna razlika s obzirom na spol i članstvo u nekom klubu ($\chi^2 = 8.458$, $p < 0.01$): muški ispitanici su statistički značajno više članovi nekog kluba nego ženski ispitanici. U pogledu dobne kategorije ispitanika i članstva u nekom klubu: 9 (27.3%) ispitanika u uzrastu od 18 – 35 godina su članovi nekog kluba, 11 (27.5%) ispitanika u uzrastu od 36 – 50 godina su članovi nekog kluba te 8 (27.6%) ispitanika u uzrastu od 51 – 84 godine su članovi nekog kluba; χ^2 - test pokazuje da uopće nema statistički značajne razlika s obzirom na dobne kategorije i članstvo u nekom klubu ($\chi^2 = 0.001$, $p > 0.05$): u svim dobnim kategorijama skoro podjednak postotak ispitanika su članovi nekog kluba.

Tabela 14. Korelaciona matrica između subtestova

		Susjedska stabilnost	Emocionalne veze stanara	Utjecaj stanara na kvalitet kolektivnog življenja	Potrebe za ispunjenjem zahtjeva	Neformalna kontrola	Osnovno učešće stanara u aktivnostima nebodera	Formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera	Prosocijalne norme kolektivnog stanovanja	Neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera	Vanjske veze stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja
A	Pearson Correlation	1	.302**	.021	.015	-.039	.193	.092	-.100	.035	.183
	Sig. (2-tailed)		.002	.838	.879	.698	.052	.360	.315	.724	.065
B	Pearson Correlation		1	.360**	.072	.197*	.296**	.199*	.331**	.300**	.320**
	Sig. (2-tailed)			.000	.471	.047	.003	.045	.001	.002	.001
C	Pearson Correlation			1	.376**	-.008	.328**	.207*	.264**	.116	.279**
	Sig. (2-tailed)				.000	.940	.001	.037	.007	.244	.005
D	Pearson Correlation				1	.195*	.291**	.142	.322**	.029	.151
	Sig. (2-tailed)					.050	.003	.155	.001	.771	.131
E	Pearson Correlation					1	-.120	-.039	.091	.110	-.128
	Sig. (2-tailed)						.231	.694	.361	.271	.201
F	Pearson Correlation						1	.362**	.380**	.352**	.515**
	Sig. (2-tailed)							.000	.000	.000	.000
G	Pearson Correlation							1	.190	.290**	.433**
	Sig. (2-tailed)								.056	.003	.000
H	Pearson Correlation								1	.490**	.344**
	Sig. (2-tailed)									.000	.000
I	Pearson Correlation									1	.500**
	Sig. (2-tailed)										.000
J	Pearson Correlation										1
	Sig. (2-tailed)										

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Korelaciona matrica nam sugerira nekoliko važnih odnosa:

- Susjedska stabilnost pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost samo sa varijablom emocionalne veze stanara ($r = 0.302$, $p < 0.01$),
- Emocionalne veze stanara pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost skoro sa svim varijablama: sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog života ($r = 0.360$, $p < 0.01$), sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja ($r = 0.331$, $p < 0.01$), sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja ($r = 0.320$, $p < 0.01$), sa susjedskom stabilnošću ($r = 0.302$, $p < 0.01$), sa neformalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.300$, $p < 0.01$), sa osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.296$, $p < 0.01$), sa formalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.199$, $p < 0.05$) i sa neformalnom kontrolom ($r = 0.197$, $p < 0.05$), osim sa varijablom potrebe za ispunjavanjem zahtjeva ($r = 0.472$, $p > 0.05$),
- Utjecaj stanara na kvalitet kolektivnog življenja pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa potrebama za ispunjenjem zahtjeva ($r = 0.376$, $p < 0.01$), sa osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.328$, $p < 0.01$), sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja ($r = 0.279$, $p < 0.01$), sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja ($r = 0.264$, $p < 0.01$) i sa formalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.207$, $p < 0.05$),
- Potrebe za ispunjenjem zahtjeva pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa

varijablama: sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja ($r = 0.322$, $p < 0.01$), sa osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.291$, $p < 0.01$) i sa neformalnom kontrolom ($r = 0.195$, $p < 0.05$),

- Neformalna kontrola pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa emocionalnim vezama stanara ($r = 0.197$, $p < 0.05$) i sa potrebama za ispunjenjem zahtjeva ($r = 0.195$, $p < 0.05$),

- Osnovno učešće stanara u aktivnostima nebodera pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja ($r = 0.515$, $p < 0.01$), sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja ($r = 0.380$, $p < 0.01$), sa formalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.362$, $p < 0.01$), sa neformalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.352$, $p < 0.01$), sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog življenja ($r = 0.328$, $p < 0.01$), sa emocionalnim vezama stanara ($r = 0.296$, $p < 0.01$) i sa potrebama za ispunjenjem zahtjeva ($r = 0.291$, $p < 0.01$),

- Formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja ($r = 0.433$, $p < 0.01$), sa neformalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.290$, $p < 0.01$), sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog življenja ($r = 0.207$, $p < 0.05$) i sa emocionalnim vezama stanara ($r = 0.199$, $p < 0.05$).

- Prosocijalne norme kolektivnog stanovanja pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa neformalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.490$, $p < 0.01$), sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja ($r = 0.344$, $p < 0.01$), sa emocionalnim vezama stanara ($r = 0.331$, $p < 0.01$), sa potrebama za ispunjenjem zahtjeva ($r = 0.322$, $p < 0.01$) i sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog življenja ($r = 0.264$, $p < 0.01$),

- Neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja ($r = 0.500$, $p < 0.01$), sa emocionalnim vezama stanara ($r = 0.300$, $p < 0.01$).

- Vanjske veze stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.500$, $p < 0.01$), sa formalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.433$, $p < 0.01$), sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja ($r = 0.344$, $p < 0.01$), sa emocionalnim vezama stanara ($r = 0.320$, $p < 0.01$) i sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog življenja ($r = 0.279$, $p < 0.01$).

Tabela 15. Korelacija između pojedinačnih stavki subtesta varijable socijalne dezorganizacije

r	Susjedska stabilnost	Emocionalne veze stanara	Utjecaj stanara na kvalitet kolektivnog življenja	Potrebe za ispunjenjem zahtjeva stanara	Neformalna socijalna kontrola
Socijalna dezorganizacija	.364**	.705**	.735**	.607**	.358**
N	.000	.000	.000	.000	.000
	102	102	102	102	102

Sve pojedinačne stavke subtesta varijable socijalne dezorganizacije pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablom socijalne dezorganizacije na nivou od 0.01: Utjecaj stanara na kvalitet kolektivnog življenja ($r = 0.735$, $p < 0.01$), Emocionalne veze stanara ($r = 0.705$, $p <$

0.01), Potrebe za ispunjenjem zahtjeva ($r = 0.607$, $p < 0.01$), Susjedska stabilnost ($r = 0.364$, $p < 0.01$) i Neformalna kontrola ($r = 0.358$, $p < 0.01$).

Tabela 15. Korelacija između pojedinačnih stavki subtesta varijable susjedstva

r	Osnovno učešće stanara u aktivnostima nebodera	Formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera	Prosocijalne norme kolektivnog stanovanja	Neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera	Vanjske veze stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja
Susjedstvo	.723**	.574**	.725**	.721**	.802**
N	.000	.000	.000	.000	.000
	102	102	102	102	102

Sve pojedinačne stavke subtesta varijable susjedstva pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablom susjedstva na nivou od 0.01: Vanjske veze stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja ($r = 0.802$, $p < 0.01$), Prosocijalne norme kolektivnog stanovanja ($r = 0.725$, $p < 0.01$), Osnovno učešće stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.723$, $p < 0.01$), Neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.721$, $p < 0.01$) i Formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.574$, $p < 0.01$).

Tabela 16. Faktorska analiza ispitivanih varijabli testa (Kaiser–Meyer–Olkin i Bartlettov test)

Kaiser–Meyer–Olkin		0,676
Mjera uzorkovanja		
	χ^2	1199.721
Bartlettov test sferičnosti	Df	435
	Sig.	.000

Budući da vrijednost Kaiser-Meyer-Olkin testa iznosi 0.676, a Bartlettov test sfericiteta ($\chi^2 = 1199.721$, $p < 0.01$), opravdano je bilo primijeniti faktorsku analizu.

Tabela 17. Eksplanacija ukupne varijance

Komponent	Početne vrijednosti varijance			Ekstrakcija zbroja kvadratnih opterećenja varijance			Rotacijski zbroj kvadratnih opterećenja
	Ukupno	%	%	Ukupno	%	%	Ukupno
1	6.254	20.848	20.848	6.254	20.848	20.848	6.140
2	2.853	9.511	30.359	2.853	9.511	30.359	3.073
3	2.435	8.117	38.476				
4	1.896	6.320	44.796				
5	1.521	5.072	49.868				
6	1.384	4.614	54.481				
7	1.308	4.359	58.840				
8	1.164	3.880	62.719				
9	1.137	3.790	66.509				
10	1.011	3.370	69.879				
11	.936	3.119	72.998				
12	.833	2.775	75.773				
13	.770	2.566	78.339				
14	.719	2.398	80.737				
15	.695	2.315	83.052				
16	.597	1.990	85.042				
17	.546	1.820	86.862				
18	.498	1.659	88.521				
19	.461	1.536	90.057				
20	.449	1.497	91.554				
21	.404	1.348	92.902				
22	.360	1.201	94.103				
23	.341	1.137	95.240				
24	.292	.975	96.215				
25	.256	.853	97.068				
26	.226	.752	97.820				
27	.213	.709	98.529				
28	.180	.600	99.129				
29	.140	.468	99.597				
30	.121	.403	100.000				

Eksplanacija ukupne varijance pokazuje da 10 faktora sa vrijednošću iznad 1, objašnjavaju 69.9% ukupne varijance. Međutim, budući da prva tri faktora sa vrijednošću iznad 2 objašnjavaju mnogo veći iznos varijance (38.5%) od preostalih faktora te da međusobno imaju veoma niske korelacije, što pokazuje sljedeća tabela, preporučljivo je koristiti trofaktorsko rješenje.

Tabela 18. Korelaciona matrica komponenta

Komponente	1	2	3
1	1.000	.229	.086
2		1.000	.006
3			1.000

Metoda ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti.

Metoda rotacije: Oblimin s Kaiserovom normalizacijom.

Prvi faktor, kojeg možemo nazvati „uključenost stanara u aktivnosti od zajedničkog interesa“, a čiji je doprinos zajedničkoj varijanci 20.848, najbolje objašnjavaju sljedeći itemi testa:

- Kako biste označili vaše učešće u radu Vijeća mjesne zajednice?
- Kako biste označili nivo vašeg učešća u aktivnostima vezanim za neboder?
- Da li učestvujete u radu mjesne zajednice?
- Kako biste označili vaše učešće u radu policijske službe?
- Kako biste označili vaše učešće u radu drugih udruženja u mjesnoj zajednici.
- Koliko često prisustvujete sastancima u neboderu?

Drugi faktor, kojeg možemo nazvati „povezanost i pomaganje među stanarima“, a čiji je doprinos zajedničkoj varijanci 9.511, najbolje objašnjavaju sljedeći itemi testa:

- Stanari sebe doživljavaju u ovom neboderu kao članove zajednice.
- Stanari osjećaju međusobnu povezanost.
- Koliko se stanari međusobno pomažu?
- Koliko stanari učestvuju u održavanju čistoće nebodera?
- Stanari ovog nebodera će reagovati ukoliko primjete da djeca napuštaju školu ili se okolo okupljaju u grupama.

Treći faktor, kojeg možemo nazvati „mogućnosti poboljšanja uvjeta života za sve stanare angažovanjem u mjesnoj i lokalnoj zajednici“, a čiji je doprinos zajedničkoj varijanci 8.117, najbolje objašnjavaju sljedeći itemi testa:

- Stanari ovog nebodera mogu uticati na opštinske vlasti da riješe njihove probleme.
- Stanari ne brinu o budućnosti nebodera.
- Stanari nemaju jedan prema drugom povjerenja.
- Stanari imaju pravo glasa u vezi sa problemima zajednice.

Tabela 19. Matrica uzorka

	Komponent		
	1	2	3
Kako biste označili vaše učešće u radu Vijeća mjesne zajednice?	.781		
Kako biste označili nivo vašeg učešća u aktivnostima vezanim za neboder?	.744		
Da li učestvujete u radu mjesne zajednice?	.662		
Kako biste označili vaše učešće u radu policijske službe?	.661		
Kako biste označili vaše učešće u radu drugih udruženja u mjesnoj zajednici.	.646		
Koliko često prisustvujete sastancima u neboderu?	.637		
Koliko vi, kao stanar, pomažete drugim stanarima u bilo čemu (kupovina, pomaganju u kući i sl.)	.564		
Koliko drugih stanara po vašem mišljenju učestvuje u aktivnostima vezanim za neboder?	.474		
Kako biste označili vaše učešće na školskim ili roditeljskim sastancima (ukoliko imate dijete koje ide u školu)?	.447		
Koliko često pomažete u održavanju čistoće u neboderu?	.430	.348	
Dali ste imali neku funkciju vezanu za organizaciju života u neboderu?	.407		
Koliko često posjećujete susjede?	.361	.337	
Stanari učestvuju u zajedničkim aktivnostima u neboderu.	.332		.327
Stanari sebe doživljavaju u ovom neboderu kao članove zajednice.		.761	
Stanari osjećaju međusobnu povezanost.		.640	
Koliko se stanari međusobno pomažu?		.628	
Koliko stanari učestvuju u održavanju čistoću nebodera?		.618	
Stanari ovog nebodera će reagovati ukoliko primijete da djeca napuštaju školu ili se okolo okupljaju u grupama.	-.372	.586	
Koliko stanari paze na drugu djecu?	.395	.552	
Trgom heroja se može bezbjedno hodati noću.		.466	.401
Koliko redovno stanari plaćaju stanarinu?		.374	
U ovom neboderu stanari se dobro međusobno poznaju.		.362	
Koliko često organizujete proslave ili druženja u vašem stanu?			
Stanari ovog nebodera mogu uticati na opštinske vlasti da riješe njihove probleme.			.725
Stanari ne brinu o budućnosti nebodera.			-.681
Stanari nemaju jedan prema drugom povjerenja.			.635
Stanari imaju pravo glasa u vezi sa problemima zajednice.			.578
Stanari čine neboder sigurnijim mjestom življenja.			.380
Stanari ovog nebodera nikad ne čine zajedničke aktivnosti da unaprijede stanovanje u njemu.	.349		-.365
Iz ovog nebodera stanari se često doseljavaju i odseljavaju.			

Metoda ekstrakcije: Analiza glavnih komponenti.

Metoda rotacije: Oblimin s Kaiserovom normalizacijom.

Rotacija je konvergirala u 12 ponavljanja.

Tabela 20. Korelacija između pojedinačnih stavki subtesta varijable socijalne dezorganizacije

		Susjedska stabilnost	Emocionalne veze stanara	Utjecaj stanara na kvalitet kolektivnog življenja	Potrebe za ispunjenjem zahtjeva	Neformalna kontrola
VARIJABLE SOCIJALNE DEZORGANIZACIJE	Pearson Correlation	.364**	.705**	.735**	.607**	.358**
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.000	.000	.000
	N	102	102	102	102	102

Sve pojedinačne stavke subtesta varijable socijalne dezorganizacije pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablom socijalne dezorganizacije na nivou od 0.01: Utjecaj stanara na kvalitet kolektivnog življenja ($r = 0.735$, $p < 0.01$), Emocionalne veze stanara ($r = 0.705$, $p < 0.01$), Potrebe za ispunjenjem zahtjeva ($r = 0.607$, $p < 0.01$), Susjedska stabilnost ($r = 0.364$, $p < 0.01$) i Neformalna kontrola ($r = 0.358$, $p < 0.01$).

Tabela 21. Korelacija između pojedinačnih stavki subtesta varijable susjedstva

		Osnovno učešće stanara u aktivnostima nebodera	Formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera	Prosocijalne norme kolektivnog stanovanja	Neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera	Vanjske veze stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja
VARIJABLE SUSJEDSTVA	Pearson Correlation	.723**	.574**	.725**	.721**	.802**
	Sig. (2-tailed)	.000	.000	.000	.000	.000
	N	102	102	102	102	102

Sve pojedinačne stavke subtesta varijable susjedstva pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablom susjedstva na nivou od 0.01: Vanjske veze stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja ($r = 0.802$, $p < 0.01$), Prosocijalne norme kolektivnog stanovanja ($r = 0.725$, $p < 0.01$), Osnovno učešće stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.723$, $p < 0.01$), Neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.721$, $p < 0.01$) i Formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera ($r = 0.574$, $p < 0.01$).

Zaključak

Rezultati istraživanja u potpunosti potvrđuju postavljenu hipotezu da socio-demografske varijable imaju uticaja na percepciju socijalne dezorganizacije i kvalitetu susjedstva. Taj uticaj je uočljiv u nekoliko pravaca:

- između muških i ženskih stanara ne postoji statistički značajna razlika u prosječnim vrijednostima u odnosu na socijalnu dezorganizaciju i kvalitetu susjedstva, te možemo zaključiti da su oba spola u istom okruženju zainteresovana za vrijednosti stanovanja koje proizilaze iz socijalne organizacije i kvalitete susjedstva;
- rezultati ukazuju na to da veće prosječne vrijednosti na subskali emocionalno organizacijske veze stanara imaju stanari sa preko 55 godina u odnosu na mlađe skupine stanara. Pored toga, rezultati ukazuju da stanari u dobnoj skupini preko 55 godina imaju veće prosječne vrijednosti na subskali formalne participacije u aktivnostima nebodera od stanara u dobnoj skupinama do 55 godina, te da stanari u dobnoj skupini

od 36 do 55 godina imaju veće prosječne vrijednosti na subskali vanjske aktivnosti stanara od stanara u ostalim dobnim skupinama. Ovi podaci ukazuju da dob stanara utiče na izgradnju društvene organizacije i kvalitete susjedstva. Naime, stariji stanari teže lokalizaciji stanovanja, jer je većina dnevnih aktivnosti (vjerovatno i socijalnih ovisnosti) vezana za mjesto stanovanja. Kako su stariji stanari više vezani za mjesto stanovanja, tako su više zainteresovani i za kvalitetu života u tim sredinama. Možda bi neka buduća istraživanja trebala posvetiti isključivo ovoj populaciji, jer imaju značajno iskustvo i na temelju njega kreirati neke pozivne socijalne politike ili intervencije. S druge strane, mlađi ispitanici su manje emocionalno vezani, što je i razumljivo, jer su socijalno daleko mobilniji i imaju širi raspon socijalnih uloga. U skladu s tim, očekivati je da na nekim drugim lokusima (npr. radno mjesto, mjesto zabave, školovanja, rekreacije) ostvaruju većinu svojih profesionalno-emocionalnih potreba;

- stariji ispitanici su osjetljiviji na pojave dezorganizacije i skloniji su njegovanju susjedskih odnosa, u skladu s ovim je nalaz da kako je dezorganizacija percipirana kao problematičnija, tako susjedске veze bivaju intezivnije;
- ispitanici koji su nezaposleni i penzioneri pokazuju najveću osjetljivost na dezorganizaciju;
- najveću sklonost prema vrijednostima susjedstva izražavaju domaćice, a najmanju studenti;
- stanari koji su nastanjeni u neboderu kraće od tri godine imaju u prosjeku veće rezultate na subskale dezorganizacije. Ova hipoteza je također čekivana, posebno u dimenziji stabilnosti susjedstva, jer u osnovi „kratko“ stanovanje implicira i veću neodgovornost prema stanovanju;
- ženski ispitanici njeguju veću sklonost ka susjedstvu;
- najviši nivo socijalne dezorganizacije percipiraju razvedene ispitanice, a najmanji udovice;
- članstvo u nekom klubu ima utjecaja na percepciju susjedstva, tj. ti ispitanici preferiraju susjedstvo kao vrijednost.

Korelacionom analizom izdvojeno je nekoliko značajnih odnosa:

- susjedska stabilnost pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost samo sa varijablom emocionalne veze stanara;
- emocionalne veze stanara pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost skoro sa svim varijablama: sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog života, sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja, sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja, sa susjedskom stabilnošću, sa neformalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera, sa osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera, sa formalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera i sa neformalnom kontrolom, osim sa varijablom potrebe za ispunjavanjem zahtjeva;
- utjecaj stanara na kvalitet kolektivnog življenja pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa potrebama za ispunjenjem zahtjeva, sa osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera, sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja, sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja) i sa formalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera;
- potrebe za ispunjenjem zahtjeva pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja, sa osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera i sa neformalnom kontrolom;
- neformalna kontrola pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa emocionalnim vezama stanara i sa potrebama za ispunjenjem zahtjeva;

- osnovno učešće stanara u aktivnostima nebodera pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja, sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja, sa formalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera, sa neformalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera, sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog življenja, sa emocionalnim vezama stanara i sa potrebama za ispunjenjem zahtjeva;
- formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja, sa neformalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera, sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog življenja i sa emocionalnim vezama stanara;
- prosocijalne norme kolektivnog stanovanja pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa neformalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera, sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja, sa emocionalnim vezama stanara, sa potrebama za ispunjenjem zahtjeva i sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog življenja;
- neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa vanjskim vezama stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja sa emocionalnim vezama stanara.
- vanjske veze stanara sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablama: sa osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera, sa formalnom participacijom stanara u aktivnostima nebodera, sa prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja, sa emocionalnim vezama stanara i sa utjecajem stanara na kvalitet kolektivnog življenja.

Sve pojedinačne stavke subtesta varijable socijalne dezorganizacije pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost sa varijablom socijalne dezorganizacije i to u pravcu: utjecaj stanara na kvalitet kolektivnog življenja, emocionalne veze stanara, potrebe za ispunjenjem zahtjeva, susjedska stabilnost i neformalna kontrola.

Sve pojedinačne stavke subtesta varijable susjedstva pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost sa vanjskim vezama stanara, sa institucijama vezanim za kvalitet stanovanja, prosocijalnim normama kolektivnog stanovanja, osnovnim učešćem stanara u aktivnostima nebodera, neformalna participacija stanara u aktivnostima nebodera i formalna participacija stanara u aktivnostima nebodera.

Faktorskom analizom uočena su tri dominantna faktora „uključenost stanara u aktivnosti od zajedničkog interesa“, „povezanost i pomaganje među stanarima i „mogućnosti poboljšanja uvjeta života za sve stanare angažovanjem u mjesnoj i lokalnoj zajednici“.

Implikacije i prijedlozi za buduća istraživanja

Činjenica je da je ovo istraživanje prvo istraživanje ovog tipa, ne samo u naselju Hrasno, već i u Sarajevu i svjesni smo niza nedostataka u metodološkom i strukturno-empirijskoj prezentaciji problema, ali to ne umanjuje značaj našeg pokušaja koje može biti orijentir za buduća istraživanja. Smatramo da treba insistirati na problemu dezorganizacije i kvaliteti susjedstva i razvijati i prilagođavati regionalna istraživanja sarajevskim urbanim i suburbanim činjenicama. Na taj način bi se dobila šira i preciznija slika koja bi bila osnov za ozbiljnije socijalne intervencije, u smislu poboljšanja kvalitete života unutar kolektivnog, suburbanog, načina života.

Na temelju analiziranih rezultata i dobivenih podataka smatramo da je neophodno replicirati istraživanje, u kojem bi određene stavke trebalo još više približiti iskustvu stanara i dodatno

obuhvatiti svih pet nebudera sa istom istraživačkom racionalom. Ozbiljniji projektni zadatak bi bio kada bi se obuhvatile šire konurbacije, poput Alipašino polja, Dobrinje, Koševa uz uključivanje arhitekata, urbanista, kriminologa, socijalnih radnika, sociologa, psihologa, policije i dr. Naš je utisak da, naselja poput Hrasnog usljed slabe organizacije i čestih kriminalnih ispada (česte pucnjave, sukobi, svađe, tuče) koje su evidentne u iskustvu stanovanja u naselju Hrasno, prerastaju u segmentirane i fragmentirane lokalne zajednice. Zapravo radi se o kolonizaciji prostora od strane onih aktera koji nisu pod lupom socijalne i zakonske kontrole. Naravno za potvrdu ove indikacije bila bi potrebna saradnja policije i izrada kriminalnih mapa.

Činjenica da postoje neke zajedničke odrednice življenja u urbanom okružju, bez obzira na lokus gdje se odigrava urbana drama života, ohrabruje nas da ove konstrukte i dalje ispitujeemo. Potrebno je u budućim istraživanjima raspolagati uvidima o kriminogenosti područja, preciznoj populacijskoj strukturi, zdravstvenoj strukturi populacije, stepenu izloženosti zdravstvenim rizicima, stepenu i nivou zaposlenosti, kako bi se stekla egzaktnija slika u kontinuumu organizacija/dezorganizacija. Značajan dio ispitanika je zainteresovan za poboljšanje organizacije nebuderskog stanovanja (česta fluktuacija stanara i slaba državna regulacija). Nameće se potreba da se stanje u degradiranom prostoru unaprijedi u kojima smo uočili niz negativnih prostornih i društvenih procesa, degradaciju izgrađene infrastrukture, zagušenost saobraćajem, starenjem stanovništva, usporavanje privredne i servisne djelatnosti, kao i aktualizacija prostora koji su ostali zanemareni. Smatramo da stanare treba edukovati u pregovaranjima sa upraviteljima kako bi adekvatnije koristili svoja prava. Unapređenje susjedskih odnosa može biti osnova za kreiranje socijalnih i stambenih preventivnih i zaštitnih programa usmjerenih prema penzionerima i nezaposlenima. Navedene implikacije ujedno znače i aplikativnu stranu ovog istraživanja.

Literatura:

- Brisson, D., Roll, S. (2012). The effect of neighborhood on crime and safety: a review of the evidence. *Journal Evid Based Social Work*. 9(4):333-50. doi: 10.1080/15433714.2010.525407
- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the Family as a Context for Human Development: Research Perspectives. *Developmental Psychology*, 22, 723-742. doi.org/10.1037/0012-1649.22.6.723
- Ciobanu, D.M. (2019). Social Disorganization Theory: The Role of Diversity in New Jersey's Hate Crimes Based on Race and Ethnicity. *Journal of Social, Behavioral, and Health Sciences*, 13 (1):15-37. doi:10.5590/JSBHS.
- Kornhauser, R. (1978). *Social Sources of Delinquency*. Chicago: University of Chicago Press.
- Leavitt, J., Saegert, S. (1990). *From abandonment to hope: Community households in Harlem*. New York: Columbia University Press
- Sampson, R. J., Wilson W. J. (1995). Toward a theory of race, crime, and urban inequality. In J. Hagan & R. D. Peterson (Eds.), *Crime and inequality* (pp. 37-56). Stanford, CA: Stanford University Press
- Osgood, D. W., Chambers, J. M. (2003). Community correlates of rural youth violence. *OJJDP Juvenile Justice Bulletin*, 193591. <https://www.ojp.gov/pdffiles1/ojjdp/193591.pdf>

- Sampson, R. J., Bean, L. (2005). Cultural mechanisms and killing fields: A revised theory of community level racial inequality. <http://ebooks.unair.ac.id/data/artikel/serbaserbi/culturalm3chanism.pdf>
- Sampson, R. J., Groves, W. B. (1989). Community Structure and Crime: Testing Social-Disorganization Theory. *American Journal of Sociology* 94(4):774-802.
- Shaw, C.R., McKay, H. (1969). *Juvenile Delinquency and Urban Areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stojak, R. (1975). Djeca u urbanoj konfekciji: zaštita, problemi, objašnjenja, Časopis Pregled br. 5.
- Gu, N. (2020). Korean apartment complexes and social relationships of the residents. *Housing Studies*, 35 (8):1362-1389, doi: 10.1080/02673037.2019.1667491
- Pajvančić – Cizelj, A., Knežević, J. (2017). Socio-prostorna transformacija i susedski odnosi u Novom Sadu. *Annual Review of the Faculty of Philosophy, Novi Sad, Volume XLII-2*, str.441-455. doi: 10.19090/gff.2017.2.441-455
- Perkins, D. D., Hughey, J. Speer, P.W. (2009). Community Psychology Perspectives on Social Capital Theory and Community Development Practice, pp. 33-52 <https://doi.org/10.1080/15575330209490141>
- Marco, M., Gracia, E., Tomas, J. M., Lopez-Quilez, A. (2015). Assessing neighborhood disorder: Validation of a three-factor observational scale. *The European Journal Of Psychology Applied To Legal Context*, 781-89. doi:10.1016/j.ejpal.2015.05.001
- Saegert, S., Winkel, G. (2004). Crime, Social Capital, and Community Participation. *American Journal of Community Psychology* 34(3):219-233 DOI:10.1007/s10464-004-7416-2
- Wilson, W. J. (1987). *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.

SOCIO-DEMOGRAPHIC CORRELATES OF SOCIAL DISORGANIZATION AND NEIGHBORHOOD QUALITY

Original scientific paper

Abstract

The aim of the research was to determine the relationship between socio-demographic variables of the respondents and the perception of social disorganization related to housing conditions and the quality of the neighborhood. The research was conducted in December 2022 on a sample of 102 respondents (49 male and 53 female), average age 43. The following scales and questionnaires were applied: Sociodemographic Variables Questionnaire, Social Organization Inventory and Social Perception Scale. The results of the research showed that socio-demographic variables have influence on the perception of social disorganization and neighborhood quality. It was found that there is a statistically significant positive association with the social disorganization variable in the direction of the impact of tenants on the quality of collective living, emotional ties of tenants, the need to fulfill requests, neighborhood stability and informal control. The data indicate that all individual items of the subtest of the neighborhood variable showed a statistically significant positive association with tenants' external connections, with institutions related to the quality of housing, pro-social norms of collective housing, basic participation of tenants in skyscraper activities, informal participation of tenants in skyscraper activities and formal participation of tenants in skyscraper activities. Factor analysis revealed three dominant factors: involvement of tenants in activities of common interest, connection and assistance among tenants, and opportunities to improve living conditions for all tenants by engaging in the local community. The obtained results suggest positive attitudes related to housing values that arise from social organization and neighborhood quality. The paper is concluded with recommendations for future research and directions.

Keywords: social disorganization, neighborhood quality, collective housing, skyscraper, tenants

Podaci o autorima

Alisabri Šabani, redovni profesor, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije. E-mail: asabani@fkn.unsa.ba.

Elvira Čekić, vanredna profesoric, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije. E-mail: ecekic@fkn.unsa.ba.

NEKI FENOMENOLOŠKI ASPEKTI PROSTITUCIJE U HRVATSKOJ***Prethodno saopćenje**

Primljeno/Received: 21. 2. 2023.

Prihvaćeno/Accepted: 3. 11. 2023.

Pero MIHALJEVIĆ
Anna-Maria GETOŠ KALAC**Abstract**

U radu su predstavljeni rezultati kvalitativne analize prostitucije u Hrvatskoj prema izvršenoj podjeli prostitucije na onu niske, srednje i visoke razine. Cilj provedene studije i predmetnoga rada je stvaranje jasnije predodžbe o aktualnoj fenomenologiji prostitucije, a temeljem toga i o čimbenicima koji na nju utječu, kao i o mogućim smjerovima prevencije u pogledu etiologije prostitucije. Polustrukturirani intervjui s ispitanicima koje se bave prostitucijom i policijskim službenicima koji se bave sprječavanjem prostitucije su radi preglednosti i sistematičnosti podijeljeni na razine, izvršena je tematska podjela sadržaja razgovora prema predstavljenom upitniku te je isto radi preglednosti prikazano tablično, nakon čega se analizom nastojalo doći do zaključka o eventualnim zakonitostima same pojave. Pored toga, na kraju istraživanja su u tablici prikazana opća saznanja policijskih službenika o fenomenu prostitucije, njihovi stavovi o samom fenomenu, kao i o važećem zakonodavnom okviru. Rezultati istraživanja i analize pokazuju kako je ulična prostitucija u Hrvatskoj gotovo iščezla, dok je ona srednje razine dominantno zastupljena jer nudi znatno veću razinu zaštite i sigurnosti (kako fizičke, tako i od stigmatizacije, ali i policijske detekcije). Prostitucija visoke razine više je u fokusu novih komunikacijskih kanala i medija prepunih 'uspješnih' ljepotica koje žive 'na visokoj nozi', a najčešće se radi o ženskim osobama koje imaju određeno zakonito zanimanje/profesiju, dok se prostitucijom bave povremeno radi popravljavanja imovinskog stanja, pri čemu su većinom odrastale u prosječnim obiteljima bez detektiranih trauma ili viktimizacije.

Keywords

prostitucija, razine prostitucije, trendovi, Hrvatska

* Predmetni se rad temelji na empirijskim podacima prikupljenim u sklopu doktorskog istraživanja dr. sc. Pere Mihaljevića pod naslovom „Kriminološka i kaznenopravna analiza prostitucije u Hrvatskoj“ i pod mentorstvom prof. dr. sc. Anna-Marie Getoš Kalac, a sam rad je napisan u okviru znanstvenog projekta "Hrvatski monitor nasilja: Istraživanje pojavnih oblika, uzroka i procesuiranja delinkventnog nasilja s fokusom na zaštiti posebno ranjivih skupina žrtava - CroViMo" (UIP-2017-05-8876), sufinanciran od strane Hrvatske zaklade za znanost."

1. UVOD

Uvodno se može istaknuti kako prostitucija i dalje fascinira i postoji u svim društvima te ima bezbroj oblika, skrivena i otvorena prostitucija lako se može naći u suvremenim urbanim sredinama, a sve mjere protiv komercijalnog spolnog odnosa služe samo povećanju fascinacije (Ditmore, 2006: xxvii). Činjenica je da se prostitucija kroz povijest uglavnom nije odobravala, ali se preko nje veći dio vremena prešutno prelazilo (bez ozbiljnog društvenoga i državnog djelovanja), vjerojatno zbog spoznaje da je riječ o fenomenu koji je, na neki način, imanentan samom društvu. S druge strane, postoji toliko oblika i vrsta prostitucije da čak ne postoji opće prihvaćena definicija fenomena¹ (već svaka znanstvena disciplina svojim diskursom određuje pojavu), dok postojeće definicije često imaju ishodište u ideološkim predrasudama (Schulze i sur., 2014:12-13). Prosudba koju društvene i političke snage daju fenomenu prostitucije (od njezina tumačenja do posljedica u smislu zakonodavnih mjera) najčešće se razlikuje u dva negativna gledišta prostitucije: društvena ili pojedinačna šteta i dva pozitivna: kao resurs i prilika za rad (Danna, 2014:10-12).²

Kao i u mnogim drugim područjima istraživanja kažnjivih ponašanja (koja barem u Hrvatskoj uključuju i kaznena djela i prekršaje), nemoguće je fenomenološke odrednice ilegalnog tržišta seksualnim uslugama (Wehinger, 2011)³ i njihove aktere ispitati i razumjeti isključivo temeljem nalaza dobivenih korištenjem službenih statistika o registriranom kriminalu, neovisno o tome radi li se o policijskim, državnoodvjetničkim ili pak sudskim podacima. Izazov s kojim se susrećemo nije ograničen 'samo' na pretpostavljenu veću ili manju tamnu brojku (Getoš

¹ Prema Hrvatskom jezičnom portalu, Prostitucija se definira kao 1. zadovoljavanje tuđih seksualnih želja za novac kao zanimanje ili djelatnost, 2. pren. potkupljivost, neprincipijelnost, obeščaćivanje, gubljenje dostojanstva (prostitucija umjetnosti; prostitucija znanosti).

² Kao društvena šteta (tradicionalno, vidi u fenomenu prostitucije društvenu kugu koja se odnosi npr. na prakticiranje seksualnosti izvan braka i opasnosti od spolne zaraze, korištenje seksa kao robe, kvarenje maloljetnika koji su svjedoci toga, remećenje javnog mira, degradaciju područja u kojima se provodi, kao i podržavanje aspekta ženskog spola kao nečega što se može kupiti i prodati i dr.); kao pojedinačna šteta (tvrdnja da oni koji se prostituiraju pate od moralne degradacije, gubitka dostojanstva ili vrlo ozbiljne psihičke štete, što može dovesti i do šizofrenije, te potiče pribjegavanju opasnim tvarima, alkoholu, heroinu, kokainu, a sve kako bi se olakšala bol); kao resurs (vidi prostituciju kao resurs koji bi legitimno trebalo koristiti kao osobni izbor, i stoga bi trebalo držati izvan zakonske regulacije, dopuštajući samo oblike samostalnog upravljanja organizacijom); kao rad (vidi ju kao posao i zato se naglašava potreba njezinog punog priznanja kao aktivnosti koja se otvoreno prakticira, sa zaštitom onih koji rade u njoj, kao i onih koji imaju koristi od pružene usluge, uvođenjem standarda sigurnosti na istoj razini s drugim strukama).

³ Wehinger primjerice prostituciju svrstava u tip I ilegalnih tržišta (zajedno s drogama, ropstvom, trgovanjem ljudima, dječjom pornografijom, nasilnom pornografijom i onom u kojoj se koriste životinje, dječjom prostitucijom te krijumčarenjem osoba), odnosno onih ilegalnih tržišta na kojima se trguje dobrima koja su sama po sebi zabranjena (uključujući proizvodnju), ali se prostitucija (ukoliko je potpuno dekriminalizirana, odnosno legalizirana) prema njemu može pojaviti i kao tip V ilegalnih tržišta na kojima se trguje dobrima u ograničenom/reguliranom okviru (zajedno s oružjem, cigaretama, dragim kamenjem, drvom, zaštićenim vrstama, igrama na sreću, sigurnosti/zaštitarstvom), a ukoliko se akteri ne pridržavaju normativnog okvira kojim je uređeno legalno tržište seksualnim uslugama. Vidimo da istraživanje prostitucije (posebice kroz vrijeme i usporedno s drugim državama) nije kompleksan izazov samo su sferi kaznen(opravn)ih znanosti, već i onih ekonomskih za koje to na prvu pomisao ne bi ni slutili.

Kalac i Pribisalić, 2020:637-673) promatranog fenomena ili posljedice statističkog filtriranja (Derenčinović i Getoš, 2008:9-11) kroz razne instance tijela gonjenja, već se prvenstveno odnosi na količinu i kvalitetu samih statističkih podataka. Naime, upravo ukoliko bi sva prostitucija (kao i širok spektar uz nju vezanih kažnjivih ponašanja) bila registrirana a time i rasvijetljena, odnosno obuhvaćena službenim statistikama o kriminalu te niti jedan predmet ne bi 'ispao' kroz statističko filtriranje, takvi nam podaci i dalje ne bi omogućili potpuni uvid u fenomenologiju i etiologiju prostitucije, jer jednostavno ne sadrže podatke kojima možemo odgovoriti na neka od ključnih kriminoloških pitanja o tome 'kako?' i 'zašto?' se prostitucija događa. Stoga terensko kriminološko istraživanje opservacijom i intervjuom nije samo 'korektiv' ili moguća 'alternativa' analizi službenih statistika, već *conditio sine qua non* razumijevanju prostitucije. Kvalitativni intervju, kako je korišten u sklopu predmetnog istraživanja, je stoga od presudne važnosti za istraživanje fenomena prostitucije te podrazumijeva dijalektički proces u koji su aktivno uključeni i istraživač i ispitanik koji zajedno rekonstruiraju prošlost, bilježe sadašnjost i predviđaju budućnost (Palacios, 2009:425). U svojoj se osnovi radi o razgovoru koji može biti potpuno ili djelomično strukturiran (unaprijed definiran protokolima) kao i slobodne forme u slučaju eksplorativnih istraživanja – konkretan pristup diktiran je s jedne strane istraživačkim pitanjima te (ne)osjetljivošću tema razgovora, dok ga s druge strane determiniraju iskustvo i umješnost istraživača⁴, ali i kontekst u kojemu se intervju vodi (društveni, situacijski, prostorni i sl.).

U odnosu na rad i provedeno istraživanje, jedino značajnije (i slično) istraživanje prostitucije u Hrvatskoj je nedugo završeni projekt Regulacija prostitucije u Hrvatskoj (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2019-2023). U istraživanju su seksualne radnice podijeljene u dvije skupine: one koji to rade isključivo da bi preživjele, a uglavnom se radi o ovisnicama ili beskućnicama, i one koji to smatraju poslom kao i svaki drugi (intervjuirano 20 osoba, 16 žena, 4 muškarca, u dobi od 24 do 66 godine), dok su se policajci i suci koji su bili ispitani u istraživanju uglavnom složili da bi se prostitucija trebala legalizirati. Za potrebe ovoga rada (doktorskog istraživanja) načinjen je pregled prostitucije prema stratifikacijskim razinama (s obzirom na zajednički identitet, slične interese i sličan životni stil), i jer se kroz tu podjelu mogu iščitati najbitniji parametri koji određuju pojavu prostitucije (Mihaljević, 2021). U konačnici, prostitucija obuhvaća tri široka i različita segmenta „profesije“ koji se obraćaju kupcima, odnosno tržištu, a radi se o prostituciji visoke razine (pratnja/eskort i djevojke na poziv / call girls), zatim srednje razine, koja uključuje prostituciju u unutarnjim prostorima (bordeli, barovi, klubovi, saloni za masažu itd.), dok najniža razina obuhvaća prostituciju na otvorenom ili uličnu prostituciju (Adair i Nezhyvenko, 2017).

2. METODOLOGIJA

Tehnikom polustrukturiranog intervjua su u razdoblju od 2017. do 2019. prikupljeni kvalitativni empirijski podaci od dvije skupine ispitanika: 1. policijskih službenika koji se bave problematikom prostitucije (ukupno 24, uz zastupljenost svih policijskih uprava te ravnateljstva policije), 2. triju

⁴ Značajno je ovdje napomenuti kako je istraživač koji je na terenu provodio studiju metodom polustrukturiranih intervjua izrazito iskusni kriminalist s preko 10 godina iskustva u vođenju (informativnih) razgovora s počiniteljima, žrtvama, svjedocima i građanima u svim situacijskim prilikama, a što je uvelike doprinijelo kvaliteti vođenih intervjua, kao i količini te sadržajnosti dobivenih podataka.

uličnih prostitutki, triju prostitutki srednje razine te triju visoke razine (ukupno 9 na području grada Zagreba).⁵

Protokol intervjua podijeljen je u dvije veće cjeline te predviđa bilježenje osnovne faktografije u odnosu na održani intervju (datum, vrijeme, mjesto i lokacija razgovora te posebno relevantna opaska o samoj atmosferi tijekom razgovora, prekidima i sl. čimbenicima koji utječu na sadržaj i tijek intervjua). Prvim dijelom protokola obuhvaćeni su podaci o ispitanicima (spol, dob, stručna sprema, radno iskustvo i vrijeme bavljenja prostitucijom, odnosno rada u policiji), dok su drugim dijelom obuhvaćeni podaci o fenomenu prostitucije, a koji posebno targetiraju sljedeće skupine podataka: procjena stanja na terenu (učestalost i rasprostranjenost prostitucije u RH; vrste prostitucije (niska-ulična, srednja – saloni za masažu i stanovi, visoka - escort ili VIP prostitucija)); procjena stanja na terenu - u usporedbi sa zabilježenim slučajevima, odnosno oslikavaju li službeni podaci realno stanje na terenu; glavne karakteristike osoba koje se bave prostitucijom (prema vrstama prostitucije; prosječna dob, spol, obrazovanje; uzroci i motivi za bavljenje prostitucijom; materijalno-financijska situacija prije/tijekom/nakon bavljenja prostitucijom; okolina/porodica zna čime se bave; način ulaska u ovaj posao, način pronalaska mušterija, cijena i vrste usluge, mjesto provođenja aktivnosti - ulica, saloni za masažu, call girls, bračno/obiteljsko stanje; izloženost neugodnim seksualnim iskustvima u mladosti, zlostavljanje ili nešto treće, iskustva sa spolno prenosivim bolestima, izloženost nasilju organizatora; ranija prekršajna i kaznena osuđivanost); glavne karakteristike organizatora (prema vrstama prostitucije; prosječna dob, spol, obrazovanje; imovinsko i bračno/obiteljsko stanje; glavni motivi za organiziranje prostitucije; način organizacije, pripadnost većoj skupini ili samostalni organizator, nasilje, bavljenje drugim kriminalnim aktivnostima, način pronalaska „radnica“, podjela novca; ranija prekršajna i kaznena osuđivanost); glavne karakteristike klijenata (prema vrstama prostitucije; o pripadnost određenom društvenom sloju; prosječna dob, spol, obrazovanje; način pronalaska osobe koja se bavi prostitucijom, cijena i vrste usluge, mjesto provođenja aktivnosti; bračno/obiteljsko stanje, sklonost nasilju, motivi za korištenjem takvih usluga); osnovne odrednice tržišta prema vrstama prostitucije (gdje se kupuje/dogovara; gdje se usluga obavlja; koje su cijene za koje usluge; uočeni trendovi posljednjih 10 godina; postoje li određene zakonitosti pojave); problemi prilikom bavljenja prostitucijom koji se javljaju u praksi (policija, mušterije, konkurencija); procjena je li prostitucija u porastu/stagnaciji/opadanju, policija podjednako otkriva prostituciju na svim razinama; percepcija o aktualnom zakonskom uređenju prostitucije (prekršajnom i kaznenom); prijedlozi što i kako bi trebalo regulirati prostituciju; osobni stav ispitanika prema prostituciji.

⁵ Glede osoba koje se bave prostitucijom, Grad Zagreb je izabran temeljem prethodne analize (kako se ne raspolaže relevantnim podacima o ukupnoj populaciji, Grad Zagreb je izabran za istraživanje, odnosno postupak odabira podskupine/uzorka), radi same dinamike i pojavnosti pojave u glavnom gradu Hrvatske, imajući pri tome u vidu sve nedostatke statističkih pokazatelja (i medijskih natpisa o pojavnosti prostitucije), uz poznatu 'sezonalnost' drugih područja u državi (vezano uz ljetne mjesece i turističke najaktivnije destinacije). Pored toga, samo poznavanja 'scene' u Gradu Zagrebu i mogućnosti regrutiranja visoko osjetljivih ispitanika 'poslovično' nesprennih na ovakav vid suradnje je bio također jedan od odlučnih čimbenika.

Angažman i kooperativnost policijskih službenika je bila dobra,⁶ dok su za potrebe analize korišteni intervjui s policijskim službenicima provedeni na području Zagreba (5), Rijeke (1), Pule (1), Zadra (1), Splita (1), Dubrovnika (1) i Osijeka (1). S druge strane, regrutiranje osoba koje se bave prostitucijom je bilo iznimno izazovno, a postignuto je dijelom izravnim pristupom potencijalnim ispitanicima (ulična prostitucija) uz zanemariv honorar, dijelom posredstvom odvjetnika koji potencijalno zanimljive sugovornike zastupaju u parnicama, kao i korištenjem osobnih saznanja, pri čemu nije uvijek bilo privole za audio-snimanje (nedostatak povjerenja i strah od stigmatizacije i/ili samoinkriminacije). Klijente i organizatore, iz istog razloga (nedostatak povjerenja i strah od stigmatizacije i/ili samoinkriminacije), nije bilo moguće privoljeti na intervjue. Svi su intervjui transkribirani (ili kao transkripti audio snimki ili kao bilješke vođene tijekom razgovora) te kao takvi analizirani.⁷

Razgovori i intervjui s osobama koje se bave prostitucijom i policijskim službenicima koji se bave sprječavanjem prostitucije su radi preglednosti i sistematičnosti podijeljeni u razine. Naime, za svaku od tri razine prostitucije (u radu korištena podjela na nisku, srednju i visoku razinu prostitucije) je izvršena tematska podjela razgovora prema prethodno predstavljenom protokolu te je isto radi preglednosti prikazano tablično, nakon čega se analizom nastojalo doći do zaključka o eventualnim zakonitostima same pojave (na svakoj od razina). Pri analizi kvalitativnih podataka su pretraženi uzorci koji sažimaju ključne aspekte podataka, odnosno isti su sažeti i svedeni na zajedničke dijelove. Kako se radilo o manjem broju sudionika (bez obzira na značajan broj pitanja/tema) nije provedeno kodiranje podataka (niti programska analiza podataka). U smislu generalnih etičkih principa u znanstvenim istraživanjima poštivana je anonimnost intervjuiranih osoba, identifikacijski podaci nisu traženi te je prije razgovora dobiven informirani pristanak (upoznati su svi s ciljem, svrhom i načinom korištenja podataka). Po dovršenom prikupljanju podataka, isti su obrađeni, odnosno izvršena je tematska analiza te su induktivnom/deduktivnom metodom izvedeni određeni zaključci. Pored toga, na kraju rada su u tablici prikazana opća saznanja policijskih službenika o fenomenu prostitucije, njihovi stavovi o samom fenomenu, kao i o važećem zakonodavnom okviru.

3. REZULTATI

3.1. Niska razina prostitucije

Ulične prostitutke obuhvaćaju najniži sloj i najjače su stigmatizirane. Provedena ispitivanja javnog mijenja pokazuju kako je javnost puno tolerantnija prema prikrienoj prostituciji nego onoj koja se odvija na ulici (Weitzer, 2000:159-180).

⁶ Načelnik uprave kriminalističke policije je po zahtjevu za provođenje studije sačinio raspis po policijskim upravama i naložio da se za intervju odrede policijski službenici s najviše iskustva na poslovima suzbijanja prostitucije, no tijekom provođenja intervjua, radi skromnih saznanja/iskustva određenih ispitanika, kao i ponavljanja prethodnih saznanja prikupljenih od ostalih (u nekim slučajevima i radi rasporeda na radno mjesto protivno volji samog policijskog službenika te drugih osobnih razloga), svi intervjui nisu obrađeni tj. prikazani u radu.

⁷ Obrađeni/prikazani broj ispitanika u obje skupine je rezultat njihovih saznanja, naime, s širenjem broja ispitanika (kao i obradom intervjua u slučaju policajaca) se zastalo kada je uočeno da njihova saznanja ne doprinose cilju istraživanja niti proširuju prethodno prikupljena saznanja (uz druga ograničenja navedena u radu).

Ulična prostitucija se odvija na način da se takve usluge nude na ulici, parku, javnom mjestu, vozilima i slično, raširena je u društvima gdje je ekonomija loše razvijena ili je doživjela slom, kao i u društvima s nedostatkom alternativnih vidova zaposlenja (Espinosa Narag i Royo Maxwell, 2009:575). Cijena usluge je minimalna jer ne postoje troškovi plaćanja infrastrukture (osim u slučaju korištenja hotelske sobe, trošak koji izravno snosi kupac). To je ekonomska prednost za klijenta i prostitutku koja ne mora podnijeti nikakav fiksni trošak, niti mora planirati aktivnost, kao što je slučaj kod prostitucije u zatvorenom. Ulica, kao mjesto rada, može s gledišta nezavisnosti i upravljanja vlastitom zaradom predstavljati optimalnu okolnost za prostitutku, barem u najboljem slučaju. U uličnoj prostituciji najočitiji nedostatak za žene je da se nalaze same, uglavnom na izoliranom mjestu tijekom odnosa s kupcem. Izložene su muškom nasilju, koje se društveno odobrava spram žene na koju se gleda kao kurvu, stoga su česte situacije u kojima muškarac odbija platiti ili uzima novac nakon seksualnog odnosa (Danna, 2014: 22-23). U posljednjih 15-ak godina je u Europi zabilježen veliki pomak od ponude seksualnih usluga na otvorenom prema ponudi u zatvorenom prostoru, uslijed niza pravnih i zakonodavnih mjera koje imaju ograničen opseg djelovanja u industriji seksa (Brussa i sur., 2009). Slijedom svega iznesenoga daje se zaključiti kako su glavne karakteristike prostitucije niske razine izražena stigmatizacija, loši uvjeti rada te visok rizik od nasilja i zlostavljanja.

U tablici 1. su iznesena glavna saznanja prikupljena tijekom razgovora s osobama koje se bave uličnom prostitucijom.

Tablica 1. Niska razina prostitucije – Odgovori na glavna pitanja

<i>PROSTITUCIJA NA OTVORENOM, ULIČNA (intervju s 3 ženske osobe)</i>	<i>1.1. Starost - 51 godina Prostitucija – oko 25 godina</i>	<i>1.2. Starost – 41 godina Prostitucija – oko 10 godina</i>	<i>1.3. Starost – 37 godina Prostitucija – oko 15 godina</i>
<i>Obrazovanje</i>	<i>SSS, tekstilna radnica</i>	<i>Bez SS, samo osnovna</i>	<i>Bez stručne spreme</i>
<i>Bračni status</i>	<i>Neudana</i>	<i>Razvedena</i>	<i>Neudana</i>
<i>Djeca</i>	<i>Nema</i>	<i>Dvoje maloljetne djece</i>	<i>Više oduzete djece u skrbi</i>
<i>Državljanstvo/Nacionalnost</i>	<i>RH/Hrvatica</i>	<i>RH/Hrvatica</i>	<i>RH/Hrvatica</i>
<i>Razlog</i>	<i>Loša financijska situacija, nemogućnost pronalaska stalnog zaposlenja</i>	<i>Loša financijska situacija, nemogućnost pronalaska stalnog zaposlenja</i>	<i>Loša financijska situacija, put brzog pribavljanja novaca</i>
<i>Način ulaska u prostituciju</i>	<i>Samostalna odluka</i>	<i>Samostalna odluka</i>	<i>Samostalna odluka</i>
<i>Stanovanje</i>	<i>Podstanarka, jedna cimerica</i>	<i>Naslijeđena starija obiteljska kuća u kojoj živi s djecom</i>	<i>Podstanarka, jedna cimerica</i>
<i>Drugi izvori prihoda</i>	<i>Nema</i>	<i>Socijalna pomoć</i>	<i>Nema</i>
<i>Cijene usluga</i>	<i>50 kuna oralni seks, 100 - 200 kuna klasični seks</i>	<i>Do 100 kuna oralni seks, do 300 kuna klasični seks</i>	<i>50 kuna oralni seks, 100-200 kuna klasični seks.</i>
<i>Mjesečni prihodi</i>	<i>Mjesečni prosječni prihod oko 5.000 kuna</i>	<i>Mjesečni prosječni prihod od 3.000 do 4.000 kuna</i>	<i>Mjesečni prosječni prihod oko 4.000 kuna</i>
<i>Poroci</i>	<i>Alkohol, Kocka</i>	<i>Nema</i>	<i>Alkohol, Droga</i>
<i>Evidentiranost</i>	<i>Prekršajna</i>	<i>Prekršajna</i>	<i>Prekršajna i Kaznena</i>

	<i>Ulica</i>	<i>Ulica</i>	<i>Ulica</i>
<i>Način pribavljanja klijenata Klijenti</i>	<i>Niskog socioekonomskog statusa, često alkoholičari, starije osobe, kao i udovci</i>	<i>Radnici nižeg socioekonomskog statusa, često alkoholičari i starije osobe</i>	<i>Radnici nižeg socioekonomskog statusa, često alkoholičari i starije osobe</i>
<i>Iskustva</i>	<i>Nije istaknula ništa negativno</i>	<i>Nije istaknula ništa negativno</i>	<i>Više puta bila izložena nasilju</i>
<i>Odnos s policijom Osobni stav</i>	<i>Negativan Legalizacija</i>	<i>Negativan Legalizacija</i>	<i>Negativan Legalizacija</i>
<i>Procjena ulične prostitucije u Zagrebu</i>	<i>Jako rijetka 10 do 15 ženskih osoba, 2 transvestita</i>	<i>10-ak ženskih osoba uz nekoliko transvestita</i>	<i>10-ak ženskih osoba uz nekoliko transvestita</i>
<i>Spolno prenosive bolesti</i>	<i>Da</i>	<i>Ne</i>	<i>Da</i>

Niže su navedeni izdvojeni odgovori na druga postavljena pitanja prilikom provođenja intervjua, a koji su relevantni za ciljeve provedenog istraživanja (ovoga rada.)

1.1. *Odrasla sam u obitelji bez bilo kakvog zlostavljanja ili trauma od roditelja, uz zamjerku da se o djeci nije ni vodilo računa, tako da bi se moglo govoriti o nekom obliku zanemarivanja.*

1.2. *Odrasla sam u disfunkcionalnoj obitelji, otac je bio alkoholičar, dok je majka često znala bježati od kuće, kada bi brigu o obitelji/djeci preuzimala baka.*

1.3. *Odrasla sam dijelom u disfunkcionalnoj obitelji (otac je bio nasilni alkoholičar), zatim kod bake, a dijelom (nakon smrti majke i bake u dobi od 8 godina) u dječjem domu, tako da sam tijekom odrastanja bila stalno suočena s nasiljem i zanemarivanjem.*

1.1. *Uglavnom se radi o ženama iznad 35 ili 40 godina starosti, pa sve do 60 godina.*

1.2. *Uglavnom se radi o ženama iznad 40 godina, najčešće oko 50 godina starosti.*

1.3. *Uglavnom se radi o ženama iznad 30 godina starosti, pa sve do nekih 50, 60 godina.*

1.1. *Prostitucija je prilično zastupljena u društvu, puno više nego se o tome govori, naročito u slučaju salona za masažu i prostitucije po stanovima te „ Eskort prostitucije“, dok je na ulici to skoro skroz prestalo.*

1.2. *Prostitucija je dosta zastupljena u društvu, samo je pitanje koliko se o tome priča i što se sve smatra prostitucijom. Gledajući samo televiziju i velik broj žena u javnom prostoru koje ništa ne rade, a stalno se promoviraju u skupoj odjeći i obući, jasno je da se u velikom broju slučajeva radi o prostituciji (iako nemam izravnih saznanja).*

1.3. *Prostitucija je prilično zastupljena u društvu, puno više nego se o tome govori, dok ulične gotovo nema više.*

U nastavku su prezentirani relevantni dijelovi intervjua s policijskim službenicima u odnosu na uličnu prostituciju.

Policija Zagreb. U odnosu na uličnu prostituciju, zabilježeni su slučajevi isključivo u samom centru grada Zagreba. Najobičnija (ulična) prostitucija je prepuštena temeljnoj policiji kroz prekršajno kažnjavanje. Na ulici se većinom radi o ženskim osobama koje često i ne žive na području Zagreba, već dolaze iz drugih mjesta te se tijekom noći bave prostitucijom, i onda vraćaju u svoje mjesto prebivališta. Jako su rijetki slučajevi podvođenja, jer je tu i mala zarada, cijene su usluga daleko manje. Uglavnom se ženske osobe samostalno time bave bez posrednika (nekad su u ulozi posrednika muške osobe s kojima trenutno žive u nekakvoj vezi), i to na području ulica oko Marulićeva trga pa do Botaničkog vrta. Tu se prostitucija odvija uglavnom na otvorenom prostoru, po parkovima, haustorima, napuštenim zgradama. Većinom se radi o ženskim osobama niskog socioekonomskog statusa, s ruba društva, ovisnicama o alkoholu, drogi, kocki i slično, razvedenim ili samohranim majkama (višestruko evidentirane kazneno-prekršajno), uglavnom teška životna priča svake napose. Većinom se radi o niže obrazovanim osobama od 35 do 40, ali i 60 godina starosti. Uzroci su uglavnom loš socijalni status, obiteljsko nasilje i slično, dok je glavni motiv isključivo novac, iako su tu cijene seksualnih usluga male; oralni seks oko 50 kuna, klasični 100 - 200 kuna, a ukupni prihodi na mjesečnoj razini su jako skromni i ne prelaze nekoliko tisuća kuna (u godišnjem prosjeku). Uglavnom im je to jedini izvor prihoda, pored socijalne pomoći ili dječjih dodataka koje primaju, a radi se o manje - više istom broju osoba, njih 10 do 20, koje uz manje prekide obavljaju „posao“ na području centra na navedenim lokacijama, te, u većini slučajeva, obitelj zna čime se bave. Klijenti su također nižeg sloja, lošijih zanimanja, građevinari i sl., dakle s nižim primanjima i nižim obrazovanjem, koji ne razmišljaju o higijenskim uvjetima.

Policija Zadar. Trenutno je stanje u Zadru takvo da postoji mali dio ulične prostitucije, koji se prati kako se eventualno ne bi nešto krupnije dogodilo (organizirano), a nema ih smisla prijavljivati svaki put iznova. To su prostitutke najniže klase koje su jeftine, i nisu atraktivne, ali kako se kaže, svaka roba ima svoje kupce. Niskog su obrazovanja, završene osnovne ili maksimalno srednje škole, a njihov status u društvu je „nezaposlena s problemima“. Na ovaj način zarade nešto za pokrivanje osnovnih potreba, uglavnom cijene njihovih usluga su do 200 ili 300 kuna. Prosječna dob, rekao bih, od 35 do 45 godina. Uglavnom su razvedene samohrane majke, u nekoliko slučajeva su to čak bili i bračni parovi, kad muž podvodi svoju ženu, dakle u nekakvom međusobnom dogovoru, isključivo radi plaćanja stanarine; uglavnom, iz socijalnih razloga.

Policija Split. U odnosu na uličnu prostituciju, radi se nadzor, postoje određena saznanja kako se vrši prostitucija i ide se u provjeru, međutim, ulične prostitucije gotovo i nema.

Policija Rijeka. Što se tiče ulične prostitucije, u zadnjih 7 - 8 godina u Rijeci je ona svedena na zanemarivu pojavu, čak možemo reći da je više gotovo uopće i nema, a to iz razloga što prostitutke, seksualne radnice, kako god ih nazvali, imaju drugačije i lakše mogućnosti doći do klijenata. Stancija na riječkoj rivi, gdje su nekad prostitutke šetale i svaka je imala svoj dio, više nema. U pravilu se radilo o starijim osobama koje su se u Rijeci odavale uličnoj prostituciji. Međutim, jedna od tih prostitutki, koja je radila na ulici, ima 50-ak godina, također se s ulice prebacila u stan i svoje usluge oglašava u tjednom oglasniku „Burza“. Lakše joj je tako doći do klijenata nego trpjeti vremenske prilike na otvorenom.

Policija Pula. Što se tiče ulične prostitucije, bez obzira što je Istra turističko područje, možemo ju promatrati kao ruralnu sredinu, tu su mali gradovi, ljudi se uvelike poznaju i ne može se izgubiti u nekakvoj masi, tako da ulične prostitucije nema (zbog stigmatizacije i slično).

Policija Dubrovnik. Što se tiče ulične prostitucije, nema informacija da je uopće ima, a ako je ima, to je tako marginalno da do nas ne dopire.

Gledajući osobne karakteristike osoba koje se bave prostitucijom, uglavnom se kod ovog oblika prostitucije radi o neobrazovanim i niže obrazovanim ženskim osobama koje potječu iz nižeg socioekonomskog okružja, pri čemu su nerijetko odrastale u disfunkcionalnim obiteljima. Razlog ulaska u svijet prostitucije je nedvojbeno financijske prirode, s mogućnošću relativno „lake“ i brze zarade uz skromne ili nikakve kompetencije za tržište rada. Raspon starosti intervjuiranih

osoba je od 37 do 51 godine, dok se tijekom razgovora došlo do saznanja kako se u uličnoj prostituciji češće nalaze osobe starije/zrelije životne dobi. Iz provedenih razgovora nedvojbeno proizlazi (s obzirom na dugogodišnje bavljenje prostitucijom) da jednom kada se uđe u „ovaj svijet“, izlaska nema sve dok to životne mogućnosti dopuštaju, prvenstveno zdravlje.

Što se tiče raširenosti prostitucije u društvu, iako skromnih neposrednih saznanja, intervjuirane osobe su navele kako je prostitucija prilično zastupljena, ali se o tome rijetko govori. Iako su složne da je ulična prostitucija skoro izumrla, nedvojbeno je da se tu više radi o „blagodatima“ tehnološkog doba i mogućnosti pronalaska osoba i naručivanja bilo kojih usluga *online*. Dok se ranije ulična prostitucija odvijala na više lokacija u gradu Zagrebu, posljednjih 10-ak godina je to svedeno na ulice oko Marulićeva trga do Botaničkog vrta (prethodno je Gajeva ulica bila najpoznatija, kao i dio oko Glavnog kolodvora).

Iz svega navedenog, kod ulične prostitucije se radi uglavnom o neorganiziranom bavljenju, odnosno o samoprotituiranju, pri čemu su rijetko zabilježeni nasilni ispadi ili slično, a kao glavne odrednice prostitucije (pored navedenih) mogle bi se izvesti sljedeće okolnosti: osobe su pod ingerencijom Centra za socijalnu skrb i nije izvjesno da bi moglo doći do promjene načina ponašanja, već sve upućuje kako su zatočenice negativne spirale događaja, koja vodi do potpune destrukcije ličnosti (odavanje alkoholu, drogi i drugim porocima). Iako su izrekle stav kako su za legalizaciju prostitucije (što je tema koja se često nameće i u medijima), promjena regulacije ili deregulacija sadašnje situacije ne znači da bi isto dovelo do bolje pozicije osoba koje su trenutno zatečene u uličnoj prostituciji.

Zaključno, temeljem provedenih intervjua s policijskim službenicima i prostitutkama, nedvojbeno je utvrđeno kako je ulična prostitucija gotovo u potpunosti nestala, zahvaljujući prije svega tehnološkim mogućnostima (oglašavanje i dogovaranje internetom i slično) koje su svele uočljivost na minimalnu razinu, pa samim time i stigmatizaciju. Razvidno je da se u ovome obliku prostitucije radi o osobama koje su nižeg socioekonomskog statusa, obitelji/zajednici je poznato čime se one bave, primanja su im niska i omogućuju tek golu egzistenciju, nemaju ambicija ni vizija da se njihovo stanje može promijeniti i najčešće idu dalje ka dnu – u ovisnost i druge poroke.

3.2. Srednja razina prostitucije

Prostitucije u zatvorenom je oblik koji uključuje sve objekte u kojima prostitutka čeka svog kupca: ovlaštenu bordel, stan, eros centar gdje je iznajmila sobu, salon za masažu, saunu, noćni klub, bar, predvorje hotela, restoran i dr. (Danna, 2014), dok seksualne radnice u zatvorenom prostoru uglavnom pokazuju više zadovoljstva poslom nego one na ulici (Weitzer, 2012:28). Kada se prostitucija provodi u bordelima, klubovima, barovima, salonima za masažu i slično, uloga posrednika postaje izuzetno važna. Bordeli smanjuju transakcijske troškove za obje strane: za prostitutku, jer je u bordelu zaštićena od potencijalno opasnih klijenata; a isto tako i za kupca, jer može dobiti točniju procjenu kvalitete usluge koju će kupiti, sve dok bordel ima neku dosljednu reputaciju (López-Ibor i sur., 2007:23).

Prostitucija u javnim kućama, tzv. bordelska prostitucija, raširena je u društvima koja su dekriminalizirala prostituciju i toleriraju takav oblik rada i privređivanja pr. Australija, Novi Zeland i dr. (Weitzer, 2012:22). S obzirom na to da se takav vid prostitucije odvija u za to predviđenim objektima, viši su sigurnosni standardi za rad u odnosu na uličnu prostituciju.

Takvi objekti su najčešće registrirani i odobreni od vlasti te je, sukladno propisima, obavljanje seksualne djelatnosti regulirano (Espinosa Narag i Royo Maxwell, 2009:575). Prostitucija u zatvorenom zaslužuje mnogo više pozornosti od ulične iz razloga što su u mnogim zemljama plaćene seksualne usluge daleko češće u zatvorenom prostoru nego na ulici (Weitzer, 2012:22).

Za ovu razinu prostitucije bi se mogle izdvojiti kao glavne karakteristike: znatno veća diskrecija od ulične prostitucije, a kako se odvija najčešće u zatvorenim objektima te je najčešće organiziranog oblika, manje izražena stigmatizacija te smanjen rizik od nasilja.

U tablici 2. su prikazana glavna saznanja koja su prikupljena tijekom razgovora s osobama koje se bave prostitucijom u zatvorenom, a odnosi se na srednju razinu prostitucije.

Tablica 2. Srednja razina prostitucije – Odgovori na glavna pitanja

<i>PROSTITUCIJA U ZATVORENOM, STANOVIMA (intervjui s 3 ženske osobe)</i>	<i>2.1. Starost - 36 godina Prostitucija – oko 10 godina</i>	<i>2.2. Starost - 42 godina Prostitucija – 7 - 8 godina</i>	<i>2.3. Starost - 25 godina Prostitucija – 3 - 4 godine</i>
<i>Obrazovanje</i>	<i>SSS – kuharica</i>	<i>VŠS – medicinska sestra</i>	<i>Bez stručne spreme</i>
<i>Bračni status</i>	<i>Razvedena</i>	<i>Razvedena</i>	<i>Razvedena</i>
<i>Djeca</i>	<i>1 maloljetno dijete</i>	<i>1 punoljetno dijete</i>	<i>4 maloljetne djece (u skrbi Centra za soc.)</i>
<i>Državljanstvo/Nacionalnost</i>	<i>RH/Hrvatica</i>	<i>RH/Hrvatica</i>	<i>RH/Hrvatica</i>
<i>Razlog</i>	<i>Loša financijska situacija</i>	<i>Loša financijska situacija, uživanje u mijenjanju seksualnih partnera</i>	<i>Loša financijska situacija</i>
<i>Način ulaska u svijet prostitucije</i>	<i>Samostalna odluka</i>	<i>Samostalna odluka</i>	<i>Samostalna odluka</i>
<i>Stanovanje</i>	<i>Podstanarka s djetetom</i>	<i>Podstanarka</i>	<i>Podstanarka</i>
<i>Drugi izvori prihoda</i>	<i>Redovno zaposlenje – konobarica</i>	<i>Redovno zaposlenje – u bolnici</i>	<i>Bez drugih prihoda</i>
<i>Cijene usluga</i>	<i>200 kuna oralni seks, od 500 do 700 kuna klasični seks</i>	<i>200 kuna oralni seks, od 400 klasični seks</i>	<i>150 kuna oralni seks, od 300 do 400 klasični seks</i>
<i>Mjesečni prihodi</i>	<i>U prosjeku do 10.000 kuna</i>	<i>U prosjeku do 7, 8.000 kuna</i>	<i>U prosjeku do 6, 7.000 kuna</i>
<i>Poroci Evidentiranost</i>	<i>Alkohol, Droga Kaznena zbog nasilja u obitelji</i>	<i>Nema Ne</i>	<i>Nema Kaznena i prekršajna (imovinski, obiteljski i nasilni delikti)</i>
<i>Način pribavljanja klijenata</i>	<i>Oglasnik, stalni klijenti, preporuka</i>	<i>Oglasnik, stalni klijenti, preporuka</i>	<i>Oglasnik, stalni klijenti, preporuka</i>
<i>Klijenti</i>	<i>Uglavnom radnici raznih zanimanja nižeg do srednjeg statusa</i>	<i>Uglavnom radnici raznih zanimanja nižeg do srednjeg statusa</i>	<i>Uglavnom radnici raznih zanimanja nižeg do srednjeg statusa</i>
<i>Iskustva</i>	<i>Nema negativnih</i>	<i>Nema negativnih</i>	<i>Nema negativnih</i>
<i>Odnos s policijom</i>	<i>Negativan</i>	<i>Nema</i>	<i>Negativan</i>
<i>Osobni stav</i>	<i>Legalizacija</i>	<i>Legalizacija</i>	<i>Legalizacija</i>

Procjena prostitucije u Zagrebu	Prostitucija u zatvorenom (stanovi, saloni za masažu), kao i ona na visokoj razini je prilično zastupljena.	Nema saznanja	Nema saznanja
Spolno prenosive bolesti	Ne	Ne	Da

Niže su navedeni izdvojeni odgovori na druga postavljena pitanja prilikom provođenja intervjua, a koji su relevantni za ciljeve provedenog istraživanja (ovoga rada.)

2.1. Odrasla sam u normalnoj radničkoj obitelji.

2.2. Iz mladosti nemam nikakvih trauma, kako obiteljskih, tako i seksualnih.

2.3. Tijekom odrastanja sam imala traumatična iskustva, kako seksualna, tako i nasilnička; od strane roditelja i od trećih osoba.

2.1. Samo jednom prilikom (2 mjeseca) sam pružala seksualne usluge kao dio organizirane grupe, a radilo se o ukupno 10-ak žena starosti od 25 do 40 godina.

2.2. Nemam saznanja s obzirom na to da se ovim bavim kao dodatnim poslom, niti me zanima.

2.3. Nemam saznanja, niti sam u kontaktu s drugim osobama koje se time bave.

U nastavku su prezentirani dijelovi intervjua s policijskim službenicima u odnosu na prostituciju srednje razine.

Policija Zagreb. Iskustvo je pokazalo da su slučajevi tzv. srednje razine prostitucije najrašireniji (najčešće u Novom Zagrebu i na Trešnjevci, s obzirom na to da su nova i velika naselja, s velikim zgradama i slabo se stari između sebe poznaju), a pokazalo se kako su to najčešće osobe koje su socijalno i ekonomski ugrožene, obično žrtve obiteljskog nasilja, bilo da se radi o supruzi koja je bila žrtva obiteljskog nasilja, bilo o ženskom djetetu koje potječe iz takve obitelji. Uglavnom se radi o niže obrazovanim osobama, većinom su razvedene, pretežno samohrane majke, najčešće nezaposlene, ili zaposlene pod krinkom čišćenja stana, gdje dolaze na tri, četiri sata u prostor i dodatno na ovaj način zarađuju. Vrlo rijetko obitelj ili sredina u kojoj žive zna da se ta osoba bavi prostitucijom, govori se o „poslu“, prikriva se činjenica zbog srama, stida, pa ukoliko bi se prostitucija i legalizirala, i utoliko bi jako malo prostitutki legalno radilo ne želeći se izvrgnuti stigmatizaciji. Pored toga, ponegdje su zastupljeni i psihološki elementi. Uz spomenuto obiteljsko nasilje kao jedan od glavnih uzročnika prostitucije, interesantno je da je velik broj ženskih osoba mlađe životne dobi (od 16 do 22 godine) prethodno registriran u policijskim evidencijama zbog krađe u trgovačkim centrima (parfemi, garderoba i slično). Što se tiče prosječne dobi, tu su zastupljene osobe od studentica do otprilike 55 godina starosti (što, između ostaloga, određuje i cijenu). Obično se naplaćuje vremensko razdoblje, pola sata je od 300 do 500 kuna, a sat vremena od 700 do 1000 kuna (za klasični spolni odnos u koji spada oralni i klasični seks, dok se za analni seks, fetiše, dominaciju, šibanje bičem, vezanje lancima i sl., posebno plaća). Na ovoj razini je zapaženo da se u posljednje vrijeme prostitucija nudi oglasima pod krinkom pružanja masaže, bilo u legalnim, bilo u ilegalnim salonima za masažu. Organizator je osoba koja ponudi, odnosno iznajmi stan u kojem se jednim dijelom pruža masaža, a jednim dijelom proširena usluga i prostitucija (cijene su nešto više nego u stanovima, a radi se o mlađim i atraktivnijim ženskim osobama). Organizatora, na srednjoj razini, ima i muških i ženskih osoba, s tim da pretežu muške, a koje su često već evidentirane za druga kaznena djela, osobito ona povezana s nekim oblikom nasilja, dok su ženske osobe uglavnom čiste, nisu evidentirane, osim što su prije možda i same bile prostitutke. Klijenti su u ovom vidu prostitucije najčešće poslovni ljudi (dok postoji i određeni broj građana srednjega i višeg statusa, raznih zanimanja). Vezano još uz zaradu, osoba je u stanju plaćati svoj podstanarski stan, najam stana u kojem se odvija prostitucija i zaraditi iznadprosječnu plaću, otprilike 10 - 15 000 kuna, s tim da ona prostitutka koja bolje radi, može zaraditi više.

Policija Rijeka. Najrašireniji oblik prostitucije u Rijeci, a ono što je policiji poznato, je tako da djevojke oglašavaju seksualne usluge u raznim tiskovinama (najčešće u tjednom oglasniku „Burza“), gdje se pod paravanom ponude zakonskih usluga masaže odvija prostitucija. U pravilu se oglašavaju: „pružam usluge masaže“, „djevojka bi se željela družiti s galantnim gospodinom“ i slično. Kad se nazove broj telefona, one otvoreno kažu da ne pružaju masažu, već druge usluge. Cijene su otprilike 400 kuna za pola sata pružanja seksualnih usluga do 700 kuna za sat vremena, ili ako se radi o cijeloj noći, tj. nekoliko (4, 5) sati, onda se cijena kreće od 1500 kuna na više, ovisno o tome je li djevojka atraktivna, kako izgleda, i tako dalje. Djevojke su većinom u dobi između 20 i 30 godina, a često nisu završile ni srednju školu. Što se tiče oglašavanja, većina njih su same organizatori, nemaju svodnika u vidu zaštitnika ili osobe koja bi im pronalazila klijente, a tom djelatnosti čine prekršaj protiv javnog reda i mira. U Rijeci je poznato 15-ak ženskih osoba koje se time bave.

Policija Zadar. Usluge se na ovoj razini pružaju uglavnom u vlastitim stanovima ili dolaze u kuću klijenta, a do njih se dolazi uglavnom javnim pogovorom. Kako policija prati oglase (što je poznato), jako ih je malo. U ljetnim mjesecima se otvaraju i striptiz barovi. Značajnijih problema sa salonima za masažu nema kao u Zagrebu (javno oglašavanje i slično), postoje tek informacije da nekoliko njih pored usluge osnovne masaže, pružaju i oralne usluge, ali što se tiče tog dijela, postoji veliki oprez zahvaljujući policijskom nadzoru. Tijekom godine i nema registriranih salona za masažu, tek jedan tajlandski, ali zdravstvene prirode. U klubovima se, nažalost, događa da djevojke od 18 - 19 godina žele zadovoljiti neke svoje životne potrebe, kao što je odjeća i slično, u zamjenu za seksualne odnose, ali to je prostitucija koja se novčano ne naplaćuje, nego kroz poklone, i time je praktično neuhvatljiva i nevidljiva. Postoje informacije o pojedinim studenticama da se bave time, ali to je jako teško dokazati. Klijenti pripadaju uglavnom srednjem staležu, a kod kuće su uskraćeni za neke sitnice koje tako dobivaju. Ima slučajeva da se skupe trojica - četvorica te odu u Sloveniju, Austriju, u njihove klubove i tamo mogu dobiti prostitutku kakvu ovdje ne mogu naći. Plaća se ulaz, i potom radi što se želi. Takva je situaciju poznata jer je nekoliko Zadranci radilo u Austriji kao prostitutke. Čeka se dosta dugo na posao, odrade 20 - 25 dana, zatim čekaju dva mjeseca pa opet odu. To nisu javne kuće, već spa centri, one tamo po klijentu dobivaju 70 eura, prilikom odlaska imaju svog poreznog savjetnika i paze da ne ostanu dužne ni jedan cent poreza kako bi se opet mogle vratiti. Vlasnik ih ne prisiljava ni na što, on svoj dio dobiva od ulaznica u klub (70 - 90 eura), dok djevojke oko 70 eura, što je minimalna cijena za pola sata. Zarada je dobra, ali je problem što one većinu novaca potroše na neuredan i rastrošan život (drogu).

Policija Split. Prema dosadašnjem iskustvu, više je zastupljena organizirana prostitucija. Određene su osobe za javljanje na telefon, dogovaranje s klijentima mjesta, vremena pružanja seksualnih usluga i slično. Klijenti se nalaze najčešće putem oglasa, ali isto tako i preko poznanstava, preporuka, dok se zarada dijeli najčešće po pola (čak u jednom slučaju u omjeru 70:30 u korist organizatora koji plaća sve troškove). Najčešći oblik je klasični i oralni seks, a što se tiče cijene, otprilike do 1000 kuna klasični s oralnim u kombinaciji. A oralni od 300 do 500 kuna, ovisno kakva je žrtva, odnosno oštećena, prostitutka. Izgled je bitan. Prostitutke su, što se tiče dobi, od 20 do 30 godina, prosječne ženske osobe, najčešće sa završenom srednjom školom (često medicinskom), neke su čak i studirale. Uglavnom su razvedene, popraćeno nasiljem u obitelji, gdje je intervenirala policija. Glavni uzrok je nemogućnost pronalaska posla, nezaposlenost. Gotovo sve evidentirane prostitutke su recidivistice, uz opravdanje u nemogućnosti pronalaska redovnog posla, a kako su samohrane majke ili razvedene, moraju imati dovoljno vremena skrbiti se o svom djetetu i slično. Zarada je iznadprosječna, prostitutke koje su prekršajno kažnjavane zarade mjesečno oko 10 000 kuna, a organizator i više. Najčešće rade od podneva do otprilike 21 sat. Dakle, klijenti vrlo često koriste usluge nakon posla, tijekom naredne, ili prije odlaska kući. Klijenti su sa šireg splitskog područja, najčešće razvedeni ili neoženjeni, često redovne mušterije, dobi otprilike od 35 do 45 godina, i najčešće zaposleni, bez kriminalnog dosjea (prosječan građanin). Organizatori su podjednako ženske i muške osobe, bivše prostitutke ili osobe iz kriminalnih skupina (konzumenti opojnih droga, često i kockari).

Policija Osijek. Što se tiče trenutnog stanja, imamo saznanja o jednoj ženi, starosti oko 45 godina, koja ima salon za masažu i često mijenja adrese salona, ali je teško dokazati prostituciju - korisnici ne žele govoriti o tome, a posebne dokazne radnje se ne mogu koristiti, tako da i nema načina dokazati prekršaj. Pored toga, bilo je saznanja o prostituciji u jednom ugostiteljskom obrtu u studentskom centru, koji je radio do prije nekih 10 mjeseci, no poduzetim provjerama isto nije utvrđeno, a navodno se radilo o djevojkama od 16 do 20 godina starosti. Cijene su, prema saznanjima, pola sata 400 kuna, sat 550 kuna, dok su u slučaju u studentskom centru navodno ti iznosi bili značajno manji. Navedena (samoorganizirano) je, prilikom obrade 2015., izjavila da joj je u najlošijem mjesecu zarada bila oko 6 500 kuna, dok je ljeti iznos bio oko 10 000 kuna. Ona je bila i udana, dok su u potonjem slučaju većinom neudane. Klijenti su dolazili iz svih mjesta, čak ih je bilo i iz Vukovara (jedan sudac), a potječu iz svih društvenih sfera.

Policija Pula. Prema saznanjima, organizirane prostitucije, u smislu da neka muška osoba organizira djevojke pa ih podvodi i na taj način zarađuje, nema. Uglavnom se prostitucija svodi na djevojke nižeg društvenoga i ekonomskog statusa, gdje im je to osnovni ekonomski prihod ili se tom djelatnošću dopunjava budžet. Ako ima muškog participiranja u takvoj organizaciji prostitucije, to se svodi isključivo na nekakav oblik zaštite, odnosno sigurnosni aspekt. U ljetnom razdoblju, kada tu boravi pola milijuna stranaca (ili više), iz unutrašnjosti države i iz susjednih država dolaze osobe sklone tome, pa ovdje kroz mjesec - dva pokušavaju dodatno zaraditi. To funkcionira na način da djevojke (njih 4, 5, 6) dođu iz Beograda, iznajme apartman u unutrašnjosti po pristupačnoj cijeni, a kako imaju auto, svaki su dan na plaži. U barovima uz plažu nađu eventualne klijente s kojima idu u hotel ili u svoj iznajmljeni stan, iako je to češće hotel, plaža, auto. Ljeti ima i organizirane prostitucije, međutim nisu s ovog područja, već Rijeke ili Zagreba. Djevojke su između 20 i 30 godina, neke su čak i starije, do 35 godina. Iznos od 100 eura je psihološka barijera, pa se zadržava ispod toga, oko 500, 600 kuna, međutim, teško je dobiti toliki novac tu i zato odlaze u veće gradove (osim ljeti). Klijente nalaze preko oglasnika, interneta, „Smokvice“ i u, kod nas sada popularnim, svinger klubovima, koji služe za razmjenu kontakata. Tamo je zabranjeno nuditi se na prodaju, ali se može reklamirati, pa poslije tko voli. Klijenti su široka populacija, bez iznimke.

Policija Dubrovnik. Prostitucija srednje razine po salonima za masaže je moguća ljeti, postojale su određene informacije, no, nije se uspjelo dokazati. Bilo je informacija o prostituciji u stanovima, međutim, ozbiljnijim provjerama se nikada nije došlo do potvrde. Bio je jedan slučaj trgovanja ljudima, u smislu radnog iskorištavanja, ali nije bila prostitucija u pitanju. Posljednji ozbiljan dokazani slučaj je bio prije devet godina, kada je lokalni diler podvodio djevojku iz BiH.

Gledajući njihove osobne karakteristike, uglavnom se u ovome obliku prostitucije radi o ženskim osobama sa srednjom stručnom spremom, dok je jedna osoba imala i višu stručnu spremu, pored druge koja je bez stručne spreme. Radi se o osobama koje, zapravo, imaju neko zanimanje, a prostitucijom se bave povremeno ili stalno radi popravljivanja imovinskog stanja (dok je jedna izjavila da uživa u seksualnim odnosima), pri čemu su odrastale u prosječnim obiteljima, iako je treći slučaj uvelike tragičan, jer osoba ostavlja dojam da nije u potpunosti intelektualno razvijena.

Razlog ulaska u svijet prostitucije je nedvojbeno financijske prirode - mogućnost popravljivanja osobne financijske situacije, omogućavanje „normalnog“ života svojoj obitelji, ili jer je to jedini izvor prihoda. Raspon starosti intervjuiranih osoba je od 25 do 42 godine starosti, dok se tijekom razgovora došlo do saznanja da se u ovom obliku prostitucije uglavnom nalaze osobe srednjih godina (25 - 40). U odnosu na raširenost prostitucije u društvu, intervjuirane osobe nemaju saznanja o uličnoj prostituciji, a neposredna znanja skromna su i o onoj na srednjoj i visokoj razini, iako su stava kako je prostitucija tu prilično zastupljena. I u navedenim slučajevima se radi o samoorganiziranoj prostituciji, dok se „poslovanje“ odvija u stanovima koje imaju u najmu (povremene su neugodnosti s vlasnicima ili susjedima koji prijavljuju sumnjivo ponašanje zbog

velikog broja muškaraca koji dolaze), a pribavljanje klijenata i dogovori su isključivo telefonski/internetom, kao što se i oglašavaju.

Kod ovog oblika prostitucije se radi uglavnom o neorganiziranom bavljenju, odnosno o samoprotituiranju, pri čemu su rijetko zabilježeni nasilni ispadi ili slično, već bi se kao glavne odrednice prostitucije (pored navedenih) mogle izvesti sljedeće okolnosti: radi se osobama koje pripadaju srednjem sloju društva, rade, i ne odudaraju od zajednice u kojoj žive, neudane ili samohrane majke koje su se zbog određenih financijskih problema u jednom trenutku odlučile za ovaj izbor. S obzirom na to da rade i druge poslove uz prostituciju, omogućavaju si pristojan život te im je moguće ostvariti i neke privatne ciljeve i ambicije. Sve su stava za legalizaciju prostitucije, što govori i o njihovom odnosu prema pojavi i prihvatljivosti iste.

Zaključno, temeljem provedenih intervjua s policijskim službenicima i prostitutkama, proizlazi kako je prostitucija u zatvorenom (stanovima) dominantni oblik prostitucije u Hrvatskoj, zahvaljujući prije svega tehnološkim mogućnostima koji su sveli uočljivost na minimalnu razinu, pa samim time i stigmatizaciju, naročito nakon izmjena zakona iz 2015. (kada je samooglašavanje prestalo biti kazneno djelo). Iz razgovora proizlazi kako su takve osobe jako rijetko zahvaćene prekršajnim evidencijama, dok su u organiziranim oblicima, prema policijskoj praksi, evidentirane kao žrtve (osobe koje pružaju seksualne usluge), tako da ih uglavnom nema ni u kakvim evidencijama. Službena statistika, stoga, ne govori puno o ovoj najzastupljenijoj razini prostitucije. Razvidno je kako je specifičnost i posebnost ovog oblika visok stupanj samoorganiziranosti, pa čak i visoki sigurnosni standardi koji omogućavaju mirno poslovanje, prilično dobri dodatni ili jedini prihodi, kao i mogućnost ostvarivanja funkcionalnog života u zajednici bez negativnih reperkusija. Stoga se može zaključiti kako je prostitucija srednje razine (primarno u stanovima i salonima za masažu) dominantni oblik koji egzistira u Hrvatskoj. No, kako se radi uglavnom o samoorganiziranom obavljanju prostitucije, što ne potpada pod kazneno sankcioniranje, zbog svoje diskretnosti i neuočljivosti širem građanstvu, isto ponašanje nije u fokusu policijskog postupanja.⁸

3.3. Visoka razina prostitucije

Eskort prostitucija je tip prostitucije u kojoj klijenti angažiraju prostitutke telefonski ili posredstvom hotelskog osoblja. Takav vid prostitucije je najtajnovitiji i najskriveniji te ima najmanji obrtaj klijenata, pa je zbog svoje ekskluzivnosti i najskuplji. Odvija se najčešće u hotelskim sobama ili stanovima (Espinosa Narag i Royo Maxwell, 2009:575). U mnogim zapadnim zemljama tržište eskorta postalo je iznimno razvijeno, na što ukazuju i mrežne stranice koje su stvorili klijenti kako bi olakšali razmjenu informacija i „ocjenu“ različitih eskorta i agencija. Kontakt s klijentom obavlja se posredovanjem agencije za koju radi, dok se pratnja na večeru ili druge društvene događaje, kao i sve dodatne usluge ugovaraju izravno s njim (Danna, 2014).

⁸ Činjenica je ovdje postojanje velike tamne brojke, a kada bi isto ponašanje i bilo u fokusu policije, teško je zamisliti kako bi se uspjelo rasvijetliti/otkriti ovaj oblik prostitucije. Kako je moguće proći bez policijskog evidentiranja (eventualno prekršajno sankcioniranje), kao i popratnih negativnih posljedica uslijed stigmatizacije, uz prihode koji su značajno iznad prosječne plaće u RH, zasigurno su to motivirajući čimbenici određenom broju osoba koje se nađu u financijskoj neprilici.

Dok djevojke na poziv, *call girls* srednje generacije, zarađuju od 200 do 500 dolara po satu, neovisne seksualne djelatnice (eskort) koje rade na najvišoj razini naplaćuju mnogo više (1.000 do 10.000 dolara po satu ili po seansi), a također im se pružaju povoljne beneficije, poput skupih poklona i plaćenog putovanja za susret s klijentima (Danna, 2014). Zarade u agencijama za pratnju, bordelima i salonima za masažu znatno su manje jer veliki dio (30 – 50 %) pripada vlasniku (Weitzer, 2012:29).

Iz dostupnih saznanja i proučene literature za potrebe ovoga rada, naziru se neke zakonitosti koje se tiču osoba koje pružaju seksualne usluge. Pored toga što dijele zajedničke značajke na svakoj razini, posebnosti se ogledaju u tome što je prelazak s niže razine prema višoj gotovo nezabilježena pojava, dok je na najvišoj razini velik broj slučajeva izlaska iz svijeta prostitucije i nastavak karijere u redovnim zanimanjima. Pored toga, srednja razina prostitucije, odnosno pojavni oblici (kao i osobe koje se bave pružanjem seksualnih usluga) na ovoj razini se čine zapravo „profesionalcima“ profesije, te bi se politike koje odlučuju o odnosu društva prema prostituciji, primarno trebale fokusirati na tu razinu (što sada nije slučaj jer se uglavnom fokusiraju na uličnu prostituciju).

Tablica 3. prikazuje glavna saznanja koja su prikupljena tijekom razgovora s osobama koje se bave prostitucijom u zatvorenom, a odnose se na visoku razinu prostitucije.

Tablica 3. Visoka razina prostitucije – Odgovori na glavna pitanja

PROSTITUCIJA VISOKE RAZINE (intervjui s 3 ženske osobe)	3.1. Starost - 31 godina Prostitucija – oko 5 godina	3.2. Starost - 29 godina Prostitucija – 6 godina	3.3. Starost - 37 godina Prostitucija – 11 godina
Obrazovanje	SSS	SSS	SSS
Bračni status	Neudana	Neudana	Razvedena
Djeca	Bez djece	Bez djece	Jedno dijete
Državljanstvo/Nacionalnost	RH/Hrvatica	RH/Hrvatica	RH/Hrvatica
Razlog	Loša financijska situacija	Loša financijska situacija	Loša financijska situacija
Način ulaska u svijet prostitucije	Ljubavna veza s dečkom iz kriminalne sfere	Osobna odluka, u početku samostalno, kasnije organizirano	Uveo je prijatelj iz krim. miljea, također i organizator prostitucije
Stanovanje	Podstanar	Podstanar	Podstanar
Drugi izvori prihoda	Nema	Povrem. ugostiteljstvo	Ugostiteljstvo
Cijene usluga	Od 300 eura naviše za jednu seansu (cijena raste ovisno o drugim okolnostima)	Minimalno 1.500 kuna za druženje (dobije od organizatora koji još sebi uzme toliko)	Od 200 eura naviše za jedno druženje (cijena ovisno o okolnostima)
Mjesečni prihodi	Od 20 - 30 000 kuna	Nemoguće procijeniti	Oko 20.000 kuna
Poroci	Nema	Nema	Kokain
Evidentiranost	Kaznena i prekršajna zbog podvođenja i prostitucije	Nema evidencija	Nema evidencija
Način pribavljanja klijenata	Javni pogovor i preporuke klijenata	U početku preporuke, a kasnije organizator o tome vodi brigu	Organizator o tome vodi brigu
Klijenti	Širok spektar ljudi	Raznoliko	Raznoliko

Iskustva	Zanimljiva, rijetko neugodna	Nema negativnih	Nema negativnih
Odnos s policijom	Negativno iskustvo	Nema	Nema
Osobni stav	Legalizacija	Legalizacija	Legalizacija
Procjena prostitucije u Zagrebu	Prostitucija na srednjoj i visokoj razini je prilično zastupljena	Prostitucija na srednjoj i visokoj razini je prilično zastupljena	Prostitucija na srednjoj i visokoj razini je prilično zastupljena
Spolno prenosive bolesti	Ne	Ne	Ne

Niže su navedeni izdvojeni odgovori na druga postavljena pitanja prilikom provođenja intervjua, a koji su relevantni za ciljeve provedenog istraživanja (ovoga rada.)

3.1. Odrasla sam u mnogobrojnoj obitelji gdje su roditelji pripadali srednjem sloju društva, lošijeg financijskog stanja, bez bilo kakvih zlostavljanja ili trauma od istih, iako sam kao najmlađe dijete bila zakinuta za puno materijalnih stvari.

3.2. Odrasla sam u „prosječnoj“ obitelji, nižeg financijskog statusa, bez trauma tijekom odrastanja.

3.3. Odrasla sam u normalnoj, imovno skromnijoj obitelji.

3.1. Uglavnom je tu riječ o djevojkama starosti od 18 do 35 godina, srednje stručne spreme.

3.2. Na visokoj razini se radi o ženskim osobama u 30-im godinama, srednje stručne spreme, nezaposlenima.

3.3. Nekakva prosječna dob je 30 godina, a obrazovanje je najčešće srednja škola.

U nastavku su prezentirani dijelovi intervjua s policijskim službenicima u odnosu na prostituciju visoke razine.

Policija Zagreb. U odnosu na najvišu razinu prostitucije, taj dio je jako teško dokazati jer ni jedna strana neće o tome govoriti, a policija nije prisutna u tim društvenim krugovima. Elitna prostitucija je prilično zastupljena, sudeći prema nekim izvorima i javnom pogovoru, ali ostaje na razini priča. Zapaženi su i novi trendovi u vidu studentske prostitucije, gdje se studentice, da bi povećale svoj budžet, i na taj si način priskrbile markiranu robu, parfeme/kozmetiku, izlaske, telefone, povremeno prostituiraju. To se obavlja uglavnom u hotelima, motelima, u iznajmljenim stanovima, jahtama; cijene se u prosjeku kreću od nekoliko tisuća kuna (ovisno o klijentu i prostitutki, tj. dogovoru). Pozadina tih osoba je gotovo uvijek nesređena obiteljska situacija.

Policija Rijeka. U odnosu na elitnu prostituciju, postoje saznanja da toga ima, ali u pravilu se rijetko uspije kriminalistički obraditi, odnosno kazneno prijaviti. Ono što nam je poznato, djevojke dolaze uglavnom iz Zagreba u Rijeku, posebno u vrijeme turističke sezone u Opatiju, na jahte u marinu u lčićima, ili dolaze izvan Hrvatske, u pravilu iz Slovenije, Srbije i tako dalje. Iznosi su minimalno 1000 eura za tjedan dana. Djevojke se ukrcajavu na jahte pod paravanom hostesa, sobarica, domaćica i slično. Dokazivost je tu stvarno teška, jer čim jahta isplovi, policija više nije u mogućnosti prići brodu/jahti.

Policija Dubrovnik. Što se tiče elitne prostitucije, poznato je da postoji, međutim, uglavnom je na jahtama koje dolaze izvana i vraćaju se otkuda su došle. Najčešće se radi o organizaciji (organizator i djevojke) iz Zagreba, ili Srbije, Crne Gore, Ukrajine, Rusije, čak i Češke. Zbog specifičnosti organizacije na brodovima, jahtama, policiji je nedostupno, niti može otkrivati, niti procesuirati, niti dokazati. Prema nekim informacijama, često se radi o slučajevima „poznatih“ starleta, manekenki, kojima se ponekad i ne plaća u novcu (već poklonima i luksuznim provodima), a njima imponira biti viđene, ovisno kome pripada jahta, koja je klijentela i slično. Uglavnom su to inozemni klijenti i domaći imućniji gosti koji se ne zadržavaju duže vrijeme.

Policija Pula. Ovdje su marine, jahte i vlasnici jahti, koji uglavnom ne žive na području RH, te kad dolaze ovamo na godišnji odmor, unaprijed organiziraju djevojke. Saznanja ima i od kolega u Austriji o takvoj organizaciji na jahtama. Kontrola je, praktički, nemoguća, osim ako netko dojavu ili se obrati za pomoć. Dolazi se automobilima, ukrca na brod, otisne na more 70-ak dana, i nema nikakvog uvida u to. Iako sjede u restoranima, nepoznato je tko je kome što. Može se pretpostaviti kad 45-godišnjak, ili 50-godišnjak, 60-godišnjak sjedi s nekim od 20 do 30 godina o čemu se radi, ali dokaza nema.

Policija Zadar. U ljetnim mjesecima je dominantna elitna prostitucija, djevojke dolaze iz Srbije, Bosne, Ukrajine, i to, u pravilu, ide preko organizatora iz Zagreba i domaćih (poznatih u krim. miljeu, zahvaljujući procesuiranju na području Dubrovnika, Splita, Rijeke itd.). Stranci s organizatorima stupe u kontakt, oni dovezu djevojke i, u pravilu, to se isprati u redovnom izvidu koliko je moguće, no ako se ne poduzimaju posebne dokazne radnje, teško je dokazati kazneno djelo. Profil osoba u ovom najvišem obliku prostitucije je porijeklo iz Zagrebačke županije, uglavnom iz manekenskog kruga, tobožnja elita, čak i osobe poznate u javnom društvenom životu. Ima ih i iz drugih država, Srbije itd., ali nisu toliko poznate u njihovoj javnosti, a privuku ih obećanja o zaradi. Zarade jako dobar novac jer, u pravilu, dobivaju 1000 eura po danu. Prosjek godina je od 18 do 28 godina, a ima svega, bilo je slučajeva i fakultetski obrazovanih djevojaka iz Srbije. Budući da je velik novac u pitanju, žele brzinski zaraditi, ne pozna ih ovdje nitko, a kod kuće nisu čak ni evidentirane za prostituciju. Iz istočnih zemalja, Ukrajine, Rusije su uglavnom srednje stručne spreme, još se nisu snašle pa su se odlučile baviti time. Na jahtama su cijene od 1000 - 2000 eura. Međutim, ima i domaćih djevojaka koje se ne bave prostitucijom, ali naslute ljeti dobru i laku zaradu, te uz pomoć kontakata u marinama, čarter agencijama, dolaze do stranaca koji to traže. Oni koji su ih spojili budu također nešto sitno nagrađeni. Konzumenti usluga su uglavnom stranci, poslovni ljudi, u dosta slučajeva liječnici, apsolutno imućniji ljudi, koji to mogu platiti.

Gledajući osobne karakteristike ispitanica, uglavnom se u ovome obliku prostitucije radi o ženskim osobama sa srednjom stručnom spremom, dok su neke od njih bile i studentice u određenom trenutku. S obzirom na to da imaju neko zanimanje, prostitucijom se bave povremeno ili stalno radi popravljivanja imovinskog stanja, pri čemu su većinom odrastale u prosječnim obiteljima bez trauma. Razlog ulaska u svijet prostitucije je nedvojbeno financijske prirode - kao mogućnost popravljivanja osobne financijske situacije, omogućavanja „normalnog“ života svojoj obitelji, ili kao jedini izvor prihoda. Raspon starosti intervjuiranih osoba je od 29 do 37 godina, a tijekom razgovora se došlo do saznanja da se ovim oblikom prostitucije bave osobe srednjih godina (25 - 40). U odnosu na raširenost prostitucije u društvu, intervjuirane osobe nemaju saznanja o uličnoj prostituciji, no stava su da je prostitucija prilično zastupljena na srednjoj i visokoj razini (iako skromnih neposrednih saznanja). Podjednako se radi o samoorganiziranoj i organiziranoj prostituciji (kao u navedenim slučajevima), dok se „poslovanje“ odvija najčešće prema željama klijenata, ponekad u vlastitim stanovima, hotelima, na jahtama i slično, a samo pribavljanje klijenata i dogovori su uglavnom preporukama i javnim pogovorom. Kod ovog oblika prostitucije rijetko su zabilježeni nasilni ispadi ili slično (iako ima slučajeva), već bi se kao glavne odrednice prostitucije (pored navedenih) mogle izvesti sljedeće okolnosti: osobe pripadaju uglavnom srednjem sloju društva, ne odudaraju od zajednice u kojoj žive (osim standardom života koji nije u skladu s poznatim i „realnim“ primanjima koja ostvaruju), srednje životne dobi, neudane/ razvedene koje su se radi financijskih prilika u jednom trenutku odlučile za ovaj izbor. Uglavnom imaju određene planove, a s obzirom na to da povremeno rade i druge poslove uz prostituciju, omogućavaju si pristojan život kroz koji je moguće ostvariti neke svoje ciljeve i ambicije. Sve su stava za legalizaciju prostitucije, što govori i o njihovom odnosu prema pojavi i prihvatljivosti iste. Zaključno, temeljem provedenih intervjua s policijskim službenicima i prostitutkama, nedvojbeno je utvrđeno postojanje ovoga oblik prostitucije, no s obzirom na razinu i način

odvijanja, saznanja su manjkava i teško je donositi određene zaključke ili adekvatne procjene o raširenosti pojave (iako bi se moglo reći da je za ovu razinu značajnije zastupljeno organiziranje i posredovanje, kako proizlazi iz razgovora s policijskim službenicima, a što onda otvara pitanje organiziranog kriminala, potencijalno i droga i slično). Iz razgovora proizlazi da su takve osobe jako rijetko zahvaćene prekršajnim evidencijama, dok su u organiziranim oblicima, prema policijskoj praksi, evidentirane najčešće kao žrtve (osim ako nisu i organizatori), tako da službena statistika ne govori ništa značajno o ovoj razini prostitucije. Neuočljivost ovoga vida prostitucije od strane građana (te policijskih službenika), omogućava osobama koje se ovakvom prostitucijom povremeno ili na duže vrijeme bave da si osiguraju odličnu zaradu bez klasičnih negativnih reperkusija u odvijanju realnog, tj. svakodnevnog života. Pored toga, ukoliko osoba nije razvila ovisnost o opijatima ili sličnim sredstvima, te nije javno poznata (ili kompromitirana), postoji velika vjerojatnost da ostvari sve zacrtane planove kojima teži (najčešće su to dovršetak školovanja, normalno zaposlenje i osnivanje obitelji). Zanimljivost je ovoga vida prostitucije (iako je na malom uzorku) obiteljska situacija, gdje za razliku od prethodna dva, u ovoj skupini nije toliko izraženo majčinstvo i problem većeg broja djece (ili samohranost). Zaključno se još za ovu razinu prostitucije može dodati kako je izvjesno da će, uz sveopću komercijalizaciju i estradizaciju seksualnosti i spolnosti, značajan broj mladih i lijepih djevojaka, koje su se okušale u svijetu mode i izborima ljepote a nisu ostvarile svoja očekivanja, izvrsnu zaradu pokušati ostvariti i na ovaj način.

4. PRIKAZ OPĆIH SAZNAJNA I STAVOVA POLICIJE PREMA REGULATIVI TE NEKIH SPECIFIČNOSTI U POLICIJSKOM POSTUPANJU

Tablica 4. Opća saznanja policije, stav prema regulativi te specifičnosti u postupanju

	Opća iskustvena saznanja	Specifičnosti u postupanju / Regulativa / Stav o prostituciji
Zagreb	<p>Načini saznanja za prostituciju su najčešće: anonimnim dojavama stanara/građana, te kriminalističkim istraživanjima drugih kaznenih djela. Što se tiče statistike pojave, iskustveno se samo do 10 % pojave otkrije i prijavi, ostatak je u zoni tamne brojke. Slučajevi prostitucije muških osoba i homoseksualna prostitucija je skoro zanemariva, odnosno zabilježeno je jako malo slučajeva. Što se tiče trendova, ulična prostitucija postoji još samo na području centra (kako su u centru grada stanovi jako skupi, rijetki su slučajevi prostitucije u stanovima a putem oglasnika ili slično); iako je na ovom području bilo nekoliko klubova u kojima su plesale „zabavljačice“, kao i salona za masažu, odnosno spa centara, najčešće u sklopu hotela - nije bilo nikakvih konkretnih spoznaja o nekom obliku prostitucije. Dojam je da je trend u širenju kako srednje razine, tako i elitne prostitucije. Uz to se u zadnje vrijeme bilježi pojava usluge Cam seksa, gdje se za određeni novčani iznos tražitelju usluge ispunjavaju „želje“ i snima „uživo“, a uplate se često vrše ili u kriptovalutama, ili koristeći strane pružatelje usluge plaćanja (uplate se obično vrše elektronski). Novi trendovi se očituju i kroz angažiranje hostesa u noćnim klubovima, restoranima i dr., dio kojih se također bavi prostitucijom. Nisu zabilježeni značajniji oblici organizirane prostitucije (iako ima i takvih slučajeva), prvenstveno se radi o samoorganiziranom djelovanju ili više djevojaka zajedno. Najizraženije je to u Zagrebu, Splitu, Rijeci, Zadru, tj. većim centrima. U odnosu na nasilje kojeg je ranije bilo značajno, u posljednje vrijeme najčešće ženske osobe same dolaze organizatoru i traže da ih se primi/angažira.</p>	<p>Prilikom procesuiranja organizatori se evidentiraju za počinjenje kaznenog djela, dok se osobe koje se bave time prikazuje kao žrtve. Podvođene žene se ne prijavljuju jer ih se želi pridobiti kao svjedokinje protiv okrivljenika. U odnosu na „visoku“ prostituciju, bez odobrenih posebnih dokaznih radnji (PDR) ne može se ništa učiniti. A nijedna manekenka, glumica, pjevačica neće reći da je svoju karijeru gradila na tome. Čak i u slučajevima PDR-a je jako mali broj otkrivenih kd., iz razloga što se dogovara isključivo u nekom šifriranom obliku ili u osobnom kontaktu. Iako policija ne nadzire ciljano prostituciju na javnim mjestima, svaku se večer napravi krug tim lokacijama, ili autom ili pješice, dok se prekršajne prijave pišu samo radi udovoljavanja statistike, dok se manje - više pojavljuju iste osobe. Što se zakonskog uređenja tiče, četvero policajaca je mišljenja da bi ulični dio trebao i dalje ostati na razini prekršaja, zbog male društvene opasnosti, štete, dok bi trebalo poštožiti kazne za organizatore, kao i uvesti kažnjavanje osoba koje koriste spolne usluge.</p>
Split	<p>Mišljenja sam da je prostitucija u porastu, no sve je teže dokaziva. Gotovo svakodnevno se doznaje za nove prostitutke, čak i ulične, iako su najčešće takozvane call girls - one se oglašavaju u oglasniku (Mala vrata i City), odnosno na internetskim stranicama, te se navode i kontakt brojevi. Najčešće se navodi pružanje usluga masaže, međutim, kad se nazove, već prilikom prvog kontakta navodi se i cijena i vrsta seksualnih usluga (za policiju i postupanje je bitno da je bez poticanja). Pored toga, do informacija se dolazi i radom na terenu od informatora ili anonimne veze, a značajnu ulogu odrađuje i policijska analitika (telefonskih izlista), koja se usmjerava na osobe gdje postoji sumnja u prostituciju, no problem je u dokazivanju iste. Prema iskazima počiniteljica prekršaja, veća je potražnja ljeti zahvaljujući strancima, dok je u statistici prisutna velika tamna brojka. Same prostitutke vrlo često i nisu s područja županije, dosta ih je s područja Slavonije, Zagreba, Zagrebačke županije.</p>	<p>U slučaju kaznenih djela u vezi prostitucije, podvedene osobe se ne kažnjavaju, niti prekršajno. Iskustvo je da su one u početku nesuradljive, i s njima treba vremena, razgovarati jedan na jedan, dosta empatično, obazrivo, da bi se postigla suradnja. Glede postupanja, organiziraju se akcije i racije u klubovima za koje postoje određena saznanja da se u njima odvija prostitucija, dakle to su izvanredne akcije, međutim s minornim rezultatima. Najvišu razinu prostitucije je gotovo nemoguće dokazati bez posebnih dokazni radnji. Stav je da prostituciju treba legalizirati, omogućiti u ustanovama gdje će osobe koje to žele, i raditi, ali evidentirano i uz liječničku dokumentaciju.</p>

Osijek

U ovoj županiji prostitucija nije toliko zastupljena kao što je bilo prije jer je kraj puno siromašniji od ostatka države. U posljednjih pet godina bila su samo dva velika predmeta (gdje se radilo o PDR-u): podvođenje iz 2013., gdje su dvije prostitutke i same obavljale prostituciju, i k tome podvodile dvije žene, te 2011. gdje su lovci iz Srbije i iz Mađarske doveli na područje Baranje djevojke i podvodili ih, što je bilo odrađeno u okviru međunarodne prostitucije. Osobe koje se time bave odlaze na more u vrijeme turističke sezone, gdje se dosta zarađuje prema informacijama koje pristižu, i to najviše na područje Dalmacije ali i Istre (nije organizirano). Kad se vrate nakon sezone, sve ostaje u sferi prekršaja, oglašavaju se, mijenjaju brojeve telefona i slično (no manji ih je broj). Ima tek jedna ženska osoba koju je teško pronaći jer ne stanuje na prijavljenoj adresi, ali i to je tek prekršaj. Zaključno se može reći da je prostitucija u opadanju zbog teške ekonomske situacije u Slavoniji, iako je ima, no u sferi je prekršaja.

Od kada je 2015. samooglašavanje prestalo biti kazneno djelo, značajno je opala i statistika. Do tada se pratilo oglašavanje i javni pogovor (oglasnik Slavonska burza), gdje se, prateći dnevni tisak i oglasnik, učilo oglašavanje te išlo u procesuiranje (bilo 4 - 5 djela godišnje). Ozbiljna prostitucija se i ne može dokazati, osim PDR-om. Ja mislim da bi bilo bolje dekriminalizirati tu vrstu pojave, ili legalizirati, zbog ubiranja poreza i sprječavanja spolnih bolesti.

Rijeka

U prostituciji je visoka stopa recidivizma, u pravilu to nisu stabilne obitelji; ili su roditelji rastavljeni, ili su to „domska“ djeca, i te djevojke su određenoga asocijalnog ponašanja od njihove najranije mladosti. Konzumenti su najčešće srednji stalež, „normalni“ ljudi od nekakvih 18 godina pa do 60, 70, čak i više. Što se tiče njihovog zanimanja, i radnici na građevini, i doktori, i odvjetnici, različitih profila. U jeku turističke sezone ovamo uglavnom gravitiraju osobe iz Zagreba, Bosne i šire, a na pitanje tko bi bili organizatori, najčešći odgovor su lokalni pojedinci koji imaju veze i poznanstva (nisu nužno iz krim. miljea) te mogu doći do zainteresiranih klijenata. Stanje je prostitucije uglavnom (što se tiče tržišta i potražnje) isto, zasigurno se ne smanjuje.

Prema otkrivanju prostitucije se povremeno ide pojačano, ali u akcijama kriminalističkog istraživanja trgovanja ljudima, gdje je ženska osoba bila eventualno seksualno iskorištavana. Inače, prostitucija se uglavnom kažnjava prekršajno, više radi zadovoljavanja forme: djevojka bude uhićena nekoliko sati, ovisno koliko traje kriminalističko istraživanje, te Prekršajni sud izrekne u prosjeku 300 kuna kazne koju ona plati (žalibože postupanja i utrošenog vremena). U pravilu, akcija, postupanje podrazumijeva angažiranje najmanje tri policijska službenika. Statistika je manja zbog ukinuća kažnjavanja samooglašavanja iz 2015. Prostituciju bi trebalo legalizirati, država bi imala određene koristi u vidu plaćanja poreza i sl., a djevojke bi bile zaštićene. ZPPJRM ne prati duh vremena, kazne uopće nisu adekvatne.

Zadar

U Zadru nema organizirane prostitucije, osim u ljetnim mjesecima kada dolaze grupe sa strane, pojavljuju se svodnici iz Srbije i sjeverne Hrvatske, koji dovode prostitutke, uglavnom za „jahtaše“. Taj dio, odnosno te slučajeve, je teško dokazivati iz razloga što brod prije nego isplovi mora imati crew listu, listu putnika, i ako su one prijavljene kao putnici na brodu (a najčešće jesu), to je otežavajuća okolnost za dokazivanje. Što se tiče stranaca, oni rezerviraju brod ali automatizmom; agencija rezervira s brodom i 3 - 4 prostitutke koje dolaze iz Ukrajine, Rusije, tj. istočnih zemalja, stavlja ih na crew listu kao putnice, i tu je, u smislu kaznenopravnog dokazivanja, teško što dokazati (eventualno u slučaju priznanja). Uglavnom se radi o sporazumnoj prostituciji (bez prisile), ali to je, recimo tako, tranzitna prostitucija, nije domicilno stanovništvo. Informacije koje imamo s terena govore da je trenutno u Zadru jako teško doći do prostitutke. U pravilu, poslovni ljudi naručuju preko oglasnika prostitutke koje dolaze iz Zagreba. S obzirom na turizam, prostitucija je porasla, jer potražnja određuje i ponudu.

Odjel organiziranog kriminala je preuzeo kompletno postupanje, pored kaznene, rade i prekršajne inkriminacije u odnosu na prostituciju. Pored kd. prostitucije, cilj je da se dokaže i eventualno trgovanje ljudima itd., odnosno uvijek se to promatra i istražuje povezano. U ljetnim mjesecima sigurno se ne uspijeva pokriti sve, već na jedno otkriveno djelo dolaze tri, prema našoj procjeni.

Prostituciju bi trebalo legalizirati, da se uredi stvari, plaćanja državi, i vodi evidencija. Prisila i trgovanje ljudima bi trebalo ostati kažnjivo.

Pula

Prema nekim saznanjima koja dolaze do policije, prostitucija je u laganom porastu. Kod nas postoje sporadični slučajevi prostitucije, te se ne može definirati kao nekakva značajnija pojava, a jedan od razloga je što je državna granica udaljena 10 km, Trst 110 km, Venecija 150 km i onda djevojke koje žele raditi takve stvari, naravno kako neće raditi u Istri koja broji 250 tisuća stanovnika, nego će otići do Milana koji ima 4,5 milijuna, odraditi posao i vratiti se nazad, kao i kupci.

U praksi je problem i identifikacija prostitucije; moraju se istraživati internetske stranice, ili stranice za kontakte pa istraživati oglase, pa onda locirati i opet istraživati, a na kraju se najčešće radi o djelima koja spadaju u prekršajnu domenu. Što se tiče legalizacije ili dekriminalizacije, apsolutno nisam za to, jer nema jasne svijesti koliki stoji kriminal i kriminalne organizacije u pozadini toga.

Dubrovnik

Stanje prostitucije je manje - više jednako posljednjih 10-ak godina, osim što je elitna postala društveno prihvatljivija na određeni način. U zimskim mjesecima, kad je turizam slabiji, ponuda je prostitucije zanemariva, tako da sve, zapravo, ovisi o potražnji. Tek je jedan lokalni građanin pod nadzorom, jer je kao počinitelj u međunarodnoj prostituciji bio uhićen u Zagrebu, a ljeti boravi na području Dubrovnika. Povremeno postoje informacije iz hotela (s recepcije), o djevojkama koje kratko tu borave s nekim starijim osobama, no nije dokazano da bi se radilo o prostituciji.

Otegotna okolnost za otkrivanje i dokazivanje djela je komunikacija internetskim platformama, WhatsApp-om, Snapchat-om, Viber-om, i slično. Zakonska regulativa je prikladna i treba ju zadržati, no iskustvo je da je prostitucija često usko povezana s ostalim oblicima kriminala, pogotovo kriminala droga.

Temeljem prethodno prezentiranih odgovora na pitanja policijskih službenika, u odnosu na načine saznanja o počinjenju kaznenih djela u vezi prostitucije, generalno je potvrđeno da se radi najčešće o anonimnim dojavama stanara/građana, te sporadično kroz kriminalistička istraživanja drugih kaznenih djela (kada se dođe do saznanja o postojanju prostitucije) te redovnim policijskim radom (pri čemu nisu prikupljeni podaci kako bi se radilo o planiranom i pojačanom postupanju po fenomenu prostitucije u određenim dijelovima godine). Pojava je većim dijelom u sferi tamne brojke te se samo manji dio zahvati službenim postupanjima, dok su slučajevi prostitucije muških osoba i homoseksualna prostitucija jako rijetki (malo je saznanja o istome). Ulična je prostitucija također jako rijetka i postoji još samo na području centara nekoliko većih gradova (uz visoku stopu recidivizma). Novi trendovi i modaliteti se očituju u angažiranju hostesa u noćnim klubovima, restoranima i dr., dio kojih se također bavi prostitucijom, dok nisu zabilježeni (nema saznanja) značajniji oblici organizirane prostitucije (osim u ljetnim mjesecima, no ista je teško dokaziva). Zabilježena je značajna mobilnost osoba koje se bave prostitucijom, naročito u ljetnim mjesecima (kako u veće gradove tijekom godine, tako i povezano s ljetovanjem i radom na moru); najznačajnije je zastupljena u Zagrebu, Splitu, Rijeci i Zadru te se rijetko radi o slučajevima prisilne prostitucije/podvođenja. U odnosu na kazneni progon, prilikom prijavljivanja organizatori se evidentiraju za počinjenje kaznenog djela, dok se osobe koje se bave time najčešće prikazuje kao žrtve (podvođene osobe se u tim slučajevima najčešće ne prijavljuju prekršajno jer ih se želi pridobiti kao svjedoke protiv okrivljenika). Iako policija ne nadzire ciljano prostituciju na javnim mjestima, povremeno se provodi nadzor lokacija za koja postoje saznanja o odvijanju prostitucije, dok se ženske osobe povremeno prekršajno prijavljuju radi statističkih pokazatelja nadležne policijske postaje (uglavnom se prijavljuju iste osobe). Najvišu razinu prostitucije je gotovo nemoguće dokazati bez posebnih dokazni radnji. Promišljanja o zakonskom uređenju su različita, pored zadržavanja prekršajnog sankcioniranja uz uvođenje sankcioniranja i korisnika usluge, ima inicijativa za legalizaciju (i dekriminalizaciju), dok je većina za propisivanje oštrijih/težih kazni za organizatore.

5. DISKUSIJA

Prilikom provođenja intervjua s ženskim osobama koje se bave prostitucijom, stekao se određeni dojam koji se odnosi na crte ličnosti sugovornica (uz nužnu ogradu kako nije bilo moguće vršiti opsežna testiranja crta ličnosti zbog prirode razgovora i osjetljivosti situacije). Naime, dok su sugovornice s ulične razine prilikom razgovora o samom „poslu“ izražavale stanoviti prijezir (i prema „poslu“, i prema klijentima), sugovornice sa srednje razine su bile razgovorljivije i indiferentnije prema tome. Sugovornice, pak, koje se prostitucijom bave na visokoj razini, često su spominjale poznate klijente iz javne sfere života, njihove seksualne sklonosti i svoje

'specijalnosti' zbog kojih su imale i određen broj stalnih klijenata (pa i višu cijenu). Prema navedenom, stekao se dojam o prihvatljivosti i pozitivnom pogledu na prostituciju srednje i visoke razine (moguće radi kontroliranja izloženosti, dojam je kako im mogućnost prihvatanja/ odbijanja klijenata daje sigurnost, odnosno utječe na pogled prema pružanju seksualnih usluga), iako su sve na kraju izjavile kako bi se time prestale baviti čim prikupe ciljanu količinu financijskih sredstava.

Pregledom izvješća Ministarstva unutarnjih poslova po godinama za kaznena djela povezana s prostitucijom 2009. - 2020., i prosječni broj prijavljenih kaznenih djela (86), kao i prosječni broj prijavljenih prekršaja (32) u razdoblju 2010.-2020. (Ministarstvo unutarnjih poslova, 2021), stvara se dojam kako je fenomen prostitucije zapravo iznimno rijetka pojava u Hrvatskoj, odnosno ukazuje na možebitno vrlo visoku tamnu brojku. Samo medijsko praćenje i izvještavanje o prostituciji ukazuje kako je fenomen puno dinamičniji, i kako statistički podaci ne otkrivaju stvarno stanje prostitucije. Lovrinčević i sur. (2015) navode kako se neslužbeno procjenjuje da se u Hrvatskoj prostitucijom bavi od 3 do 5 tisuća žena. U svom radu su iznijeli procjene kako je u razdoblju 2008.-2013. godine procijenjeni prosječni godišnji prihod od prostitucije u Hrvatskoj iznosio oko 1,2 milijarde kuna (za izračun su koristili parametre kako je procijenjeni broj profesionalnih prostitutki 1500, običnih 2200 i elitnih 300, što se onda zbrajalo kroz procijenjeni broj od 250 radnih dana po godini, cijene po odnosu i broja odnosa po prethodno definiranim oblicima prostitucije 1500/4 odnosa/500 kn; 2200/3 odnosa/500 kn; 300/1 odnos/3500 kn).

Prethodno navedeni podaci pokazuju kako statističke, tako i fenomenološke manjkavosti glede pojavnih oblika prostitucije u Hrvatskoj, odnosno, dominiraju zastarjele podjele i gledišta na prostituciju. Stoga provedeno istraživanje donosi novi pogled i saznanja (uz ograničenja navedena u uvodu ove glave te naznačena u fusnoti br. 5 i 6.), kao i projekt Instituta Ivo Pilar, gdje se kroz empirijsko istraživanje prostitucije u odnosu na etiologiju i fenomenologiju prostitucije, došlo do spoznaja koja su u značajnoj razini podudarna. Iako su provedeni neovisno jedno od drugoga, saznanja i zaključci tim više mogu biti dobar smjerokaz provoditeljima politika pri kreiranju nekog novog smjera (jer je ovaj sadašnji nedostatan). U odnosu na međunarodna istraživanja, analizom i usporedbom cijena usluga u izvješću *A Havocscope Report* (2015) proizlazi kako nema značajnijih odstupanja u Hrvatskoj, naime, cijene su ovisno o razini prostitucije na približno istoj razini, kao i spolna zastupljenost pružatelja tih usluga u odnosu na Europu (gdje žene čine 87 %, muškarci 7 % i transrodne osobe 6 % (Danna, 2014), dok su etiološki i fenomenološki aspekti prostitucije u visokom stupnju međuovisnosti sa stupnjem razvoja društva (primarno ljudskih prava i sloboda te ekonomskog razvoja i dr.) i načinom uređenja fenomena prostitucije.

U odnosu na prethodnu podjelu prostitucije na razine i njihove karakteristike, za uličnu prostituciju je nedvojbeno kako sustav nema adekvatnu strategiju u tome pogledu, osim povremenoga prekršajnog kažnjavanja, tako da su osobe koje se bave ovim vidom prostitucije prepuštene same sebi. Jednom kada uđu u „spiralu propadanja“, iz nje se gotovo sigurno ne izvlače dok god im to zdravstvene mogućnosti pružaju, kao i mogućnost pribavljanja bilo kakve zarade od prostituiranja. U odnosu na prethodna istraživanja i radove u Hrvatskoj, utvrđeno je kako je ovaj oblik prostitucije gotovu u potpunosti nestao. Prostitucija srednje razine je zapravo dominantni oblik prostitucije u Hrvatskoj, a nakon Zakona o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona (NN 056/2015), kada je samooglašavanje prestalo biti kazneno djelo (ostala

je mogućnost prekršajnog sankcioniranja), smanjenje rizika od djelovanja represivnog sustava je pored ostalih čimbenika bio dodatni za daljnje širenje. Prostitucija visoke razine je u fokusu novih komunikacijskih kanala i medija prepunih „uspješnih“ ljepotica koje žive „na visokoj nozi“, tako da je suvremeno doba omogućilo prostituciji na visokoj razini izdašno reklamiranje, te se često postavlja pitanje radi li se u ovim slučajevima uopće o prostituciji kada su društveni razvoj i trendovi utrljali put poimanju takvog ponašanja kao potpuno prihvatljivog.

ZAKLJUČAK I PRIJEDLOZI

Temeljem provedenog istraživanja, neosporno je kako je prostitucija zastupljena i u Hrvatskoj, no s obzirom na razinu i način odvijanja, saznanja su manjkava te je teško doći do podataka temeljem kojih bi se mogla napraviti kvalitetna procjena o raširenosti pojave. Saznanja se, zapravo, najviše crpe iz medija i javnog pogovora, naročito kada poznate „starlete“ i osobe sličnih profila osvanu na internetskim portalima (ili u drugim medijima) u kompromitirajućim situacijama, koje ukazuju na stvarno stanje i pokazuju realnost koja egzistira iza „proizvoda“ koji se prezentira. Neuočljivost ovog oblika prostitucije među građanima i u sustavu omogućava osobama koje se time povremeno ili na duže vrijeme bave odličnu zaradu bez klasičnih negativnih reperkusija u odvijanju realnog, tj. svakodnevnog života. Pored toga, ako osoba nije razvila ovisnost o opijatima ili sličnim sredstvima, te nije javno poznata (ili kompromitirana), postoji velika vjerojatnost da ostvari sve zacrtane planove kojima teži (najčešće su to dovršetak školovanja, normalno zaposlenje i osnivanje obitelji).

Moguće društvene intervencije (unaprjeđenja) bi se, prije svega, trebale odnositi na poboljšanje položaja osoba koje se bave pružanjem seksualnih usluga (primarno na najnižoj razini). S obzirom na to da je istraživanje ukazalo kako se uličnom prostitucijom bavi mali broj osoba (najčešće teških životnih sudbina, egzistencijalno ugroženih te da bavljenje uličnom prostitucijom ostavlja na njih značajne psihofizičke posljedice, tako da je razborito tvrditi da ih ulična prostitucija u konačnici osobno pogađa), njih bi trebalo dobro osmišljenim psihosocijalnim programima i mjerama pomoći skloniti s ulice (omogućiti im izlazak iz svijeta prostitucije i pomoći pri iznalaženju drugih načina zarađivanja za osnovne životne potrebe). Stoga bi u ovim slučajevima trebalo promisliti o rješenju po uzoru na dekriminalizaciju posjedovanja droge za osobnu uporabu, gdje bi se naglasak stavio na tretman, a ne na kažnjavanje (s obzirom da rezultati provedenog istraživanja upućuju na zaključak o kriminalno-političkoj neopravdanosti kažnjavanja ulične prostitucije).⁹ U tom kontekstu, jednako zakonodavno tretiranje svih prezentiranih oblika prostitucije (imajući u vidu sve sličnosti i razlike osoba po razinama) ostaje tema za raspravu i prostor za eventualne promjene, imajući u vidu razloge kriminalne politike. U odnosu na prostituciju srednje i, primarno, visoke razine, uloga odgoja i obrazovanja u smislu prevencije upuštanja u prostituciju je krucijalna, za što je potrebno senzibilizirati društvo (osobito mlade) povremeno i kroz ciljane kampanje.

Postojeće zakonodavno uređenje prostitucije, prvenstveno Zakon o prekršajima protiv javnog

⁹ Bilo bi prikladno založiti se za rješenje po kojemu bi MUP (Ravnateljstvo policije) izdalo naputak policajcima na terenu da mandatno odustaju od prijavljivanja ulične prostitucije. Takvo rješenje zasigurno ne bi dovelo do širenja ulične prostitucije, jer bi svaki organizirani oblik i dalje bio izložen kaznenom progonu, dok bi se za situacije ulične prostitucije gdje su utvrđene drugačije okolnosti nego iz istraživanja, dopuštala mogućnost odgovarajućeg sankcioniranja.

reda i mira (NN 5/90, 30/90, 47/90, 29/94) je potrebno unaprijediti i modernizirati, na način da bi se sankcionirao i kupac seksualnih usluga. Sankcioniranje korisnika usluga predstavlja trend u suvremenim zakonodavstvima i vođeno je kriminalno-političkim težnjama za suzbijanjem potražnje. Sagledavajući aktualno zakonsko uređenje prostitucije i moguće promjene koje zazivaju razni akteri koji se bave navedenim područjem, postojeće zakonodavno uređenje prostitucije u Hrvatskoj odražava sliku društva u kojemu prostitucija nije prihvatljiva (za što bi se moglo nabrojati značajan broj argumenta za i protiv, no to nije tema ovoga rada). Problemi koji se javljaju u drugim europskim državama koje se na različit način (drugačije nego u RH) odnose spram fenomena prostitucije ukazuju kako ni približno nema jednostavnog i „uspješnog“ rješenja ovoga slojevitog problema, i kako model kriminalizacije predstavlja samo jedan (pored drugih aktualnih) od mogućih načina iznalaženja optimalnog rješenja. Evidentno je kako je odabir jednog od postojećih modela prvenstveno političko, ideološko, pa i svjetonazorsko pitanje, prilikom čega ostaje dojam da pristup *one size fits all*, pri odabiru jednog od modela, zanemaruje regionalne i nacionalne sociološke, kulturološke, ekonomske, pa i vjerske tekovine. Upravo u takvim situacijama, i pri konceptualnom opredjeljenju za jedan od navedenih modela, valja poći od imperativa *evidence based crime policy* te temeljem znanstvenih kriminoloških spoznaja osmisлити optimalno rješenje u danim prostornim i vremenskim okvirima.

Literatura

- A Havocscope Report (2015). *Black Market Crime. Prostitution: Prices and Statistics of the Global Sex Trade*, Havocscope Books.
- Adair, P. & Nezhyvenko, O. (2017). *Assessing how large is the market for prostitution in the European Union*. *Ethics and economics*, 14 (2), 116-136.
- Brussa, L. et al. (2009). *Sex work in Europe. A mapping of the prostitution scene in 25 European countries. European Network for HIV/STI Prevention and Health Promotion among Migrant Sex Workers*. TAMPEP international Foundation, Amsterdam.
- Danna, D. (2014). *Report on prostitution laws in the European Union*, Milano.
- Derenčinović, D. & Getoš, A. (2008). *Uvod u kriminologiju s osnovama kaznenog prava*. Zagreb. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Espinosa Narag, R. & Royo Maxwell, S., Prostitution (572.-580.) In Miller, J. M. (2009.) *21st Century Criminology: A Reference Handbook*, Sage, California.
- Getoš Kalac, A. i Pribisalić, D. (2020.) *Tamna i svijetla strana tamne brojke kriminala: o izazovima istraživanja nepoznanica i blagoslovu neznanja*. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 70 (5), 637-673.
- Hope Ditmore, M. (2006). *Encyclopedia of Prostitution and Sex Work*, Greenwood Press, London.
- Hrvatski jezični portal. Dostupno na <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>. [12.2.2019.]
- Kazneni zakon, *Narodne novine* 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23.

- López-Ibor, R. A., Gomez, F. & Franco, Y. (2007). *Regulating Prostitution: A Comparative Law and Economics Approach*, Documento de trabajo, FEDEA.
- Lovrinčević, Ž, Mikulić, D. & Orlović, A. (2015.) *Ekonomski aspekti industrije poroka u Hrvatskoj*, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol. 24 No. 2, Zagreb.
- Mihaljević, P. (2021). *Kriminološka i kaznenopravna analiza prostitucije u Hrvatskoj*, doktorska disertacija, Pravni fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.
- Palacios, W. R. (422.-427.) *Fieldwork: Observation and Interviews*. U: Miller, J. M. (2009.) *21st Century Criminology: A Reference Handbook*, Sage, California.
- Radačić, I. i sur. (2019-2023). *Regulacija prostitucije u Hrvatskoj*, Institutu društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Hrvatska zaklada za znanost, projekt br. IP-2018-01-3878.
- Schulze, E. i sur. (2014.). *Sexual exploitation and prostitution and its impact on gender equality*, European Parliament, Brussels.
- Ministarstvo unutarnjih poslova (2021). *Statistika MUP-a i Bilteni o sigurnosti cestovnog prometa*. Dostupno na <https://mup.gov.hr/>. [13.6.2021.]
- Wehinger, F. (2011). *Illegale Märkte: Stand der sozialwissenschaftlichen Forschung*. MPIfG Working Paper 11/6. Forschungsbericht aus dem MPIfG Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Köln.
- Weitzer, R. (2000). *Sex for Sale: Prostitution, Pornography, and the Sex Industry*, Routledge, New York.
- Weitzer, R. (2012). *Legalizing Prostitution: From Illicit Vice to Lawful Business*. New York University Press, New York.
- Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira, *Narodne novine*, br. 5/90, 30/90, 47/90, 29/94.

SOME PHENOMENOLOGICAL ASPECTS OF PROSTITUTION IN CROATIA**Preliminary note****Abstract**

The paper presents the results of a qualitative analysis of prostitution in Croatia according to the prostitution categorisation into low, medium and high-level prostitution. The goal of the conducted study and this paper is to provide an in-depth insight into prostitution phenomenology, and based on that, on influencing factors, as well as about the possible directions of prevention regarding the etiology of prostitution. For the purpose of transparency and systematic presentation, semi-structured interviews with persons engaged in prostitution and police officers engaged in the prevention of prostitution were divided into mentioned prostitution categorisation and thematic division of the questionnaire was carried out according to the questionnaire presented in the introduction and presented in a table for the sake of transparency, after which the analysis strives to bring out conclusions about the possible patterns of the phenomenon itself. In addition, at the end of the research, the table shows the general police officers' knowledge of the phenomenon of prostitution, their attitudes regarding the phenomenon itself and the current legislative framework. The results of research and analysis show that street prostitution has almost disappeared in Croatia, while medium-level prostitution is dominant because it offers a significantly higher level of protection and safety (both physical and from stigmatization, as well as police detection). High-level prostitution is more in the focus of new communication channels and media full of "successful" beauties who live "on the high side", and most often it is about women who have a certain legal "occupation/profession", while they engage in prostitution occasionally in order to improve their financial situation, while most of them grew up in average families without detected trauma or victimization.

Keywords: prostitution, levels of prostitution, trends, Croatia

Podaci o autorima

Dr sc. Pero Mihaljević, predavač u naslovnom nastavnom zvanju na Visokoj policijskoj školi u Zagrebu. E-mail: p_mihaljevic@yahoo.com.

Prof. dr sc. Anna-Maria Getoš Kalac, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. E-mail: agetos@pravo.hr.

TRANSGENERACIJSKE KOLEKTIVNE TRAUME I RADIKALIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI: PREMA USPOSTAVI OKVIRA ZA ANALIZU*

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 14. 3. 2023.

Prihvaćeno/Accepted: 5. 7. 2022.

Mirza BULJUBAŠIĆ

Barbora HOLÁ

Sažetak

Prošlo je skoro trideset godina od završetka posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini. Iako nemaju direktna iskustva niti sjećanja na zločine i masovnu viktimizaciju, poslijeratne generacije izložene su dugotrajnim utjecajima rata od strane svojih roditelja. Kolektivne traume iz daleke i bliže prošlosti dio su grupnih identiteta i sjećanja koje oblikuju svakodnevni život i formiraju narative, utječu na emocije i stvaraju mentalne reprezentacije poslijeratnih generacija. Transgeneracijske kolektivne traume imaju potencijal za radikalizaciju mladih. Utvrđeno je da se dosadašnja literatura ne bavi grupnom radikalizacijom kroz kolektivne traume, stoga je cilj ovog rada otkloniti taj nedostatak. Objašnjeni su i sintetizirani koncepti međugeneracijske (kolektivne) traume, njenog prenosa i radikalizacije. Na taj način, predložen je okvir za kontekstualizirano razumijevanje utjecaja kolektivnih trauma na radikalizaciju mladih. Problemi su sagledani kroz analizu rezultata intervjua i fokus grupa provedenih u Bosni i Hercegovini. Rad se završava s preporukama politike.

Ključne riječi

transgeneracijska, trauma, radikalizacija, ekstremizam, ratni zločini, političko nasilje

Uvod

Tokom 27. marta 1992. godine Radovan Karadžić se obratio pred skupštinom Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini koristeći narativ o kolektivnim traumama iz prošlosti, referirajući se na period osmanskog koloniziranja Bosne i Hercegovine, između ostalog govoreći: „[m]islim da nas je sam Bog vodio putem koji treba ići da stignemo do svoje slobode poslije 500 godina.“ Prije zvaničnog početka rata u Bosni i Hercegovini, kao referentne tačke za desničarsku radikalizaciju korišteni su različiti događaji, kao što su komemoracije i politički skupovi, za pozivanje na historijske gubitke pripadnika grupe, gubitke teritorije i opresiju, te za dehumanizirajuću stigmatizaciju

* This research was funded by The Netherlands Organization for Scientific Research (NWO), Grant Number VI. Vidi-191-035.

drugih grupa koji su percipirani kao historijski „počinitelji“, „opresori“ i „neprijatelji“ (pogledati npr. Suljagić, 2021).

U sumraku dvadesetog stoljeća, četrdeset godina nakon relativnog mira, masovni zločini su izvršeni na tlu Europe. Masakri velikih razmjera, silovanja, nezakonita zatvaranja i torture u logorima i zatočeničkim objektima, deportacije stotine hiljada nedužnih civila tragične su slike etničkog čišćenja koje predstavljaju disoluciju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Tokom oružanog sukoba na prostoru Jugoslavije oko stotinu četrdeset hiljada ljudi je ubijeno i gotovo četiri miliona raseljeno. Samo u Bosni i Hercegovini ubijeno je oko stotinu hiljada ljudi, a oko deset hiljada se još uvijek vode kao nestali (Buljubasić & Holá, 2019). U godinama postkonfliktne obnove, nekažnjivost nije okončana, a vanpravni mehanizmi djeluju kao nemoćni za izgradnju mira i suočavanje s prošlošću.

U cilju sticanja ili održavanja moći, klerikalne desničarske politike ratne prošlosti još uvijek koriste narative transgeneracijskih kolektivnih trauma za radikalizaciju i etničku mobilizaciju postratnih generacija. Zločini pripadnika grupe iz prošlosti se glorifikuju. Negiranje zločina iz prošlosti je rasprostranjeno. Naprimjer, Ratko Mladić i Radovan Karadžić, najodgovorniji pojedinci za izvršenje genocida u Srebrenici se proslavljaju. Izvršeni genocid se ne naziva pravim imenom. Zločini, osobito genocid, doživljava trijumf (Karčić, 2021; Halilovich, 2018; pogledati Turčalo & Karčić, 2021). Posljedično, historija se (re)definira netačnim ili dekontekstualiziranim činjenicama kako bi odgovarala političkim potrebama i dominantnim, ratom obnovljenim i ideologijama koje su bile poražene tokom Drugog svjetskog rata, a trenutno su evoluirale i adaptirale se vremenu i kontekstu.

Postratne generacije u Bosni i Hercegovini odrastaju u okruženju ispunjenom sadržajima transgeneracijskih kolektivnih trauma. Dosadašnja razmatranja rata i ratnih zločina u Bosni i Hercegovini uglavnom se fokusiraju na period od 1992. do 1995. godine. Studije postkonfliktne Bosne i Hercegovine ne povezuju ulogu transgeneracijskih kolektivnih trauma i radikalizacije postratnih generacija. U ovome radu se argumentuje da transgeneracijske kolektivne traume mogu utjecati na radikalizaciju generacija koje nisu iskusili traumatske događaje političkog nasilja. Stoga prvi dio rada se odnosi na konceptualna „otpetljavanja“ radikalizacije, transgeneracijskog fenomena i traume. Sintezom koncepata definira se transgeneracijska kolektivna trauma i dovodi u vezu s radikalizacijom. Nakon toga, na osnovu provedenih fokus grupnih intervjua sa postratnom generacijom i intervjua sa ratnom generacijom iz Sarajeva, Istočnog Sarajeva i Mostara nastoji se uspostaviti okvir za razumijevanje utjecaja transgeneracijske kolektivne traume na radikalizaciju u Bosni i Hercegovini, te se ističe potreba i bazične pretpostavke za politike suprotstavljanja desničarskoj radikalizaciji. Rad završava zaključkom.

2. Radikalizacija

2.1. „Otpetljavanje“ koncepta

Radikalizacija je relativna ideja. To je proces odstupanja od normativnih standarda i kretanja prema ekstremnim uvjerenjima i/ili ponašanjima. Ono što je „umjerena“ i „dominantna“ društvena norma u određenom kontekstu može biti ekstremizam u drugom. Stoga se uvijek radi o relacijskom i konstruiranom konceptu te suprotnosti normativnim stavovima i ponašanjima. Radikalizam, međutim, nije radikalizacija. Prvi pojam se odnosi na političke pokrete unutar liberalne ili egalitarne demokratske tradicije, dok drugi pojam proizlazi iz autoritarne supremacističke tradicije (Schmid, 2014).

Radikalizacija se može razumjeti kao individualni ili kolektivni postepeni, nelinearni i dinamični proces čiji rezultat je prihvatanje političkog nasilja kao mogućeg i legitimnog djelovanja s

ciljem ostvarivanja društvenih, ekonomskih, političkih ili ideoloških ciljeva. Proces radikalizacije može biti (ne)nasilni ekstremizam u stavovima ili stavovima i ponašanjima. U krivičnom pravnom smislu radikalizacija može rezultirati zločinima iz mržnje, govorom mržnje, terorizmom, ratnim zločinima, zločinima protiv čovječnosti i genocidom (tj. političko nasilje). Radikalizacija u kognitivnom smislu ne mora nužno značiti nasilno i nezakonito ponašanje (Buljubašić & Holá, 2021).

2.2. Objašnjenja radikalizacije

Postoje mnogobrojna objašnjenja radikalizacije. Među najznačajnijim objašnjenjima može se istaći razumijevanje *zasnovanosti radikalizacije na potrazi za značajem* kroz motivacije ili potrebe, ideološka opravdanja i mreže ljudi. Ideologija koja opravdava nasilje, podržana od karizmatičnih vođa, elita, društvenih struktura i interakcija, u kombinaciji s individualnim i kolektivnim nezadovoljstvima, može rezultirati ekstremizmom. Neugodne emocije o sebi kao što je osjećaj individualnog ili kolektivnog poniženja dovodi do potrage, stvaranja i obnavljanja značaja, a ideologija usmjerava ka vanjskim prijetnjama i legitimira nasilno djelovanje. Interakcije s različitim ljudima mogu dovesti do većih ili manjih rizika za radikalizaciju (Kruglanski & saradnici, 2014; Webber & Kruglanski, 2018).

Radikalizacija je višeslojan emocionalni proces. Na *individualnom nivou*, nezadovoljstva mogu uključivati neugodne emocije kao što su bijes, strah i osvetu zbog nanošenja boli relevantnim drugim pojedincima. Individualna radikalizacija u odnosu na grupe se također odnosi na nezadovoljstva kao što je bijes zbog percipirane nepravde prema članovima grupe ili relevantnim drugim. Radikalizacija je postepeni proces, progresija ka ekstremizmu. Može biti pojačana iz ljubavi, pa čak i zbog pomoći relevantnim drugim – ekstremistima. Dešava se, također, da pojedinci tragaju za percipiranim boljim statusom ili nastoje izbjeći lične probleme ili su društveno isključeni/marginalizirani, a u ovisnosti od konteksta mogu biti izloženi rizicima.

Na *grupnom nivou* radikalizacija je rezultat grupne polarizacije, unutar grupnog takmičenja za status najekstremnijeg, unutar grupnog takmičenja za podršku članova grupe odnosno u cilju opstanka unutar grupe, te kao izraz takmičenja s državom. Izoliranje grupe može biti kontraproduktivno i predstavlja rizik za radikalizaciju, osobito kada postoji međuigra individualnih, grupnih i društvenih faktora. Naprimjer, izolacija može radikalizirati članove grupe jer osjećaju vlastiti položaj beznadežnim. Na *društvenom nivou* radikalizacija je podržavanje narativa i praksi – „mi“ protiv „njih“ – ali i prihvatanje dehumanizacije pripadnika drugih grupa. Mobiliziranjem stavova, kroz naprimjer narative o ugroženosti i inferiornom položaju grupe, te uslijed mobilizacije stavova o potrebi mučeništva i mučeništvu članova grupe, stvara se izniman društveni potencijal za radikalizaciju. Ukoliko bi država pretjerano reagovala na prijetnje ekstremizma, postoji mogućnost da se stvore nove sigurnosne prijetnje. Navedena objašnjenja radikalizacije se tipično nalaze u međuigri (McCauley & Moskalenko, 2011; McCauley & Moskalenko, 2017; usporediti sa della Porta, 2013).

Od iznimne važnosti je razlikovati opravdanje nasilja zbog političkih ciljeva od učešća u političkom nasilju. Grupnu radikalizaciju mogu podstaći nezadovoljstva zbog, naprimjer, diskriminacije ili opresije, zatim moguće je da se razviju u okruženju unutar naizgled naivnih interakcija prijatelja, porodice ili putem interneta, te pod utjecajem predstavnika ideologija koje opravdavaju primjenu nasilja ili nasilje iz prošlosti (Hafez & Mullins, 2015). Radikalizacija, međutim, ne znači da će ishod uvijek biti nasilan, jer nasilno ponašanje može biti onemogućeno raznim vanjskim faktorima kao što su suprotstavljene norme (Horgan, 2012).

3. Transgeneracijske kolektivne traume

3.1. Transmisija kroz generacije

Transgeneracija ili međugeneracijska transmisija/prenos predstavlja kontinuitet *istovjetnih stavova ili ponašanja roditelja i njihovih potomaka*. Međugeneracijski kontinuitet individualnog devijantnog i delinkventnog ponašanja i karakteristika izučavan je ekstenzivno u protekloj deceniji. Fond znanja je akumuliran o konvencionalnom kriminalu i nasilju (pogledati Eichelsheim & Weijer, 2018). Utvrđeno je da iskustva počinitelja i žrtava mogu oblikovati njihove stavove i ponašanja kroz životni tok i utjecati na razvoj i životni tok njihovih potomaka (npr. Widom & Wilson, 2015; Farrington, 2011). Transgeneracijski fenomen može biti homotipičan kada roditeljsko iskustvo kriminala ili nasilja se prenosi potomcima koji potom postaju kriminalci ili nasilnici. Može biti i heterotipičan kada roditeljska iskustva kriminala ili nasilja se prenose potomcima izazivajući različite probleme kao što su siromaštvo, narušeno blagostanje, individualna trauma i slično (pogledati Eichelsheim & Weijer, 2018).

Studije političkog nasilja su također problematizirale transgeneracijske homotipične i heterotipične transgeneracijske fenomene (npr. Catani, 2010; Rieder & Elbert, 2013; Palosaari & saradnici, 2013). Tako, naprimjer, postojeće studije u postkonfliktnim sredinama ukazuju da potomačka generacija se nalazi u rizicima različitih nedaća; žive u polariziranim zajednicama, defektnim porodicama i s narušenim roditeljstvom. Zbog toga mogu biti predisponirani za nasilje i delinkvenciju, ali i iskusiti brojne probleme, kao što su neugodne emocije bespomoćnosti, stida, poniženja, tuge, straha, ljutnje, samosažaljenja, krivnje, bijesa i frustracije ili materijalne oskudice ili društvene marginaliziranosti (npr. Betancourt & saradnici, 2015; Berckmoes & saradnici, 2017; Cummings & saradnici, 2017).

Do sada su utvrđena *četiri mehanizma transmisije*. Biološki mehanizam ili epigenetika zainteresirana je za načine kako genetske karakteristike se nasljeđuju i transgeneracijski prosljeđuju kroz genome, a uključuju biološko nasljeđivanje, psihobiološke i okolišne utjecaje. Psihološki mehanizam se može odnositi na privrženost ili traumu. Porodični mehanizam uključuje porodicu, kompoziciju porodice i roditeljstvo. Društveni mehanizmi su kolektivni narativi, odnosi i interakcije te mentalne reprezentacije (pogledati Weingarten, 2004). Svi mehanizmi, izuzev epigenetike (ali pogledati Yehuda & Lehrner, 2018) potvrđeni su u kontekstu političkog nasilja i postkonfliktnih sredina (npr. Brenner, 2014; Kellerman, 2001; Bakermans-Kranenburg & saradnici, 2003). U ovome radu problematiziraju se samo društveni mehanizmi.

3.2. Individualna trauma

Trauma u individualnom smislu označava „puknuće“ u psihološkom blagostanju određene osobe. Bilo ko može iskusiti višestruke, prolongirane ili ponovljene traume kroz životni tok. Bilo ko može imati jedinstvenu konstelaciju reagovanja na traumatske događaje. Trauma se može iskusiti direktno, kroz viktimizaciju, indirektno kroz iskustva drugih kao što su članovi porodice, te indirektno kroz medije ili podršku žrtvama. Može biti rezultat jednog događaja, više (akumuliranih) događaja, prethodnog životnog iskustva te produkt okupacijskog djelovanja (Reimann & König, 2018). Interpretacije traumatskih iskustava i odgovori ovise od različitih utjecaja kao što su lične historije, kulture¹ i pripadnosti grupama.

Traumatska iskustva mogu započeti u ranom djetinjstvu, nastaviti se kroz razvojne faze i životni tok, te prenijeti narednim generacijama na različite načine. Iskustvo individualne traume ne znači činjenje nasilja, ali može biti faktor rizika za političko nasilje. Naprimjer, traumatična

¹ Svjetonazor koji informira percepciju društvene stvarnosti.

iskustva zlostavljanja u porodici i osjećaja grupnog poniženja su rizik za terorizam (Borum, 2004). Iskustva političkog nasilja, također, mogu dovesti do predisponiranosti, veće otvorenosti za nezakonite nasilne aktivnosti i usvajanje ekstremističkih uvjerenja (npr. Schmid, 2006; Ellis, 2015; Ahmed, 2021; Corner & Gill, 2015; Brave Heart & DeBruyn, 1998; Brenner, 2014; Kellerman, 2001; Bakermans-Kranenburg & saradnici, 2003; Betancourt & saradnici, 2015; Berckmoes & saradnici, 2017; Cummings & saradnici, 2018). Iako postoje dokazi o utjecajima transgeneracijske traume zasnovane na političkom nasilju na individualne nedaće, određene studije ukazuju da simptomi traume uglavnom nisu rasprostranjeni (npr. Bezo & Maggi, 2015).

3.3. Kolektivna trauma

Kolektivna trauma povezana s političkim nasiljem iz prošlosti može obuhvatiti i transformirati članove grupe, veliki dio ili cjelokupno društvo ili naciju (Alexander & saradnici, 2004). To je relacijska posljedica traumatskog događaja u kojem je određena društvena grupa masovno viktimizirana (Hamburger, 2021). Obzirom da se radi o društveno posredovanoj atribuciji kolektivna trauma se razumijeva kao kulturalna trauma. Društveno posredovana atribucija znači da raznolika društvena dinamika i karakteristike informiraju i utječu na (ponovno) stvaranje traumatskih narativa i praksi dok se traumatski događaj iskustveno doživljava, prije nego što se dogodi ili nakon što se iskusi (Alexander & saradnici, 2004). Može dovesti do značajnih promjena u stavovima, uključujući emocije, vrijednosti i ponašanja. Zasniva se na simboličkoj rekonstrukciji i imaginaciji. Prisutna je u kolektivnom sjećanju² i postaje zajedničko znanje o historijskim gubicima ili opresijama ljudi, teritorije i kulture. Može se prostorno razlikovati u smislu prošlosti i sadašnjih interpretacija prošlosti, ali i varirati između pojedinaca, kultura i normi.

Transgeneracijski učinci se izvršavaju kroz višeslojne međupersonalne, unutarporodične, društveno interakcijske i ideološke mehanizme (Mohatt & saradnici, 2014; Kirmayer & saradnici, 2006, Sotero, 2006). Potomačka generacija može iskusiti heterotipične posljedice kao što su psihološke, naprimjer depresija i anksioznost (Mohatt & saradnici, 2014), te društvene posljedice kao što su delinkvencija, alkoholizam, kockanje i druge društvene devijacije (Warne & Lajimodiere, 2015). Roditeljska traumatska iskustva mogu onemogućiti fizičke i psihološke odgovore na potrebe njihovih potomaka. U takvim okruženjima potomci mogu iskusiti stres, mogu biti izloženi zanemarivanju i zlostavljanju, a moguće je i pojavljivanje simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja kod potomaka (O'Neill, 2016). U kontekstu homotipične transgeneracijske kolektivne traume, posljedica može biti radikalizacija u stavovima i vrijednostima potomačke generacije (Kublitz, 2016).

Transmisija vrlo vjerovatno *započinje u porodici*. Od kolijevke, porodica oblikuje stavove, vrijednosti i ponašanja potomaka. Direktna ili indirektna komunikacija i interakcije imaju značaj u načinima razumijevanja prošlosti i izgradnji kolektivnih identiteta (Lijtmaer, 2017). Naprimjer, u porodici se mogu steći spoznaje o prošlosti grupe, patnjama i opresijama, herojima i žrtvama (Bezo & Maggi, 2015), a mogu se identificirati sa viktimizacijom grupe iz prošlosti i internalizirati

² Kolektivno sjećanje konstruisano je od članova kolektiva. Dijeli, prenosi i pojačava se kroz prakse kao što su komemoracije i okupljanja kao što su politički događaji. Mnogo važnije, može imati potencijal da utječe na djelovanje i oblikovanje stavova, ponašanja i razumijevanja historijskih događaja. Kolektivna memorija je stoga relativna. Može se pregovarati, negirati i osporavati. Traumatski događaji mogu biti dio kolektivnog sjećanja, ali se također ne moraju doista dogoditi, već mogu biti konstruisane kolektivne mitologizacije koje postaju kolektivno sjećanje kao da se doista događaj dogodio (Jeffrey, 2012, usporediti s Volkan, 2013).

identitet grupne viktimiziranosti (O'Neill, 2016). Kolektivni identitet, kultura i simboli stvaraju ili jačaju skladišta za zajednička osjećanja i pozitivnu samoreprezentaciju koja osiguravaju kolektivnu snagu i koheziju.

Iako od iznimnog značaja, porodica nije usamljena društvena struktura. Izvan porodice *interakcija sa relevantnim drugim* kao što su prijatelji, vršnjaci, produženi članovi porodice i percipirani autoriteti mogu imati podjednako važan transgeneracijski utjecaj kao i porodica. Naprimjer, kroz obrazovanje autoriteti, sadržaji udžbenika i međuvršnjačke interakcije mogu osnažiti porodično stečene spoznaje ili konstruisati značaj pripadanja grupi, kolektivne viktimizacije i heroizam iz prošlosti kod potomačke generacije (Trošt & Mihajlović Trbovc, 2020). Zbog relativno lake mogućnosti za regrutacijom i mobilizacijom putem transgeneracijskih kolektivnih trauma, najznačajniju ulogu vjerovatno imaju karizmatične političke vođe i istaknuti članovi grupe (tj. elite), kao što su religijske vođe, intelektualci i vođe ekstremističkih grupa (npr. Tcholakian, 2019; Volkan, 2004).

Ništa manje važni su *načini javnog komuniciranja*, mediji, kao što su televizija, internet, pisani i simbolički sadržaji kao što su zastave i memorijali (npr. Pinchevski, 2016; Garfin & saradnici, 2015; Eriksson, 2016; Holman & saradnici, 2020). Pored toga, različiti *kulturalni produkti* kao što su umjetnost, komemoracije, dani sjećanja, praznici i muzeji povezani s kolektivnim viktimizacijama iz prošlosti mogu imati potencijal za stvaranje, integraciju i osnaživanje kontinuiteta kolektivnih trauma u potomačkim generacijama (npr. Ataria & saradnici, 2016; Hirschberger, 2018; Levy, & Sznaider, 2006). Nije zanemariva ni uloga različitih društvenih pokreta (npr. Eriksson, 2015; Hamzeh & Sykes, 2014). Prostori, osobito kada dominiraju kolektivne viktimizacije iz prošlosti, mogu imati gotovo latentne učinke na transgeneracijske kolektivne traume (npr. Kirmayer & saradnici, 2014; Matoba, 2022). Ukratko, društvene strukture, djelovanja, prostori i akteri, u svim sferama svakodnevnog života, mogu biti konstruisani i mogu konstruisati direktne ili indirektne narative, pobuđivati emocije i stvarati mentalne reprezentacije o kolektivnim viktimizacijama iz prošlosti.

Transgeneracijske kolektivne traume se komuniciraju pričama - narativima. Omogućavaju značaj i povezuju kolektivne događaje iz prošlosti s trenutnim događajima. Prošlost postaje društveno konstruisana koherentna priča u trenutnim interpretacijama i s relativno jasnim aspiracijama. Povezuju prošlost i trenutne događaje koji oblikuju kolektivno sjećanje, identitete i aspiracije. Komuniciranje o kolektivnim viktimizacijama može postati dio kolektivnog iskustva, kolektivnog sjećanja i individualno internalizirana od članova grupe kao referentna tačka o događajima iz prošlosti koji se definiraju kao kolektivne traume (Bar-Tal & saradnici, 2009). Funkcionalno, nije važno da li su priče činjenično utvrđene, djelomično utvrđene ili u potpunosti mitologizirane.

Kolektivne krizne situacije kao što je rat, društveni prevrati, ekonomske i političke krize su idealne za dominaciju potisnutih narativa. Takvi narativi mogu instrumentalizirati putem specifičnih markera identiteta. Marker identiteta su kolektivni narativi, kolektivne emocije i mentalne reprezentacije. Među grupni sukobljeni, polarizirajući, narativi i prakse mogu pojačavati markere identiteta i oblikovati potomačke generacije (Reimann & König, 2018), ali imaju i druge funkcije kao što je osnaživanje kolektivnog identiteta, kohezije i mobilizacije grupe.

Mohatt i saradnici (2014) tvrde da su to uglavnom javni narativi koji predstavljaju patnje grupe iz prošlosti, prihvaćena sjećanja od velikog dijela grupe i emocionalno povezivanje s tom prošlosti i sadašnjosti koje utječe na svakodnevni život, identitet i dobrobit. Isključivi i selektivni narativi o kolektivnim viktimizacijama dovode do manje mogućnosti za prihvatanje političkog nasilja vlastite grupe i manjka empatije za patnje drugih grupa. Naglašavanje psiholoških, fizičkih, materijalnih, kulturalnih patnji ili iskustva stvarnih ili percipiranih nepravdi u narativima

može povećavati mogućnost radikalizacije, osobito kada su naglašena moralna opravdanja i legitimizirana šteta prema članovima drugih grupa (Vollhardt, 2012). Recepcija narativa je, međutim, značajna u smislu razlika u razumijevanju stvarnih ili percipiranih kolektivnih viktimizacija iz prošlosti i njihovog povezivanja s kolektivnim identitetom. Moguće je napraviti diferencijaciju između tri vrste narativa.

Narativi gubitka i očaja upućuju na „prošlost“. Obuzeti su pričama o „pomirenju“ i „krivici“ percipiranih ili stvarnih „počinitelja“ a unutargrupni stid, krivica i odgovornost su cenzurisani - prešućeni. Jednostrana karakteristika ovakvih narativa ima funkciju iskrivljivanja, pristranosti i sklonosti ka predrasudama prema prošlosti čiji rezultat je distorzija „činjeničnog“. Činjenice su važne samo kada odgovaraju kolektivnom narativu, a kada ne odgovaraju, „mišljenja“ ili mitologizacije prošlosti mogu imati prioritet. *Kolektivni narativi o gubitku i očaju* podržavaju osjećaj viktimiziranosti. Takvi narativi su dio jezgra kolektivne referentne tačke. Narativi konstruišu kolektivnu viktimizaciju i dehumaniziraju druge grupe kroz stigmatizacije „počinitelja“. Svrha narativa je da mobilizira neugodne emocije kolektiva u cilju homogeniziranja potrebe za osvetom i nadoknadom gubitaka i patnji kolektiva iz prošlosti. Nasilje je moguće kada su takvi narativi u kontinuitetu prisutni i opravdavaju upotrebu sile. U postkonfliktnim državama gdje je pozitivan mir neizgrađen, naprimjer Bosni i Hercegovini, takvi narativi mogu biti međugrupno recipročni. Grupe se mogu takmičiti oko narativa žrtve što otežava gotovo bilo kakvu mogućnost za prevenciju budućeg političkog nasilja, deeskalaciju ili transformaciju pukog odsustva sukoba u održivi mir. Na kraju, *kolektivni narativi o krivnji i stidu* su obično implicitni. Krivnja i stid se prešućuju, ali mogu oblikovati stavove i ponašanja. Narativi o krivnji i stidu mogu osnažiti, ali mogu biti i ignorirani u korist prethodno navedenih narativa (Reimann & König, 2018). Narativi o kolektivnoj viktimiziranosti tipično podrazumijevaju pobuđivanje neugodnih emocija.

Emocije o kolektivnim traumatskim događajima iz prošlosti mogu producirati neugode kao što su nezadovoljstva, nepravde, tjeskobe i slično zbog percipiranog podređenog položaja grupe u prošlosti i/ili sadašnjosti. Kao rezultat nepovjerenje i polarizacija između grupa nastaje ili se produbljuje, a međugrupni odnosi transformiraju iz „mi“ i „oni“ u „mi“ protiv „njih“. Izvori narativa i pobuđivanja neugodnih emocija nalaze se u i izvan dosega subjekta – u strukturama, karizmatičnim vođama i elitama (Bar-Tal & saradnici; Mohatt & saradnici, 2014). Utvrđeno je da prethodno viktimizirane grupe mogu postati počinitelji, naprimjer zbog narativa koji su povezani s tendencijama za osvetom (Lickel & saradnici, 2006) i opravdanjima primjene nasilja kao „samoodbrane“ u odnosu na stvarnu ili percipiranu buduću prijetnju (Pettigrew, 2003; Noor & saradnici, 2012). Ništa manje važne su emocije straha i poniženja od drugih grupa, „neprijatelja“ iz prošlosti mentalno reprezentiranih kao trenutne prijetnje (Volkan, 2013). Emocionalne afektivne reakcije, kao što je poniženje, povećavaju rizike za podršku nasilja i osvetu. Ujedno onemogućavaju podršku kompromisima i pomirenju. Narativi o kolektivnim viktimizacijama mogu producirati osjećaje bijesa. A takva osjećanja povezana su s političkom netolerancijom, moralnim zgražanjem i derogiranjem članova drugih grupa (Vollhardt, 2012).

Pojedinci imaju mogućnost da razviju otpornosti. Utvrđeno je, naprimjer, da inkluzivna uvjerenja, kao što su sličnosti s iskustvima izvangrupne viktimizacije, pružaju mogućnost za solidarnost i međugrupnu koheziju, povećavaju želju za međugrupnim pomirenjem i smanjuju mogućnost za razvoj društvenih devijacija (Vollhardt, 2012) što uključuje radikalizaciju. Poželjne alternative nezadovoljstvima povezane s kolektivnim viktimizacijama iz prošlosti i tendencije za ispunjavanje aspiracija mladih mogu omogućiti otpornost radikalizaciji (Austin & Giessmann, 2018; Čehajić-Clancy & saradnici, 2016).

Mentalne reprezentacije kolektivnih viktimizacija iz prošlosti su konstrukcije i percepcije drugih grupa kao stvarnih, zamijenjenih ili zamišljenih krivaca i viktimizatora trenutnih prijetnji po opstanak vlastite grupe (Vollhardt, 2012). To su kolektivna sjećanja na traumatske događaje.

Mogu postati nerazdvojni dio grupnog identiteta. Kada se u narativu iskorištava traumatski događaj iz prošlosti pobuđuju se neugodne emocije i, u ovisnosti od narativa, mogu se stvoriti negativne mentalne reprezentacije prema drugim grupama. Naprimjer, strah za opstanak grupe može omogućiti povezivanje mentalnih reprezentacija kolektivnih trauma iz prošlosti i percepciju da su druge grupe prijetnje u sadašnjosti. Stoga se dehumanizacija provodi kroz narative negativnog kategoriziranja drugih grupa, neugodnim emocijama prema drugim grupama i mentalnim reprezentiranjem „počinitelja“ iz prošlosti kao trenutne druge grupe (Volkan, 2006). Mentalne reprezentacije veličanja vlastite grupe u sadašnjosti u odnosu na prošlost, također, ima potencijal za razumijevanje „superiornih-nas“ u odnosu na „inferiorne-njih“ te stoga mogu činiti radikalizaciju članova grupe mogućim. Podjednako važno je ohrabrivanje mobilizacije patriotizma i naglašavanje važnosti održavanja jedinstva zbog postojanja vanjske prijetnje po grupu (Bar-Tal & saradnici, 2014).

U procesu konstruiranja mentalnih reprezentacija neizbježna je interakcija karizmatičnih političkih vođa, elita i struktura sa sljedbenicima. Kada se transgeneracijska kolektivna trauma (re)aktivira u potomačkoj generaciji, koja nema nikakvo sjećanje traumatskog događaja, navedena interakcija može dodatno potaknuti ideologiju polaganja na prava da se osveti za kolektivne viktimizacije iz prošlosti, uključujući povratak teritorije, kulture, zaustavljanje percipirane opresije, nepravde, onemogućavanja percipirane prijetnje po opstanak grupe i slično (Volkan, 2020, 2019). Interakcija može omogućiti inspiraciju, značaj i operacionalno usmjeravanje potomačkih članova grupe (Freeman, 2014).

Prema Vamiku Volkanu takve kolektivne traume su „odabrane“ (pogledati Volkan, 2018). Odabranost se odnosi na izbor psihologiziranja i zadržavanja traumatskih događaja iz prošlosti koji se definiraju kao glavni markeri kolektivnog identiteta. Ne misli se na nedavni historijski događaj, već mentalnu reprezentaciju traume predaka, bez stvarnog sjećanja na događaj, koji predstavlja mentalni „teret“. Psihologiziranje uključuje predrasude prema (percipiranim) potomcima predaka drugih grupa, a podrazumijeva proces dehumanizacije kroz narativnu i praktičnu stigmatizaciju kao i označavanje članova drugih grupa kao „neprijatelja“ (Volkan, 2021, 2013). Odabrana trauma može ostati skrivena u jednoj ili više generacija, a pokretači narcističke reorganizacije su karizmatične vođe i s njima povezane elite. Transgeneracija kolektivnih trauma se dešava odozgo-prema-dole, ali neovisno od viših ešalona, samostalna uloga struktura, interakcija i promjena na mikro i meso nivou se ne treba zanemarivati.

3.4. Prethodna istraživanja

Znanstveni dokazi potvrđuju postojanje transgeneracijske traume u porodicama i zajednicama u različitim postkonfliktnim i postkolonijalnim kontekstima. Transmisija preživjelih masovnog izgladnjivanja Ukrajinaca tokom 1932. i 1933. godine kroz politike prisilne kolektivizacije Sovjetskog Saveza je dokumentovana. Generacije rođene poslije masovnog izgladnjivanja imaju iskustva heterotipičnih ishoda transmisije kao što su problematične emocije naprimjer anksioznost, stres i bijes, te razvoja neprilagođenih ponašanja kao što su ponašanja rizična po zdravlje i agresivna ponašanja. Iako treća generacija nema nikakva direktna iskustva masovnog izgladnjivanja živi u stanju „preživljavanja“. Njihove emocije i ponašanja su adaptirana na stanja kao da žive ili će živjeti novo izgladnjivanje (Bezo & Maggi, 2015). Doima se da je trenutna agresija Rusije na Ukrajinu i izvršeni zločini (re)aktivirali transgeneracijske kolektivne traume u razmjerama koje su bez presedana (Martin & Advani, 2022).

Potomačka generacija preživjelih prognanih Palestinaca 1948. godine su prijavili zdravstvene probleme, iznimno loš ekonomski status, društvenu marginaliziranost, te osobito visoke nivoe stresa u poređenju s potomačkom generacijom koja nije prognana (Mohatt & saradnici, 2014).

Utvrđeno je da prosocijalna, pacificirana i potpuna komunikacija o zločinima iz prošlosti djeluje katarzično, dok nedostatak komuniciranja ili agresivna i manihejska komunikacija stvara rizike za ličnu traumu, neugodne emocije i negativne mentalne reprezentacije prema „počiniteljskoj“ grupi – Izraelcima (El Hija, 2018).

U postkolonijalnim sredinama, iskustva gubitka ljudi, teritorije i kulture ostavile su nesagledive posljedice u potomačkim generacijama. U Sjedinjenim Američkim Državama domorodačke potomačke generacije imaju dokumentovane visoke stope samoubistava, ubistava, nasilja u porodici, zlostavljanja i zanemarivanja djece, te društvenih devijacija kao što je alkoholizam ili ovisnost o kockanju (Mohatt & saradnici, 2014). Opresija nad kanadskim domorodačkom populacijom, prisilno odvajanje od porodica i zajednica i smještanje u rezidencijalne škole radi prisilne kulturalne i religijske preobrazbe i asimilacije ostavila je nemjerljiv transgeneracijski utjecaj. Potomačka generacija koja nema iskustva takve opresije prijavila je izlaganje seksualnom nasilju, simptome depresije i traume, suicidalne misli i izvršenja samoubistava, potrebe za socijalnom skrbi, te različite društvene devijacije kao što je zloupotreba droga (Williams & saradnici, 2018).

Zasigurno je utvrđeno da izlaganje ratu i teroru nosi rizike transmisije individualne traume, ali izlaganje kolonijalnoj opresiji uključuje i traumu, različite forme nasilja, diskriminaciju i nastavak opresije (O’Neill, 2016). Iskustva ropstva u Sjedinjenim Američkim Državama i trenutna rasna diskriminacija povezana je negativnim percepcijama o budućnosti, većim rizicima za različite devijacije i delinkvenciju, potom rasprostranjen osjećaj otuđenosti, nekontrolisanu hiper uzbuđenost, te neugodne emocije i mentalne reprezentacije prema drugim percipiranim „opresorskim“ grupama, uključujući gotovo sveprisutnu percepciju straha i prijetnje (Williams & saradnici, 2018).

U Australiji, kolonijalno političko nasilje, naprimjer sistem oduzimanja i uklanjanja djece domorodačke populacije, prenosi se kao emocionalna i kognitivna bol, a rezultira društvenim devijacijama kao što je zloupotreba alkohola i droga, te utječe na agresivno ponašanje, uključujući nasilje u porodici i seksualno nasilje, potom utječe na osjećaj bespomoćnosti u sadašnjosti i budućnosti, te marginalni društveni položaj. Sistemska opresija rezultirala je postepenim promjenama u društvenim normama domorodačkih zajednica, uništila je tradicionalne odnose u porodicama i zajednicama, a rezultat toga su društvene devijacije i delinkvencija (Reimann & König, 2018).

Vjerovatno najistraženija transgeneracijska trauma nalazi se u studijama Holokausta (Wolf, 2016). Utvrđeno je da je trauma prisutna u trećoj generaciji (npr. Lev-Wiesel, 2007). Transmisija se dešava na različite načine, naprimjer govorom ili šutnjom, a može preskočiti jednu generaciju (van Ijzendoorn & saradnici, 2003). U Izraelu Holokaust je pozicioniran kao nacionalna trauma, a društveni i kulturalni mehanizmi održavaju rasprostranjenu preokupiranost događajem iz prošlosti, čak i za one čije porodice nemaju veze s Holokaustom (Cohn & Morrison, 2018).

Genocid nad armencima neminovno ostavlja posljedice na potomačku generaciju koja ga nije iskusila. Transgeneracijska kolektivna trauma utjecala je na potomke na različite načine. Naprimjer, kroz porodičnu šutnju o prošlosti i praznine o neispričanoj ili sakrivenoj prošlosti dovodi do neugodnih emocija kao što je osjećaj praznine. Prisutna su i osjećanja straha, krivnje i odgovornosti zbog genocida. Treća generacija je prijavila potrebu za pomirenjem i razumijevanjem prošlosti grupe (Mohatt & saradnici, 2014; Der Sarkissian, & Sharkey, 2021).

4. Rezultati i diskusija

4.1. Transgeneracijske kolektivne traume i radikalizacija u Bosni i Hercegovini

Uloga transgeneracijskih kolektivnih trauma i njihova uloga u radikalizaciji generacija koje nisu iskusile traumatske događaje se može dokazivati na slučaju Bosne i Hercegovine. Vamik Volkan (1996) je omogućio vjerovatno najbolji prikaz kako su transgeneracijske kolektivne traume dovele do radikalizacije, a potom do političkog nasilja u Bosni i Hercegovini. Početkom osamdesetih godina, istaknuti članovi grupa, uglavnom političari, religijske vođe i intelektualci nastojali su reaktivirati transgeneracijske kolektivne traume grupa. U ovisnosti od konteksta, ideologija i mogućnosti grupa, istaknuti članovi su imali različite pristupe u nastojanjima da se prošlost redefinira i transgeneracijske kolektivne traume reaktiviraju.

Volkan navodi primjer srpske kolektivne viktimizacije bitke na Kosovu 1389. godine kao glavni marker srpskog identiteta. Najistaknutiji politički vođa, Slobodan Milošević, uz rasprostranjenu mrežu istaknutih članova grupe i birokratsku mašineriju, koristio je narative o gubitku ljudi, teritorije i kulture, pobuđivao je neugodne emocije straha, poniženja, nezadovoljstva i nepravdi grupe, dok su pripadnici drugih grupa, narativno i mentalno reprezentirani u dehumanizirajućem kontekstu.

Reaktiviranje transgeneracijskih kolektivnih trauma nerazdvojno je od ponovnog „buđenja“ desničarskih ideologija. Nisu, međutim, samo narativi korišteni za evociranje neugodnih emocija i konstruisanje negativnih mentalnih reprezentacija, već i prakse. Kao i cijeli događaj, ubijeni knez Lazar, koji je nakon kosovske bitke klerikalno proglašen mučenikom za „božansku“ stvar i svecem, ostao je zabilježen u kolektivnom srpskom sjećanju i postao dio ideologije i identiteta. Kroz simboličku reinkarnaciju Lazara, nošenjem ostataka kroz Jugoslaviju, pripadnici etničkih Srba su „natjerani“ da tuguju njegov poraz u sadašnjosti, čime je reaktivirana transgeneracijska kolektivna trauma i stvorena tendencija da se preokrenu drevne neugodne emocije, kao što su bespomoćnost, poniženje i sramota. Narativi i prakse pobudili su neugodne emocije i stvorili negativne mentalne reprezentacije drugih grupa. Legitimirano je pravo na osvetu protiv drevnog neprijatelja – Osmanskog carstva – mentalno reprezentiranog u sadašnjoj grupi – Bošnjacima i kosovskim Albancima (Volkan 1996, 2001).

Uloga medija u (re)aktiviranju transgeneracijskih kolektivnih trauma nije zanemariva. U periodu od 1988. do 1991. godine mediji su objavili više od četiri hiljade tekstova čiji sadržaj je (re)aktivirao transgeneracijske kolektivne traume. Televizijski prenosi govora istaknutih pojedinaca grupe i prakse mobilizacije članova grupe neminovno su radikalizirali stanovništvo kroz transgeneracijske kolektivne traume (de La Brosse, 2003). Mediji i popularna kultura prema tome imaju važnu ulogu (Vučetić, 2021). Kolektivne traume iz prošlosti su generacijski prosljeđivane, a istaknuti članovi grupe su ih reaktivirali u vremenima kriza (npr. ekonomska i politička kriza u Jugoslaviji). Trenutne etničke grupe, postale su drevni neprijatelji - dehumanizirani objekti nad kojima se ideologija polaganja prava na povrat gubitaka, teritorije i kulture navodno morala primijeniti. Iako navedeni primjer nije usamljen, „ilustracija“ Vamika Volkana objašnjava kako radikalizacija grupe kroz transgeneracijske kolektivne traume može doprinijeti političkom nasilju u Bosni i Hercegovini i drugdje.

Prethodni rat (1992-1995) i zločini velikih razmjera mogu imati kontinuitet desničarske radikalizacije kroz transgeneracijske kolektivne traume. Trenutne generacije rođene poslije rata, bez ikakvog iskustva političkog nasilja, odrastaju u narativima transgeneracijskih kolektivnih trauma gdje „ožiljci na zgradama, ranjene psihe i neriješeni odnosi traju“ (Donelo, 2012). Transgeneracijske kolektivne traume u Bosni i Hercegovini su omniprezentne, višeslojne i etnički recipročne.

Sve dominantne ideologije etničkih grupa – Bošnjaka, Hrvata i Srba – imaju kolektivne traume iz prošlosti. Prisutne su u pričama unutar društvenih struktura, kao što je porodica i škola,

u simbolima, praksama kao što su komemoracije, memorijali, zastave, nalaze se i unutar svakodnevnih društvenih interakcija. Dio su recipročne, takmičarske, društvene razmjene. Generacije rođene poslije rata u Bosni i Hercegovini imaju „ožiljke“ iz prošlosti koje je ostavila roditeljska generacija. Neprocesuirane transgeneracijske kolektivne traume mogu ih učiniti manje ili više ranjivim na radikalizaciju. Uloga narativa, odgajanja u porodici i odrastanja u etniciziranim prostorima se najbolje oslikava kroz riječi učesnice istraživanja, pripadnice postratne generacije: „šta su vam ostavili vaši roditelji (ili njihovi roditelji) ostavili, da li mrvicu ili užinu (...) koju su zatrovali (historijskom traumom) (Fokus grupa C, 7 Juni 2017)“.

Dominantni narativi iz ratne prošlosti imaju tendenciju da pobuđuju neugodne emocije i konstruiraju negativne mentalne reprezentacije. Prezentiraju vlastitu viktimiziranost grupe kao superiornu, ekskluzivnu, jedinstvenu i izazvanu od pripadnika drugih grupa. Kolektivna viktimizacija se doista mogla dogoditi od pripadnika targetirane i dehumanizirane grupe ili pripadnici drugih grupa koji nemaju „teret“ odgovornosti za zločine i opresiju iz prošlosti se mogu analogno identificirati kao „zločinačke“ ili opresorske grupe iz prošlosti.

Transgeneracijske kolektivne traume mogu činiti jezgru izgradnje kolektivnih identiteta. Duboko su utemeljene u strukturu i ideologije, nalaze se u svakodnevnom životu, interakcijama, strukturama i potencijalnim društvenim promjenama. Istaknuti članovi grupe promoviraju i održavaju narative o kolektivnim traumama, prenose ih na naredne generacije, direktno ili posredno, putem porodice i medija (Fokus grupa A, 27 maj 2017; Fokus grupa E, 29 maj 2017; Fokus grupa C, 7 June 2017). Prema priznanju pripadnika postratne generacije „politika konstruira negativne tenzije (emocije i mentalne reprezentacije), za moju (postratnu) generaciju i generacije koje dolaze“ (Fokus grupa E, 29 maj 2017).

Nemogućnost da se prihvate i razumiju zločini vlastite grupe iz prošlosti i druge grupe proizlazi neprocesuiranih kolektivnih trauma. Transgeneracijske kolektivne traume se prenose kroz jednostrane, isključujuće, kontradiktorne i etnički recipročne narative „mi“ protiv „njih“. Postratne generacije kao da nemaju izbora; pod pritiskom su da se suoče ili pristanu na norme manihejskih kolektivnih patnji i krivnje iz prošlosti u svakodnevnom životu. Mogućnost donošenja odluka nalazi se u normativnosti kolektivnih trauma koji mogu onemogućiti nijansirane, kozmopolitiske, prilike za međugrupno razumijevanje. Od rođenja u porodici, interakcijama s proširenom porodicom i porodičnim prijateljima, vršnjacima, školom, medijima, boravkom na određenom prostoru, transgeneracijska značenja sadržaja iz okruženja omogućavaju redukcionističko razumijevanje sadašnjosti u okvirima kolektivnih trauma. Kako navodi intervjuirani pripadnik postratne generacije radikalizacija kroz kolektivne traume „se njeguje i u porodici i u obrazovnim institucijama“ (Intervju D, 2020).

Uloga porodice je prema tome od iznimnog značaja. Odgajanje i razvoj potomačke generacije uslovljen je formiranjem u porodici i interakcijom s bližim okruženjem. Pojedini roditelji nastoje omogućiti okruženje u kojem će se stvoriti otpornost i procesuirati negativni utjecaji kolektivnih trauma na radikalizaciju kroz suočavanje sukobljenih narativa, strukturiranje emocija i mentalnih reprezentacija. Bliže okruženje i medijski utjecaji, međutim, imaju podjednako važnu ulogu u formiranju svjetonazora potomačke generacije. Ipak, porodica ostaje najznačajnija karika u formiranju transgeneracijskih kolektivnih trauma i stvaranju rizika desničarske radikalizacije. Ratna generacija stvara rigidne narative, neugodne emocije i negativne mentalne reprezentacije i stvaraju rizike za radikalizaciju potomačke generacije „utječu na svakodnevni život, prijateljstva i buduće aspiracije“ (Intervju B, 2020). A mogu dovesti i do pasivnog odnosa prema razumijevanjima i suočavanjima s kolektivnim patnjama iz prošlosti (Intervju C, 2020).

Selektivni, reducirani i konkurentni narativi o kolektivnim traumama, prateće neugodne emocije i negativne mentalne reprezentacije, nastoje onemogućiti „prostor“ za kritičko promišljanje

ili barem razumijevanje drugačijih perspektiva. Uostalom međuetnički odnosi su znatno ograničeni kada se porede s periodom prije devedesetih godina (usporediti sa Žiga & saradnici, 2015; Turčilo i saradnici). Rat i ratni zločini rezultirali su demografskim promjenama (Pejanović, 2010). Postratne generacije odrastaju u gotovo etnički homogenim sredinama. Pored elitistički nametnute etničke polarizacije, nastojanja da se nove generacije izoliraju utemeljenjem „životnog prostora“ predstavlja praksu realiziranja transgeneracijskih kolektivnih trauma. Riječima postratne generacije „problem je u tome što (etnička) većina živi na jednom mjestu“ i što ne postoje sadržajne interakcije mladih u riziku. Iako izuzeci postoje, kao i nastojanja da se približe „etnički izolirani“ prostori, a pragmatični razlozi interakcije ne trebaju se ignorirati (npr. poslovni odnosi, studentske interakcije), postratnu generaciju uglavnom nastoje etnički izolirati istaknuti članovi njihove grupe (Fokus grupa A, 27 maj 2017).

Medijski prostori su, također, uglavnom etnički raslojeni. Umjesto suočavanja s prošlošću, postratnim generacijama omogućavaju konflikt s prošlošću. Putem medija istaknuti pojedinci grupe, osobito političke vođe, koriste narative, emocije i mentalne reprezentacije, odnosno definiraju trenutne „neprijatelje“ i nastoje ostvariti ili održati moć radikalizacijom kroz transgeneracijski kontinuitet kolektivnih sjećanja na viktimizacije iz prošlosti. Kako navodi pripadnik ratne generacije desničarske politike „proizvode mnogo negativnog naboja, kod moje generacije i generacija koje dolaze (Intervju A, 2020).

Na međuetničkom nivou postratne generacije izbjegavaju komunikaciju o prošlosti. Uvjereni da ne mogu pronaći „zajedničke sadržioce“ i zbog straha od potencijalnog sukobljenog odnosa pristaju na zavjeru šutnje o kolektivnim traumama. Zavjera šutnje utvrđena je i u drugim postkonfliktnim sredinama i porodicama (pogledati npr. Dalgaard & Montgomery, 2015; Kidron, 2009; Buckley-Zistel, 2006). Intervjuirane postratne generacije u Bosni i Hercegovini odrastaju pod pritiscima na zavjeru šutnje.

Zavjera šutnje može (re)producirati ksenofobne stavove. Ima potencijal da osnaži dihotomne svjetonazore, nezadovoljstva i druge neugodne emocije, te da učvrsti polarizaciju kroz manje ili više dehumanizirajuće narative. Međugrupna iskustva bliske ili daleke prošlosti političkog nasilja nisu uopšte, ili su barem selektivno, komunicirana određenim postratnim generacijama. U porodicama i zajednicama, u javnim predstavljanjima prošlosti, kreiraju se „praznine“ koje mogu biti ispunjene narativima desničarskog ekstremizma čiji podtekst može biti zasnovan na kolektivnim traumama. Učesnici istraživanja navode kako istaknuti pripadnici grupe imaju važnu ulogu u prenosu sadržaja kojima se popunjavaju „praznine“ (pogledati Turčilo & saradnici, 2019). To potvrđuje i Lijtmaer (2017) navodeći da mrtvi ne proganjaju žive, već praznine „koje su nama ostavile tajne drugih“.

U Bosni i Hercegovini transgeneracijske kolektivne traume i desničarska radikalizaciju idu „ruku pod ruku“. Stvaraju prilike za adaptaciju na norme i omogućavaju rizike za razvoj ekstremizma u stavovima i vrijednostima. Kolektivni narativi o traumama, njihova rasprostranjenost i frekventnost može utjecati na razvoj neugodnih emocija kao što je osjećaj bespomoćnosti, nepravde i nezadovoljstva povezanog sa statusom grupe, te poniženja i nepovjerenja prema članovima drugih grupa (Fokus grupa C, 7 June 2017; Fokus grupa E, 29 maj 2017). Ranije navedena literatura upućuje da takve transgeneracijske kolektivne traume mogu biti plodno tlo za radikalizaciju (pogledati poglavlje 2.).

Postratna generacija se nalazi pod utjecajem mnoštva međusobno pojačavajućih transgeneracijskih mehanizama koji mogu rezultirati prećutnim prihvatanjem narativa kolektivnih viktimizacija i stvoriti rizike za radikalizaciju. Tako, naprimjer, roditelji koji isključivo naglašavaju, ili selektivno prihvataju, kolektivne viktimizacije iz prošlosti mogu stvoriti ekstremizam u stavovima potomaka. Kao što je ranije navedeno, porodica nije izolovana. Interakcijom postratne

generacije s ljudima i simbolima u „životnom prostoru“ koji je manje ili više etnički homogen, strukturiraju se razumijevanja kolektivnih identiteta, sjećanja i trauma (Fokus grupa E, 29 maj 2017; Fokus grupa B, 25 maj 2017). Na taj način postratne generacije mogu postati manje ili više podložnije radikalizaciji.

Možda najbolja ilustracija navedenog je stav pripadnika postratne generacije da nisu „širokumni“ da imaju „uske stavove“ te da nemaju „poštovanja prema mišljenjima“ postratne generacije iz drugih etničkih grupa. Drugim riječima, „učahureni“ su u okvire konstrukcije ideologije vlastite etničke grupe, unutar konstrukcija prošlosti koju promoviraju istaknuti članovi grupe kroz narative, a koje formiraju neugodne emocije i negativne mentalne reprezentacije o vlastitim i drugim grupama. Postratna generacija se nastoji instrumentalizirati - „uče nas da šutimo“ - i pokušava se indoktrinirati „da je samo moja istina prava“ (Fokus grupa C, 7 juni 2017).

Desničarski ekstremizam istaknutih članova grupe, osobito političkih vođa, stvara, održava i nastoji normalizirati transgeneracijske kolektivne traume. Međugrupna takmičenja, polarizacija i nepovjerenje se nastoje uspostaviti ili osnažiti. Javni događaji i prostori „teatar“ su ideološkog sukoba, a transgeneracijske kolektivne traume sredstvo pomoću kojeg se ostvaruje ili održava moć. Odgovornost za trenutno stanje grupe i društva, uključujući konstrukcije prijetnji po opstanak, nastoje se definirati kroz krivnju druge grupe i povezati s kolektivnim traumama iz prošlosti. U takvom krajoliku postratne generacije se formiraju i iskustveno prolaze kroz vlastite životne tokove. Mnogo važnije, anticipirane ili nastale krize i društvene promjene mogu omogućiti ponovno reaktiviranje transgeneracijskih kolektivnih trauma koje mogu stvoriti rizike za političko nasilje.

Selektivno instrumentalizovanje prošlosti kao da definira sadašnjost i utječe na budućnost u bosanskohercegovačkim etniciziranim prostorima. Parcijalno ili selektivno suočavanje s prošlošću održava stanje neugodnih emocija, „hrani“ međugrupno nepovjerenje, nezadovoljstva i osjećaje nepravde, utječe na međuetničku izolaciju i doprinosi polarizaciji (Fokus grupa D, 22 maj 2017; Fokus grupa A, 27 maj 2017). Recipročnost narativa desničarskog ekstremizma predstavlja rizik za radikalizaciju budućih generacija.

Kako pripadnica postratne generacije objašnjava kolektivne traume iz prošlosti „pokreću i usmjeravaju osobe koje nemaju nikakvog iskustva ili se ne sjećaju“ političkog nasilja iz prošlosti, i to mnogo „više nego ratnu generaciju“. Ratna generacija uglavnom ne želi novo političko nasilje, ali ima tendenciju da doprinosi održavanju *status quo*. Tipično govore „stvari poput ‘da se nikada ne ponovi’“ a određeni pripadnici postratne generacije se „ponaša(ju) kao da rat još uvijek traje“ (Fokus grupa C, 7 juni 2017). Ukoliko bi se mogli generalizirati nalazi o radikalizaciji postratnih generacija putem transgeneracijskih kolektivnih trauma, to bi značilo da mlade generacije u Bosni i Hercegovini odrastaju u okruženju koje - manje ili više - normalizira desničarski ekstremizam. Kako se navodi u rezimeu nedavno objavljene kvantitativne studije (pogledati Puhalo & Toma, 2022) ne postoje znatne razlike između stavova mladih i njihovih roditelja u smislu etnički polariziranih svjetonazora i percepcija kolektivnih trauma iz bliske ratne prošlosti. Generacije rođene poslije rata nemaju direktna sjećanja „niti žele mnogo da pričaju“ i omogućuje procesuiranje kolektivne traume zbog čega transgeneracijski kontinuitet narativa, neugodnih emocija i negativnih mentalnih reprezentacija ostaje prisutan i stvara rizike za političko nasilje.

5. Zaključak

Integriranjem dosadašnjeg znanja o radikalizaciji i kolektivnim traumama ovaj rad je konceptualnim sintetiziranjem nastojao doprinijeti do sada relativno zanemarenim znanstvenim temama u kriminologiji. Doprinos rada nije samo u povezivanju radikalizacije i kolektivnih trauma već i u sociološkim i empirijskim uvidima na studiji slučaja Bosne i Hercegovine.

Trenutna postratna generacija u Bosni i Hercegovini odrasta u paraliziranom miru. Zarobljeni su u (re)produciranim transgeneracijskim kolektivnim traumama. U bujici ideoloških klerikalnih etničkih identiteta, strahuju da „nova iskra“ može zapaliti „fitilj bureta baruta“. Dovoljni su trenuci kriza, strukturalne, višeslojne neprilike, karizmatične vođe, elite i politike koje (re)produciraju, selektivne i takmičarske kolektivne traume da omoguću „cvjetanje“ transgeneracijskih kolektivnih trauma i radikalizaciju velikih razmjera, te stvore preduvjete za cikličnost političkog nasilja.

Kako bi politike suprotstavljanja radikalizaciji kroz transgeneracijske kolektivne traume bile efektivne, ranjive postratne generacije bi trebale detektirane i privučene atraktivnim i nijansiranim narativima i simbolima u „stvarnom“ i virtualnom prostoru. U tom smislu, nužno je (re)kalibriranje unutarnjih refleksija i razumijevanja transgeneracijskih kolektivnih trauma. Bilo koja politika suprotstavljanja radikalizaciji mora uključivati ulogu transgeneracijskih kolektivnih trauma, osobito emocija i mentalnih reprezentacija povezanih s kolektivnim pripadanjem, patnjama i drugosti. Iako političke vođe i elite grupe imaju značajnu ulogu, politike suprotstavljanja se trebaju fokusirati na porodice, vršnjačke utjecaje i virtualni prostor.

Različite društvene prakse kao što su komemoracije, sportske i obrazovne aktivnosti mogu se činiti dovoljnim za izgradnju međugrupne solidarnosti i razbijanje „šutnje“. Iako je teško očekivati da se trenutni kolektivni identiteti mogu odvojiti od kolektivnih trauma od prošlosti, moguće je utjecati na narative razumijevanja i uspostavljanje nijansiranih činjeničnih reprezentacija prošlosti čija funkcija bi bila u procesuiranju transgeneracijskih kolektivnih trauma. Ukoliko ratni veterani, bivši neprijatelji, naprimjer kroz aktivnosti organizacije Centra za nenasilnu akciju, mogu razgovarati i suočavati se s prošlošću pitanje je: „zašto (određeni) mladi to isto ne mogu“ (Intervju A, 2020)?

Na kraju, suprotstavljanje transgeneracijskim kolektivnim traumama i radikalizaciji nalazi se u razumijevanju i značenjima historijskih događaja i činjenica. Ne samo činjenica po sebi, već načina kako činjenice utječu na emocije, stavove i ponašanja. Način prenošenja „činjeničnog“ i razumijevanje prošlosti može razlikovati uspješan od neuspješnog pristupa. Prema riječima intervjuiranog pripadnika ratne generacije nedostaje razumijevanja žrtava, „saosjećanje prema tim ljudima“ koji su ubijeni, a to „je humana gesta“ jer „ništa nije ‘crno-bijelo’ [z]nam da su i drugi imali žrtava“ (Intervju A, 2020). Ali, kako Hannah Arendt navodi duboki uzroci političkog nasilja se nalaze u autentičnoj nemogućnosti da se kritički razmišlja o određenim stvarima, a čega nisu pošteđeni niti intelektualci (Arendt, 1971), jer ipak postoji neka čudna međuovisnost nepromišljenosti i zla (Arendt, 1994). Stoga suprotstavljanje transgeneracijskoj cikličnosti političkog nasilja treba biti zasnovano na transformiranju „propale“ savjesti, razvijanu spremnosti za kritičko razmišljanje i razumijevanje osjećanja.

Bibliografija

- Ahmed, S. (2021). The undeniable reality of the ‘war on terror’, radicalisation and sanity. In: *Oxford Handbook of Radicalisation and Mental Health: Terrorism, Violent Radicalisation and Mental Health*. Oxford University Press.
- Alexander, J.C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N.J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press.

- Arendt, H. (1971). Thinking and Moral Considerations: A Lecture. *Social Research*, 38(3), 417-446.
- Arendt, H. (1994). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Penguin Classics, 288.
- Ataria, Y., Gurevitz, D., Pedaya, H., & Neria, Y. (Eds.). (2016). *Interdisciplinary handbook of trauma and culture*. Springer.
- Austin, B. & Giessmann, H.J. (2018). *Transformative Approaches to Violent Extremism. Berghof Handbook Dialogue Series No. 13*. Berghof Foundation.
- Bakermans-Kranenburg, M.J., van IJzendoorn, M.H., & Juffer, F. (2003). Less is more: meta-analyses of sensitivity and attachment interventions in early childhood. *Psychological bulletin*, 129(2), 195–215.
- Bar-Tal, D., Oren, N., & Nets-Zehngut, R. (2014). Sociopsychological analysis of conflict-supporting narratives. *Journal of Peace Research*, 51(5), 662–675.
- Bar-Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N. & Gundar, A. (2009). A sense of selfperceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of Red Cross*, 91, 874, 229-258.
- Berckmoes, L.,H., de Jong, J., & Reis, R. (2017). Intergenerational transmission of violence and resilience in conflict-affected Burundi: a qualitative study of why some children thrive despite duress. *Global mental health* (Cambridge, England), 4, e26.
- Bezo, B., & Maggi, S. (2015). Living in “survival mode:” Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932-1933 in Ukraine. *Social science and medicine* (1982), 134, 87–94.
- Brave Heart, M.Y., & DeBruyn, L.M. (1998). The American Indian Holocaust: healing historical unresolved grief. *American Indian and Alaska native mental health research: journal of the National Center*, 8(2), 56–78.
- Brenner, I. (2014). *Dark Matters: Exploring the Realm of Psychic Devastation*. Routledge.
- Betancourt, T.S., Frounfelker, R., Mishra, T., Hussein, A., & Falzarano, R. (2015). Addressing health disparities in the mental health of refugee children and adolescents through community-based participatory research: a study in 2 communities. *American journal of public health*, 105 Supplement 3, 475–482.
- Borum, R. (2004). *Psychology of terrorism*. University of South Florida.
- Buckley-Zistel, S. (2006). Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda. *Africa: Journal of the International African Institute*, 76(2), 131-150.
- Buljubašić, M. & Holá, B. (2021). *Historical Trauma and Radicalisation: How Can Intergenerational Transmission Contribute to (Group) Radicalisation?* Atlantic Initiative.
- Buljubasic, M., & HOLA, B. (2019). Perpetrators on trial: Characteristics of war crimes perpetrators tried by courts in Bosnia and Herzegovina & ICTY. In A. Smeulders, M. Weerdesteijn, & B. Holá (Eds.), *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods and Evidence* (pp. 273-295). Oxford University Press.
- Catani, C. (2010). Krieg im Zuhause – ein Überblick zum Zusammenhang zwischen Kriegstraumatisierung und familiärer Gewalt. *Verhaltenstherapie*, 20, 19-27.
- Cohn, I.G. & Morrison, N.M.V. (2018). Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors. *Australian Journal of Psychology*, 70(3), 199-207.

- Corner, E., & Gill, P. (2015). A false dichotomy? Mental illness and lone-actor terrorism. *Law and Human Behavior*, 39(1), 23-34.
- Corner, E., & Gill, P. (2017). Is There a Nexus Between Terrorist Involvement and Mental Health in the Age of the Islamic State? *The CTC Sentinel*, 10(1), 1-10.
- Cummings E.M., Merrilees C.E., Taylor L.K., & Mondri, C.F. (2017). Developmental and social-ecological perspectives on children, political violence, and armed conflict. *Development and Psychopathology*, 29, 1–10.
- Čehajić-Clancy, S., Goldenberg, A., Gross, J.J. & Halperin, E. (2016) Social-Psychological Interventions for Intergroup Reconciliation: An Emotion Regulation Perspective, *Psychological Inquiry*, 27:2, 73-88.
- Dalgaard, N. T., & Montgomery, E. (2015). Disclosure and silencing: A systematic review of the literature on patterns of trauma communication in refugee families. *Transcultural psychiatry*, 52(5), 579–593.
- de La Brosse, R. (2003). Politička propaganda i projekt “Svi Srbi u jednoj državi”: posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju.
- della Porta, D. (2013). *Clandestine political violence*. Cambridge University Press.
- Der Sarkissian, A., & Sharkey, J. D. (2021). Transgenerational Trauma and Mental Health Needs among Armenian Genocide Descendants. *International journal of environmental research and public health*, 18(19), 10554.
- Donelo, D. (2012). *Bosnia remembered – part II: The lost generation*, str. 2, dostupno na: https://www.files.ethz.ch/isn/161998/Danelo_-_Bosnia_Part_II.pdf. [preuzeto 9. august 2019.].
- Eichelshaim, V. & Weijer, S. (eds.). (2018). *Intergenerational Continuity of Criminal and Antisocial Behaviour. An International Overview of Studies*. Routledge.
- El Hija, A.A. (2018). *Intergenerational Transmission of Parental Nakba Related Trauma Experiences Among the Palestinians Living in Israel*. Dissertation zur Erlangung des Grades des Doktors der Naturwissenschaften.
- Ellis, B.H., Abdi, S.M., Horgan, J., Miller, A.B., Saxe, G.N. & Blood, E. (2015). Trauma and Openness to Legal and Illegal Activism Among Somali Refugees. *Terrorism and Political Violence*, 27(5), 857-883.
- Eriksson, M. (2016). Managing collective trauma on social media : the role of Twitter after the 2011 Norway attacks. *Media Culture and Society*, 38(3), 365–380.
- Farrington, D.P. (2011). *Families and crime*. In: Wilson, J.Q., & Petersilia, J. (eds.). *Crime and Public Policy*. Oxford University Press, 130–157.
- Garfin, D. R., Holman, E. A., & Silver, R. C. (2015). Cumulative exposure to prior collective trauma and acute stress responses to the Boston marathon bombings. *Psychological science*, 26(6), 675–683.
- Halilovich, H. (2018). “Globalization and Genocide,” in A. Faraymand (eds.), *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. Springer.
- Hafez, M., and Mullins, C. (2015). The radicalization puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to homegrown extremism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 38, 958 –975.

- Hamburger, A. (2021). Social Trauma: A Bridging Concept. In: Hamburger A., Hancheva C., and Volkan V.D. (eds). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Springer.
- Hamzeh, M., & Sykes, H. (2014). Egyptian Football Ultras and the January 25th Revolution: Anti-corporate, Anti-militarist and Martyrdom Masculinities. *Anthropology of the Middle East*, 9(2), 91-107.
- Hirschberger, G. (2018). Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in psychology*, 1441.
- Holman, E. A., Garfin, D. R., Lubens, P., & Silver, R. C. (2020). Media Exposure to Collective Trauma, Mental Health, and Functioning: Does It Matter What You See? *Clinical Psychological Science*, 8(1), 111–124.
- Horgan, J. (2012). *Discussion point: The end of radicalization?* Retrieved from National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism available: <http://www.start.umd.edu/news/discussion-pointend-radicalization>.
- Jeffrey, A.C. (2012). *Trauma: A Social Theory*. Polity Press.
- Kellerman, N.P.F. (2001). Psychopathology in children of Holocaust survivors: A review of the research literature. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 36–46.
- Kidron, C.A. (2009). Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel. *Current Anthropology*, 50(1), 5-27.
- Kirmayer, L.J., Gone, J.P., & Moses, J. (2014). Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry*, 51(3), 299–319.
- Kruglanski, A.W., Gelfand, M.J., Bélanger, J.J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M. & Gunaratna, R. (2014). Processes of Radicalization and Deradicalization. *Political Psychology*, 35, 69-93.
- Lev-Wiesel, R. (2007). Intergenerational transmission of trauma across three generations: A preliminary study. *Qualitative Social Work: Research and Practice*, 6(1), 75–94.
- Levy, D., & Sznaider, N. (2006). The politics of commemoration: The Holocaust, memory and trauma. In *Handbook of contemporary European social theory* (pp. 289-297). Routledge.
- Lickel, B., Miller, N., Stenstrom, D.M., Denson, T.F. & Schmader, T. (2006). Vicarious Retribution: The Role of Collective Blame in Intergroup Aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 372-390.
- Lijtmaer R. (2017). Untold stories and the power of silence in the intergenerational transmission of social trauma. *American journal of psychoanalysis*, 77(3), 274–284.
- Mamdani, M. (2001). *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton University Press.
- Martin, R. & Advani, R. (2022). *Russian aggression forces Ukrainians to reflect on previous generations' trauma*. NPR.
- Matoba, K. (2022). 'Measuring' Collective Trauma: a Quantum Social Science Approach. *Integrative Psychological and Behavioral Science*.
- McCauley, C., & Moskalkenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model. *American Psychologist*, 72(3), 205–216.

- McCauley, C., & Moskalenko, S. (2011). *Friction: How radicalization happens to them and us*. New York, NY: Oxford University Press.
- Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., & Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128–136.
- Noor, M., Shnabel, N., Halabi, S., and Nadler, A. (2012). When Suffering Begets Suffering. *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), 351–374.
- O'Neill, L., Fraser, T., Kitchenham, A., & McDonald, V. (2016). Hidden Burdens: a Review of Intergenerational, Historical and Complex Trauma, Implications for Indigenous Families. *Journal of child and adolescent trauma*, 11(2), 173–186.
- Palosaari, E., Punamäki, R., Qouta, S., & Diab, M. (2013). Intergenerational effects of war trauma among Palestinian families mediated via psychological maltreatment. *Child Abuse and Neglect*, 37(11), 955-968.
- Pejanović, M. (2010). Demografsko-migracijski problemi u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini u: Markešić, I. (Eds.). *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo i Pravni fakultet Zagreb.
- Pettigrew, T.F. (2003). Peoples under threat: Americans, Arabs, and Israelis. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 9(1), 69–90.
- Reimann, C. & König, U. (2018). *Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma*.
- Rieder, H., & Elbert, T. (2013). The relationship between organized violence, family violence and mental health: findings from a community-based survey in Muhanga, Southern Rwanda. *European journal of psychotraumatology*, 4, 10.
- Schmid, A.P. (2014). *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?* International Centre for Counter-Terrorism - The Hague, 1-29.
- Schmid, A. (2006). Magnitudes and Focus of Terrorist Victimization. In: Ewald, U. and Turkovic, K., (eds.). *Large-Scale Victimisation as a Potential Source of Terrorist Activities*. IOS Press, 3-19.
- Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*, 1(1), 93-108.
- Suljagić, E. (2021). Genocide by Plebiscite: The Bosnian Serb Assembly and Social Construction of "Turks" in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Genocide Research*, 23(4), 568-587.
- Tcholakian, L. A., Khapova, S. N., van de Loo, E., & Lehman, R. (2019). Collective Traumas and the Development of Leader Values: A Currently Omitted, but Increasingly Urgent, Research Area. *Frontiers in psychology*, 10, 1009.
- Turčalo, S. & Karčić, H. (2021), *Bosnian Genocide Denial and Triumphalism: Origins, Impact and Prevention*. Faculty of Political Science University of Sarajevo Bosnia and Herzegovina.
- Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Žiga, J., Dudić, A. (2019). *Youth Study Bosnia and Herzegovina 2018/2019*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Trošt, T.P. & Mihajlović Trbovc, J. (2020). History textbooks in war-time: The use of Second World War narratives in 1990s war propaganda in the former Yugoslavia. *War and Society*, 39(4), 290-309.

- van IJzendoorn, M.H., Bakermans-Kranenburg, M.J., & Sagi-Schwartz, A. (2003). Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization. *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), 459–469.
- Vollhardt, J.R. (2012). Collective victimization. In: Tropp, L.R. (eds.). *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford University Press, 136–157.
- Vollhardt, J.R. (2012). Collective victimization. In: Tropp, L.R. (eds.). *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford University Press, 136–157.
- Volkan V.D. (2021). Trauma, Prejudice, Large-Group Identity and Psychoanalysis. *American journal of psychoanalysis*, 81(2), 137–154.
- Volkan, V.D. (2020). *Large-Group psychology: Racism, Societal Divisions, Narcissistic Leaders and Who We Are Now*. Phoenix Publishing.
- Volkan, V.D. (2018). From earthquakes to ethnic cleansing: Massive trauma and its individualized and societal consequences. In: Hamburger, A. (eds.): *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*. Karnac.
- Volkan, V. (2013), Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalysis Studies*, 10, 210-246.
- Volkan, V.D. (2006). Large-group psychodynamics and massive violence. *Ciência and Saúde Coletiva*, 11(2), 303-314.
- Volkan, V. (2004). *Blind trust: Large groups and their leaders in times of crisis and terror*. Pitchstone Publishing.
- Volkan V.D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79-97.
- Volkan, V.D. (1996). Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel of a Modern Inferno. *Mind and Human Interaction*, 7, 110-127.
- Vučetić, R. (2021). Kosovo 1989: The (Ab)use of the Kosovo Myth in Media and Popular Culture. *Comparative Southeast European Studies*, 69(2-3), 223-243.
- Warne, D. & Lajimodiere, D. (2015). American Indian health disparities: psychosocial influences. *Social and Personality Psychology Compass*, 9/10, 567–579.
- Webber, D., & Kruglanski, A. W. (2018). The social psychological makings of a terrorist. *Current Opinion in Psychology*, 19, 131–134.
- Weinberg, H. (2007). So What is this Social Unconscious Anyway? *Group Analysis*, 40(3), 307–322.
- Weingarten, K. (2004). Witnessing the effects of political violence in families: mechanisms of intergenerational transmission and clinical interventions. *Journal of Marital and Family Therapy*, 30, 45-59.
- Widom, C.S., & Wilson, H.W. (2015). Intergenerational transmission of violence. In: Lindert, J. and Levav, I. (eds.). *Violence and mental health: Its manifold faces*. Springer Science + Business Media, 27–45.
- Williams, M.T., Printz, D.M.B., & DeLapp, R.C.T. (2018). Assessing racial trauma with the Trauma Symptoms of Discrimination Scale. *Psychology of Violence*, 8(6), 735–747.

- Yehuda, R., & Lehrner, A. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 17(3), 243–257.
- Žiga, J., Turčilo, Osmić, A., Bašić, S., Miraščija Džananović N., Kapidžić, D. and Šmigoc Brkić, J. (2015). *Youth Study Bosnia and Herzegovina*. Friedrich-Ebert-Stiftung.

TRANSGENERATIONAL COLLECTIVE TRAUMAS AND RADICALIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: TOWARDS THE ESTABLISHMENT OF A FRAMEWORK FOR ANALYSIS

Review paper

Abstract

Nearly three decades have passed since the conclusion of the last war in Bosnia and Herzegovina. Despite the absence of direct experiences or memories of atrocity crimes and mass victimization, post-war generations bear the long-term consequences of war through the influence of their parents. Collective traumas, both from the distant and recent past, have become integral to group identities and memories, shaping everyday life, narratives, emotions, and mental representations among these generations. These transgenerational collective traumas can potentially lead to the radicalization of young individuals. Surprisingly, the role of group radicalization resulting from collective traumas has been largely overlooked in previous literature. This paper aims to bridge this research gap by elucidating the concepts of intergenerational (collective) trauma, its transmission, and the potential for youth radicalization. Through the synthesis and explanation of these concepts, a framework for a contextualized understanding of how collective traumas impact the radicalization of youth is proposed. To analyze the issue, interviews and focus groups were conducted in Bosnia and Herzegovina. The paper concludes with policy recommendations.

Keywords: transgenerational, trauma, radicalization, extremism, atrocity, political violence

Podaci o autoru

Mirza Buljubašić je viši asistent na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije i postdoktorant na Nizozemskom institutu za istraživanje kriminala i podrške krivičnom pravosuđu.

Barbora Holá je viša istraživačica na Nizozemskom institutu za istraživanje kriminala i podrške krivičnom pravosuđu i vanredna profesorica na Pravnom fakultetu VU Amsterdam.

TAJNO AUDIO I VIDEO SNIMANJE KAO KRIVIČNO DJELO I IZUZECI OD PROTIPRAVNOSTI: NORMA, PRAKSA I „STRAZBURŠKI“ STANDARDI

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 26. 4. 2022.

Prihvaćeno/Accepted: 1. 11. 2023.

Davor **TRLIN**

Mila **ČOLIĆ**

Sažetak

Krivično zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini sadrži impozantan broj krivičnih djela, među kojima je i protivpravno sačinjavanje tajnih audio i video snimaka, koje u posljednje vrijeme veoma privlači pažnju javnosti. U ovom radu ćemo pokušati dati odgovor na pitanje da li je ipak nekada dopušteno sačinjavati tajne audio i video snimke, te ako je odgovor potvrđan, kada je to moguće. Odgovor na to pitanje ćemo tražiti, uz pomoć metoda istraživanja normativnog okvira, domaće sudske prakse, komparativne sudske prakse, te prakse Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu i njenom konstruktivnom javnog interesa. Tako ćemo i predstaviti nekoliko odluka Ustavnog suda Bosni i Hercegovini i redovnih sudova u Bosni i Hercegovini, kako bismo mogli izvesti zaključak da li se i u kojoj mjeri poštuju „strazburški“ standardi u primjeni prava od strane domaće pravosuđe. Takođe ćemo komparirati normativna rješenja iz Bosne i Hercegovine sa istim ili sličnim iz susjednih država, konkretno Republike Hrvatske i Republike Srbije, koja baštine isti, jugoslavenski pravni sistem, te poput Bosne i Hercegovine prolaze (Republika Srbija) ili su u najvećoj mjeri prošle (Republika Hrvatska) proces usklađivanja nacionalnog zakonodavstva sa pravom Evropske unije i pravom Savjeta Evrope.

Ključne riječi

Neovlašteno snimanje, neovlašteno prisluškivanje, javni interes, sloboda izražavanja, pravo na privatnost, strazburški standardi

UVOD

Najpoznatiji historijski slučaj snimanja radi otkrivanja afere je slučaj „Watergate“. U Sjedinjenim Američkim Državama, postoje zakoni, na centralnom nivou i na nivou država, koji regulišu potajno snimanje oralnog, telefonskog razgovora, te drugih oblika komunikacija. Tajno snimanje razgovora određenog lica regulisano je zakonima države u kojoj ona snima, osim ako savezni zakon više štiti privatnost. Savezni zakon o prisluškivanju i većina državnih zakona koji regulišu tajne snimke dozvoljavaju tajno snimanje kada jedna strana (ili više njih, u nekim državama)

pristane. Pristanak se može dati implicitno kada jedna strana u komunikaciji snima drugu; može se napraviti i kada potrošač ostane na liniji za “pomoć” nakon što mu se saopšti obavezno “ovaj razgovor može biti snimljen u svrhu osiguranja kvaliteta”. Ili, pristanak može biti izričit, kao kada reporterov izvor pristane da govori “za zapisnik” za vijest. Evropska unija ima neke od najstrožijih zakona u vezi sa snimanjem, ali oni su legalni sve dok su ispunjeni određeni uslovi.

Kompanije ili organizacije koje posluju u državama članicama Evropske unije dužne su da poštuju pravila navedena u Opštim propisima Evropske unije o zaštiti podataka (GDPR) od 25. 05. 1918. godine. U Austriji, ako je lice bilo učesnik u razgovoru, tajno snimanje nije krivično djelo. Ali snimanje privatnih razgovora trećih lica jeste. U oba slučaja, naknadno objavljivanje ili stavljanje u promet audio snimka bez pristanka snimljene osobe je takođe krivično djelo. U Njemačkoj, snimanje telefonskog razgovora bez pristanka dvije ili, kada je primjenjivo, više strana je krivično djelo prema čl. 201 njemačkog krivičnog zakona-kršenje povjerljivosti izgovorene riječi. Prisluškiavanje telefona od strane vlasti mora odobriti sudija. Ako je druga osoba u Ujedinjenom Kraljevstvu Velike Britanije i Sjeverne Irske, snimila nečiji razgovor bez pristanka te osobe, pravno gledano, ne može se mnogo učiniti, osim građanske tužbe, gdje bi se potencijalno mogla dobiti isplatu štete ako se mogne dokazati da je privatnost tog lica narušena. Pravni aspekt se znatno pojačava ako neko podijeli snimak bez pristanka lica u razgovoru.

2. UOPŠTENO O SLOBODI IZRAŽAVANJA

Sloboda govora i štampe najčešće se naziva slobodom izražavanja (Dimitrijević i Paunović, 1997). Predstavlja jedno od najvažnijih čovjekovih prava i istovremeno jedan od temelja demokratskog društva i uslova za ukupni društveni napredak, pa je stoga i predmet normiranja u više međunarodnih pravnih akata (Miličević, 2007). Pravo na slobodu izražavanja je prepoznato kao ljudsko pravo još u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima. Ono je takođe dio brojnih međunarodnih dokumenata. Mnoge države imaju ovo pravo u katalozima ljudskih prava u svojim ustavima. Član 10. Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama iz 1950. (u daljem tekstu: Konvencija), koja je za ovaj rad najrelevantnija, predviđa pravo na slobodu izražavanja i informacija, uz određena ograničenja koja su „u skladu sa zakonom“ i „neophodna u demokratskom društvu“. Ovo pravo uključuje slobodu mišljenja, te primanja i prenošenja informacija i ideja. Član 10. štiti ne samo pravo na slobodu izražavanja, već i pravo na mišljenje. Prema međunarodnom pravu, kako je navedeno u članu 19. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (1966), pravo mišljenja je apsolutno. To nije slučaj, budući da čl. 10 (2) Konvencije, koji predviđa ograničenja, se odnosi na „ostvarivanje ovih sloboda“, očigledno pokriva sve slobode zaštićene članom 10 (1).

3. ODNOS SLOBODE IZRAŽAVANJA I PRAVA NA PRIVATNOST

Različiti dokumenti na različit način definišu privatnost (Dragičević Prtenjača, 2013). Odbor Ujedinjenog Kraljevstva za privatnost i vezana pitanja usvojio je 1990. godine definiciju privatnosti kao „pravo pojedinca da bude zaštićen od zadiranja u svoj privatni život i poslove ili život i poslove svoje porodice, fizičkim sredstvima ili objavljivanjem informacija“ (Maralyan, 2012), dok australijska Povelja privatnosti iz 1994. godine, navedeno pravo definiše kao „autonomiju pojedinca i kao ograničenje prava države i privatnih organizacija da zadiru u tu autonomiju“ koja je zajamčena u slobodnom i demokratskom društvu. Privatni prostor je onaj „u koji niko nema pravo ući“ (Harris, J. & O’Boyle, M. i Warbric, C., 2009). Shvatanje da je privatnost pravo pojedinca da ga se pusti na miru su 1890. godine razradili sudija Louis Brandeis i advokat Samuel Warren (Warren, S. D. & Brandeis, L. D., 1890).

Članom 12. Opšte deklaracije o ljudskim pravima (1948) propisano je da „niko ne smije biti podvrgnut samovoljnom miješanju u njegov privatni život, porodicu, dom ili dopisivanje, niti napadima na njegovu čast i ugled“ te da „svako ima pravo na pravnu zaštitu protiv takvog miješanja ili napada“. Navedeno je pravo regulisano i članom 17. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (1966). Konvencija ovo pravo jamči članom 8., prema kojem je svakome zajamčeno pravo na poštovanje njegovog privatnog i porodičnog života, doma i dopisivanja (član 8. stav 1. Konvencije). Sljedećim stavom je zabranjeno javnoj vlasti miješanje odnosno zadiranje u prava iz stava 1. osim ako je takvo zadiranje nužno u demokratskom društvu, radi interesa državne sigurnosti, javnog reda i mira, gospodarske dobrobiti zemlje, sprječavanja nereda ili zločina, zaštite zdravlja ili morala ili prava i sloboda drugih (član 8 stav (2) Konvencije).

Sudovi moraju uravnotežiti član 8, koji propisuje pravo na privatnost, sa članom 10, koji garantuje pravo na slobodu izražavanja. U predmetu *Axel Springer protiv Njemačke* (2012), Veliko vijeće Evropskog suda za ljudska prava (u daljem tekstu: ESLJP) je načelno navelo da član 10. i član 8. zaslužuju „jednako poštovanje“, te se zato od ESLJP može zahtijevati da provjeri da li su domaći organi uspostavili „pravičnu ravnotežu“ kada ove dvije vrijednosti dođu u sukob. S tim u vezi, Veliko vijeće je objavilo svoj standard revizije: tamo gdje su domaći sudovi izvršili odgovarajuću ravnotežu u skladu s principima člana 10, ESLJP će zahtijevati „jake razloge“ da svoje stavove zamijeni stavovima domaćih sudova (citirajući *MGN Limited protiv Ujedinjenog Kraljevstva* i *Palomo Sánchez protiv Španije*). ESLJP je zatim nastavio sa postavljanjem šest kriterija za takvu vježbu balansiranja i primijenio je analizu njemačkih sudova: a) doprinos debati od opšteg interesa; b) koliko su poznati lice i predmet; c) prijašnje ponašanje lica; d) metod prikupljanja informacija i njena istinitost; e) forma sadržaja i konsenkvence publikacije i f) okrutnost sankcije.

Granica između prava na privatnost i slobode izražavanja nije određena nijednim državnim propisom. ESLJP uzima kod utvrđivanja povrede na privatnost nekoliko činjenica u obzir, i to: - okolnosti pod kojima je fotografija sačinjena, - način na koji je sačinjena: tajno i bez pristanka, - stepen miješanja u privatni život. Najintimnija sfera privatnosti je zaštićena ako se radi o informaciji koja nije od javnog značaja. Prema praksi ESLJP, ličnosti od javnog značaja su nosioci državnih, političkih i javnih funkcija, a taj interes uvijek utvrđuje konkretna država. Presude ESLJP u pogledu neovlaštenje zvučne registracije i prisluškivanja su većinom vezane za procesna pravila. Ali, u dva predmeta je ESLJP ocijenjivao kvalitet zakona, odnosno usklađenost njihovih odredbi sa odredbama Konvencije. U predmetu *Klass i ostali protiv Njemačke* (1978), ESLJP je utvrdio da je zakon kojim je regulisano nadziranje pojedinaca dovoljno određen i precizan i da je postupak kojim je regulisano nadziranje i kojim se osigurava da sve mjere nadzora budu u skladu sa zakonom, u skladu s odredbama Konvencije i da ne predstavlja povredu člana 8. Konvencije. Suprotan stav, ESLJP je zauzeo u predmetu *Malone protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (1984). U ovom predmetu je ESLJP utvrdio povredu člana 8. Konvencije, jer je tokom kriminalističkog istraživanja proveden tajni nadzor nad podnosiocima zahtjeva putem policijskog presretanja telefonskih razgovora (prisluškivanja) i popisivanja brojeva koji su birani s konkretnog telefonskog aparata. Sud je utvrdio da je propis kojim se uređuje policijsko prisluškivanje nedovoljno precizan da bi bio u skladu sa članom 8. Konvencije, te da bilježenje poziva i upotreba na taj način dobijenih podataka, te prisluškivanje, bez postojanja dovoljne zakonske regulative kojom se uređuje takvo postupanje ili bez dobijenog pristanaka osobe čiji se pozivi bilježe, predstavlja neopravdano zadiranje u privatnost te povredu člana 8. Konvencije (Gomien, 2007).

U savremenom društvu se sve više informišemo putem internet portala. Ta je činjenica uticala i na slobodu izražavanja, na primjenu i davanje informacija. Budući da mediji lakše i brže primaju i daju informacije, na taj način se i vrše izmjene i na metode formiranja mišljenja. Ovakve

promjene utiču na povećavanje rizika za napade na pravo na privatnost. Ovo se posebno odnosi na pasivnu legitimaciju za tužbu ili na adresata zahtjeva za demanti.

4. ULOGA SUDOVA PRI UTVRĐIVANJU JAVNOG INTERESA

U odlukama ESLJP (Sunday Times protiv Ujedinjenog Kraljevstva, zahtjev broj 6538/74, presuda od 26 aprila 1979; Jersild protiv Danske, zahtjev broj 15890/89, presuda od 23 septembra 1994; De Haes i Gijssels protiv Belgije, zahtjev broj 19983/92, presuda od 27 februara 1994; Thoma protiv Luksemburga, zahtjev broj 38432/97, presuda od 29 marta 2001; Paturel protiv Francuske, broj 54968/00, presuda od 22 decembra 2005 i Von Hannover protiv Njemačke, broj 2, zahtjevi broj 40660/08 i 60641/08, presuda od 07 februara 2012) se pitanje javnog interesa pojavljuje, u principu, u kontekstu medijskih sloboda. Kao što je ESLJP jasno istakao, sloboda izražavanja i pravo na primanje i prenošenje informacija su suštinski osnov demokratskog društva i shodno tome im se pridaje značajna težina. U predmetu *Sunday Times protiv UK* (1979) navedeno je da: „Sloboda izražavanja predstavlja jedan od bitnih osnova demokratskog društva.....primjenljiva je ne samo na „informacije“ ili „ideje“ koje su pozitivno prihvaćene ili se smatraju neuvredljivim ili kao pitanje ravnodušnosti, već i kao onima koji vrijeđaju, šokiraju ili uznemiruju. Sloboda izražavanja, kako je sadržana u članu 10, podliježe brojnim izuzecima koji se, međutim, moraju usko tumačiti i uvjerljivo utvrditi neophodnost bilo kakvog ograničenja.“ . “Ovi principi su od posebne važnosti što se tiče štampe. Iako ne smije prekoračiti granice postavljene, između ostalog, u “interesima nacionalne sigurnosti” ili za “održavanje autoriteta pravosuđa”, ipak je obaveza na njemu da prenosi informacije i ideje o pitanjima od javnog interesa. Ne samo da štampa ima zadatak da prenosi takve informacije i ideje: javnost ima pravo da ih primi. Da je inače, štampa ne bi mogla igrati svoju vitalnu ulogu ulogu „javnog čuvara“. Međutim, sloboda izražavanja i pravo na primanje i širenje informacija nisu apsolutna prava. Oni mogu biti ograničeni, ali samo tamo gdje se može pokazati da je ograničenje neophodno i proporcionalno. Budući da pokretanje krivičnog gonjenja može biti ograničenje ovih prava, tužiocima moraju pažljivo razmotriti ove uslove u svakom slučaju.

Prema praksi ESLJP, koju ćemo detaljnije analizirati u redovima koji slijede, tajno snimanje nije krivično djelo ukoliko sud procijeni da je bila riječ o javnom interesu (Radio Twist A. S. protiv Slovačke, presuda broj 62202/00 od 19 decembra 2006, stav 52 i Haldimann i ostali protiv Švicarske, stavovi 56-58). Tada javni interes nadilazi pravo na privatnost. Sudovi ocjenjuju da li se radilo o javnom interesu, od slučaja do slučaja. Fotografisati tajno političara na ljetovanju sa ljubavnicom i objaviti slike u časopisu kao takvo, potpada pod kršenje prava na privatnost¹. Ali, ako je to ljetovanje plaćeno iz budžetskih sredstava, onda je svakako riječ o objavljivanju slike radi informisanja javnosti. Najprecizniji način na koji sudovi mogu utvrditi da li se radi o javnom interesu² je da ispituju karakter novca. Ako je riječ o nenamjenskom

¹ Prema presudi Evropskoga suda za ljudska prava Von Hannover protiv Njemačke (zahtjev broj 59320/00 od 24. juna 2004), javna osoba snimljena na javnom mjestu ima pravo na zaštitu privatnosti i tako sačinjena snimka može predstavljati povredu člana 8., ukoliko nije snimljena u javnom interesu, već samo u svrhu zabavljanja čitalaca.

² Ni u pravnoj teoriji ni u praksi Evropskog suda za ljudska prava ne postoji opšteprihvaćena definicija javnog interesa. Takođe je nema u bosanskohercegovačkom pravnom sistemu, ali ni u praksi Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Ovo je slučaj i sa ostalim pravnim sistemima u Evrokontinentalnom pravnom krugu. Kada zakonodavni organ usvoji zakon u kojem navede da nešto treba biti „u javnom interesu“, to je onda u primjeni ostavljeno upravnim i sudskim organima na diskrecionu ocjenu, te zavisi od okolnosti slučaja. Oni onda moraju u svom odlučivanju odrediti šta je najbolji interes javnosti generalno. Kao

trošenju budžetskih sredstava, npr. u svrhe političke trgovine, onda se svakako radi o javnom interesu.

5. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA KOJA SE ODNOSI NA NEOVLAŠTENO SNIMANJE

Potrebno je naglasiti da se presude ESLJP u pogledu neovlaštene zvučne registracije i prisluškivanja, prvenstveno odnose na proceduralna pitanja i prava koja su zagarantovana u krivičnom postupku, gdje se posebno ističu dva ključna predmeta koja su se pojavila pred ESLJP; predmet *Klass i drugi protiv Njemačke* (1978) te *Malone protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (1984) u kojim predmetima je sud odlučivao o kvalitetu zakona, odnosno o usklađenosti njihovih odredaba s odredbama Konvencije (Dragičević Prtenjača, 2013). Od naročitog značaja su i presude *Radio Twist A. S. protiv Slovačke* (2007) i *Haldimann i ostali protiv Švicarske* (2015), u kojima je presuđeno da su novinari opravdano snimali, budući da je interes javnosti bio u pitanju. Važno je da ni jedno lice ne bude vrijeđano i da ono što je objavljeno bude u cilju zaštite javnog poretka. Takvo objavljivanje služi raspravi o bitnim stvarima u javnosti.

U presudi *Haldimann i ostali protiv Švicarske* (Zahtjev broj 21830/09, presuda od 24. februara 2015, stav 50), ESLJP je iznio sljedećih šest kriterijuma koje je potrebno ispitati kada se utvrđuje da li je postignuta ravnoteža između slobode izražavanja i prava na privatni život: 1) doprinos raspravi od opšteg interesa, 2) može li se određena osoba smatrati javnom osobom i predmet reportaže/dokumentarca, 3) ranije ponašanje lica, 4) način na koji se došlo do informacije, 5) stepen ozbiljnosti, oblik i uticaj reportaže/dokumentarca i 6) izrečena sankcija. Sud je sve ove kriterijume primijenio na konkretni predmet, uzimajući u obzir specifičnosti slučaja osobe koje su sudjelovale u događaju. Agent osiguranja nije bio lice poznato javnosti. Sporni dokumentarac nije bio usmjeren na agenta lično nego na otkrivanje načina na koji posluju osiguravajuća društva. ESLJP je primijetio kako je nedovoljna zaštita potrošača prilikom prodaje životnog osiguranja, što je bilo predmet dokumentarca predstavljao dio vrlo zanimljive javne rasprave. Zaštita prema članu 10. Konvencije u odnosu na izvještavanje o temama važnim za interes javnosti zavisi od toga da li su podnosioci aplikacije postupali u dobroj vjeri i na osnovu činjenica te su pružili „pouzdana i jasne“ informacije u skladu sa novinarskom etikom. Podnosioci aplikacije su zamaglili agentovo lice i izmijenili njegov glas, a razgovor se nije odvijao u uobičajenim službenim prostorijama agenta osiguranja, što su bili odlučujući faktori da ESLJP ustanovi da miješanje u agentov privatni život nije postiglo toliko stepen ozbiljnosti da bi se moglo smatrati važnijim od interesa javnosti koji se u ovom slučaju odnosio na dobivanje informacija o mogućim zloupotrebama u poslovanju osiguravajućih društava.

1996. godine je *Radio Twist* (Radio Twist protiv Slovačke, zahtjev broj 62202/00, presuda od 19. decembra 2006) emitovao nezakonito snimljen telefonski razgovor o angažmanu policijskih snaga tokom borbe za prevlast u najvećoj osiguravajućoj kući u Slovačkoj, vođen između tadašnjeg slovačkog ministra finansija, koji je bio i dopremijer, i državnog sekretara Ministarstva pravde Slovačke. U Slovačkoj su sudovi ustanovili da je objavom snimka Radio Twist narušio privatnost državnog sekretara Ministarstva pravde. Radio Twist se obratio ESLJP,

ilustracija (indirektnog) definisanja javnog interesa može poslužiti Zakon o slobodi informacija SAD-a koja zahtijeva od administrativnih službenika da se odreknu ili smanje naknade koje se naplaćuju za pokrivanje troškova umnožavanja traženih dokumenata ako je „otkrivanje ... u javnom interesu jer je vjerovatno da će doprinijeti značajno za javno razumijevanje operacija ili aktivnosti vlade i nije prvenstveno u komercijalnom interesu podnosioca zahtjeva.“ Vidjeti: Freedom of Information Act, 5 USC, paragraph 552 (a)(4)(A)(iii)

koji je uvažio aplikaciju te ustanovio da su stavovi slovačkih sudova bili neosnovani. ESLJP je ovom prilikom konstatovao (Zahtjev broj 62202/00, presuda od 19. decembra 2006, stav 58) “Sud ne može prihvatiti taj zaključak. Posebno se mora primijetiti da je predmetni telefonski razgovor vodilo dvoje visokih državnih službenika, državni sekretar u Ministarstvu pravde s jedne strane i zamjenik premijera i ministar finansija s druge strane. Kontekst i sadržaj razgovora bili su, dakle, očigledno politički i Sud nije u stanju prepoznati bilo kakvu dimenziju privatnog života u spornim događajima. Stoga je primjenjiv poseban standard tolerancije uspostavljen u sudskoj praksi Konvencije. Sud isto tako nalazi da pitanja koja se tiču upravljanja i privatizacije državnih preduzeća nesumnjivo i po definiciji predstavljaju stvar od općeg interesa. To je još i više u periodima ekonomske i političke tranzicije. U okolnostima ovog slučaja nije relevantno da li je snimak bio jasan i da li je povod za dalju javnu raspravu”. ESLJP, nadalje, “nije uvjeren da sama činjenica da je snimak pribavila treća osoba, suprotno zakonu” Radio Twist “može lišiti zahtijeva zaštite članka 10. Konvencije” (Zahtjev broj 62202/00, presuda od 19. decembra 2006, stav 62) te konstatuje da “nema naznaka da su novinari Radio Twista postupali u lošoj vjeri ili da su slijedili bilo koju drugu svrhu osim izvještavanja o stvarima za koje su se osjećali obavezu da ih učine dostupnima javnosti”.

O pravu na privatnost rješavao je Evropski sud za ljudska prava i u predmetu *Niemietz protiv Njemačke* (Zahtjev broj 13710/88, presuda od 16. decembra 1992, stav 29) zauzeo stav u pogledu pojma privatnog života. Naime, privatni život ne obuhvaća samo tzv. „inner circle“ (unutrašnji krug) pojedinca, nego se pod ovim pojmom razumijevaju i druge veze s okolinom i odnosi s drugim ljudima. To iz razloga što privatni život obuhvaća i slobodu uspostavljanja veza s drugima, a što je socijalni nastavak na temeljni unutrašnji krug pojedinca. U predmetu *McFeeley protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (Zahtjev broj 8317/18, presuda od 15. maja 1980) Evropska komisija za ljudska prava je naglasila važnost odnosa i veza s drugima ljudima, zaključujući da pravo na privatni život imaju i zatvorenici te im je potrebno omogućiti određeni stupanj uspostavljanja odnosa s drugima. Sud je zauzeo stajalište da nadziranje osoba na javnim mjestima uporabom sredstava za fotografiranje u pravilu ne predstavlja zadiranje u privatnost pojedinca i miješanje u njegov privatni život, ali snimanje, pohrana ili upotreba tih podataka mogu predstavljati povredu člana 8. Konvencije.

U predmetu *Becker protiv Norveške* (Zahtjev broj 21272/12, presuda od 05. januara 2018), u kojem je novinarka je obavezana na pružanje dokaza za otkrivanje njenog izvora. Posljedice tog naloga, u konkretnom slučaju, imajući u vidu značaj slobode štampe u vezi sa zaštitom novinarskog izvora, kako objelodanjivanje nije bilo opravdano važnim zahtjevom javnog interesa, došlo je do povrede člana 10. Konvencije (Zahtjev broj 21272/12, presuda od 05. januara 2018, stavovi 82-84). U slučaju *Barbulescu protiv Rumunije* (Zahtjev broj 61496/08, presuda od 12. januara 2016, nadzor komunikacija u okviru preduzeća i sadržaj je korišćen prilikom disciplinskog postupka. Apelant nije prethodno obaviješten o mogućem nadziranju i prirodi i srazmjeri nadzora niti je postojao konkretan razlog za tu mjeru. U presudi *Von Hannover protiv Njemačke* (Zahtjev broj 59320/00, presuda od 24. juna 2004) sud je utvrdio povredu prava na privatnost princeze Karoline od Monaka, koju su slikali njemački paparazzi na javnom mjestu. U presudi *Schenk protiv Švajcarske* (Zahtjev broj 10862/84, presuda od 12. jula 1988, stav 48) utvrđeno je da ne postoji dokazna zabrana korišćenja nezakonitih dokaza, ali da će se način na koji je dokaz pribavljen i njegova uloga u suđenju ispitivati u kontekstu pravičnosti suđenja u cjelini. *Khan protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (Zahtjev broj 35394/97, presuda od 04. oktobra 2000, stav 40) sadrži jednoznačan stav da prislušivanje, obzirom na mogućnost osporavanja pred sudom, ne pokreće *per se* pitanje prava iz člana 6. Konvencije. Prema presudi *Dragojević protiv Hrvatske* (Zahtjev broj 68955/11, presuda od 15. januara 2015, stav 130),

nalozima za mjere tajnog nadzora nisu bili odgovarajuće obrazloženi, a da bi miješanje u prava iz člana 8. Konvencije bilo opravdano moraju biti u skladu sa zakonom, u konvencijskom smislu, teži ostvarenju legitimnog cilja i biti nužni u demokratskom društvu. U predmetu *Peck protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (Zahtjev broj 44674/98, presuda od 28. aprila 2003, stavovi 80 i 81), ukazano je da načelo predvidljivosti u kontekstu snimanja na javnom mjestu od strane kamera podrazumijeva da je osoba dala saglasnost za snimanje jer je to predvidljivo i očekivano. Načelo proporcionalnosti uključuje ispitivanje svrsishodnosti i opravdanosti sa stanovišta javnog interesa. Presuda *Perry protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (Zahtjev broj 63737/00, presuda od 17. oktobra 2003, stavovi 43 i 49), determinira da čak i snimanje u policijskoj stanici koje se koristilo za identifikaciju pokreće pitanja iz člana 8. Konvencije, jer država u tom slučaju nije primijenila domaće pravo. Prema presudi *Bašić protiv Hrvatske* (Zahtjev broj 22251/13, presuda od 25 oktobra 2016, stav 43), razina javnog interesa za istraživanje i kažnjavanje za predmetno krivično djelo se može uzeti u obzir i razmotriti protiv pojedinačnog interesa da se dokazi protiv aplikanta prikupe na zakonit način.

6. INKRIMINACIJA NEOVLAŠTENOG SNIMANJA U BIH

U BiH, sva četiri krivična zakonodavstva (BiH, RS, FBiH i BD BiH) inkriminišu neovlašteno snimanje i neovlašteno fotografisanje kao posebna krivična djela³. Djelo neovlaštenog prisluškivanja i tonskog/zvučnog snimanja čini onaj ko posebnim uređajima neovlašteno prisluškuje ili tonski snimi razgovor ili izjavu koja mu nije namijenjena, ili omogućiti nepozvanom licu da se upozna sa razgovorom ili izjavom koja je neovlašteno prisluškivana ili snimana, kazniče se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do jedne godine. Poseban oblik djela u KZ RS čini onaj ko tonski snimi izjavu koja je njemu namijenjena, bez znanja i odobrenja onoga ko je daje, u namjeri da takvu izjavu zloupotrijebi, ili ko omogućiti nepozvanom licu da se upozna sa takvom izjavom. Teži oblik postoji ako učini službeno lice u vršenju službe. Zapriječena sankcija za osnovni oblik djela je novčana kazna ili kazna zatvora do jedne godine u KZ RS, odnosno do tri godine u KZ FBiH i KZ BD BiH, dok je za teži oblik djela zapriječena kazna zatvora od 6 (šest) mjeseci do 3 (tri) godine u KZ RS, odnosno do 5 (pet) godina u KZ BiH, KZ FBiH i KZ BD BiH. Što se tiče neovlaštenog fotografisanja/optičkog snimanja, krivično djelo čini ko neovlašteno sačini fotografski, filmski ili drugi snimak nekog lica ili njegovih prostorija bez njegove saglasnosti, povređujući time posebno njegovu privatnost, ili ko takav snimak preda ili pokazuje trećem licu ili mu na neki drugi način omogućiti da se s njim upozna. Teži oblik postoji ako djelo učini službeno lice u vršenju službe. Zapriječena sankcija za osnovni oblik djela je novčana kazna

³ Krivična djela neovlaštenog prisluškivanja i tonskog snimanja i neovlaštenog fotografisanja inkriminirani su članovima 155 i 156 Krivičnog zakonika Republike Srpske ("Sl. glasnik RS", br. 64/2017, 104/2018 - odluka US, 15/2021, 89/2021 i 73/2023) (u daljem tekstu: KZ RS), članovima 188 i 189 Krivičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine ("Sl. novine FBiH", br. 36/2003, 21/2004 - ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016, 75/2017 i 31/2023) (u daljem tekstu: KZ FBiH), članom 147a Krivičnog Zakona BiH ("Sl. glasnik BiH", br. 3/2003, 32/2003 - ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 i 47/2023) za službeno ili odgovorno lice u institucijama BiH (u daljem tekstu: KZ BiH) i članovima 185 i 186 Krivičnog zakona Brčko distrikta BiH ("Sl. glasnik Brčko distrikta BiH", br. 19/2020 - prečišćen tekst) (u daljem tekstu: KZ BD BiH). U svim pobrajanim zakonima, navedeni članovi se nalaze u glavi posvećenoj krivičnim djelima protiv sloboda i prava građana.

ili kazna zatvora do jedne godine u KZ RS, odnosno do tri godine u KZ FBiH i KZ BD BiH, dok je za teži oblik djela zapriječena kazna zatvora od 6 mjeseci do 3 godine u KZ RS, odnosno do 5 godina u KZ BiH, KZ FBiH i KZ BD BiH. Za razliku od KZ FBiH i KZ BD BiH, KZ RS ne sadrži u odredbama ovih krivičnih djela stavove u vezi snimanja maloljetnika u pornografske svrhe iz razloga što je u KZ RS posebna glava posvećena toj grupi krivičnih djela⁴. U Republici Srpskoj je ove godine u Krivični zakonik dodan član koji predviđa kaznu za zloupotrebu fotografija i snimaka spolno eksplicitnog sadržaja, dok u F BiH za sada postoji samo prijedlog izmjena da se ovakvo postupanje učini krivičnim djelom.

Kada se govori o neovlaštenom prisluškivanju i tonskom snimanju, bitno je shvatiti da se djelom štiti lični, privatni život čovjeka, potreba da se čovjeku osigura sloboda i spontanost u komunikaciji s drugima (Babić i Marković, 2005). Najprostije rečeno, djelo obuhvata neovlašteno upadanje u čovjekov privatni život i iskorištavanje onoga što je saznato. Ovo djelo je relativno novo, a uvedeno je u jugoslovensko krivično zakonodavstvo 1977. godine⁵. Radnja je postavljena alternativno. Radi se o svojevrsnom špijuniranju čovjekovog života, a opasnost ovog djela povećavaju i prisutne mogućnosti zloupotreba i manipulacija, što omogućavaju savremena tehnička sredstva reprodukcije glasa, montiranjem i stavljanjem u druge kontekste, što može dobiti i sasvim drugi smisao (Babić i Marković, 2005). Ovo krivično djelo može se učiniti samo sa umišljajem koji treba da obuhvata svijest da se neovlašteno prisluškuje odnosno tonski snima razgovor ili izjava koja nije namijenjena javnosti (Sokolović i Krajina, 1981). Što se tiče neovlaštenog fotografisanja, za postojanje djela neophodno je da se na navedeni način osjetno povređuje privatnost pasivnog subjekta. Riječ je o normativnom obilježju djela koje sud treba utvrditi, što posebno zavisi od značaja činjenica koje su predmet učinjene fotografije i snimka (Babić, Marković, 2005). Ovim krivičnim djelom takođe se štiti sloboda čovjeka, posebno njegova intimna sfera života, tako da u stvari ima donekle i karakter delikta indiskrecije, pa bi ovo krivično djelo s obzirom na to mogli uvrstiti i u krivična djela protiv časti i ugleda (Sokolović i Krajina, 1981). Kada je počinitelj djela osoba koja nije snimila takav snimak, ali je upotrebljava ili prosljeđuje, tada mora biti svjesna činjenice da je snimak nastao pod inkriminirajućim okolnostima.

U publikaciji „Preporuke za zaštitu privatnosti u izvještajima medija“ (<https://bhnovinari.ba/bs/2014/01/27/preporuke-za-medijsku-privatnost-i-medijski-izvjestaj/>, 2022) objavljenoj na stranici BH novinara, navodi se da bi novinari trebalo da pribjegavaju tajnom snimanju tek kada iscrpe sve druge metode i kada se radi o interesu javnosti. „Sadržaj privatne komunikacije političara koja je snimljena sa ekrana komunikacionih uređaja uz pomoć dugih objektivna ili razgovora slušanih iz daleka pomoću pojačanih mikrofona mediji mogu da koriste u sasvim izuzetnim slučajevima kada postoji interes javnosti koji preteže (kao što su slučajevi korupcije ili pronevere u koje su umešani visoko rangirani političari) i samo ako se te informacije koje će se prikupljati ne mogu pribaviti ni na koji drugi manje intruzivan način. Čak i pod ovim posebnim uslovima, odluka da se snime i/ili objave informacije prikupljene na takav nekorektan način treba da se donese na najvišem nivou izvršnog rukovodstva medija“, navodi se u publikaciji. Pravilnik BIRN-a o radu novinara nalaže da se projekti koji uključuju rad u tajnosti ili tajno

⁴ Glava XV KRIVIČNA DJELA SEKSUALNOG ISKORIŠTAVANJA I ZLOSTAVLJANJA DJETETA, član 175 KZ RS Iskorištavanje djece za pornografiju.

⁵ Član 195. Krivičnog zakona SFRJ (("Službeni list SFRJ", br.44/76-1329, 36/77-1478)

snimanje mogu vršiti samo uz direktorovu saglasnost, a BIRN u svojoj skupštini ima i advokata za provjeru istraživanja i pravno osjetljiva pitanja. Kodeks za štampu i online medije u BiH definisao je interes javnosti kao postupak i/ili informacija kojima je namjera pomoći javnosti u donošenju ličnog mišljenja i odluka o pitanjima i događajima, uključujući i napore otkrivanja krivičnog djela i/ili prekršaja, te spriječiti zavođenje javnosti nekom izjavom ili postupkom pojedinca ili organizacije⁶.

7. INKRIMINACIJA NEOVLAŠTENOG SNIMANJA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Kaznenim zakonom Republike Hrvatske (u daljem tekstu: KZ RH) propisani su članovi Neovlašteno zvučno snimanje i prisluškivanje i Neovlašteno slikovno snimanje⁷. Oba navedena kaznena djela su kaznena djela protiv privatnosti i nalaze se u glavi XIV koja štiti privatnost kao pravno dobro, po uzoru na njemačko zakonodavstvo. Prijašnja inkriminacija u KZ RH uprkos činjenici da se njome štutila privatnost, nalazila se u glavi XI među kaznenim djelima protiv slobode i prava čovjeka i građanina. Osoba koja zvučno snimi neki razgovor čini kazneno djelo prema ukoliko je to snimanje neovlašteno i kada su snimljene „nejavno izgovorene riječi drugoga“ ili ukoliko neovlašteno prisluškuje posebnim napravama „nejavno izgovorene riječi drugoga koje mu nisu namijenjene“⁸ Počinilac je i osoba koja tako snimljene riječi učini dostupne drugima ili ih upotrijebi, i osoba koja prisluškivane riječi doslovce ili u bitnim crtama javno iznese⁹. Djelo se, dakle, može počinuti na četiri različita načina. Snimanjem tuđih izgovorenih riječi koje nisu namijenjene javnosti, prisluškivanjem drugoga posebnim napravama, upotrebom tako dobijenih snimaka ili njihovim davanjem drugim osobama te javnim iznošenjem tuđih riječi do koji se došlo prisluškivanjem. Za sva navedena ponašanja predviđena je kazna do tri godine zatvora. Kvalifikovani oblik ovog djela predviđe je za slučajeve kada navedene radnje učini službena osoba u obavljanju službe ili javne ovlasti, a za koji oblik je predviđena teža sankcija, kazna zatvora od šest mjeseci do pet godina¹⁰. Novina u odnosu na ranije uređenje je, da je izrekom predviđena kao poseban razlog isključenja protipravnosti situacija kada su radnje opisane u osnovnom obliku djela „učinjene u javnom interesu ili drugom interesu koji je pretežniji od interesa zaštite privatnosti snimane ili prisluškivane osobe“¹¹.

Što se smatra pretežito javnim interesom u vezi ovog krivičnog djela, rečeno je u Obrazloženju radne skupine za izradu nacrta prijedloga Kaznenog zakona u kojem je navedeno da „snimanje

⁶ Član 1. Kodeksa za štampu i online medije u BiH, <https://vzs.ba/kodeks-za-stampane-i-online-medije-bih/> (očitanje 18. 09. 2023.)

⁷ Članak 143. i 144. Kaznenog zakona Republike Hrvatske (NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22).

⁸ Članak 143. stav 1. Kaznenog zakona Republike Hrvatske (NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22).

⁹ Članak 143. stav 2. Kaznenog zakona Republike Hrvatske (NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22).

¹⁰ Članak 143. stav 3. Kaznenog zakona Republike Hrvatske (NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22).

¹¹ Članak 143. stav 4. Kaznenog zakona Republike Hrvatske (NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22).

koje se čini sa svrhom otkrivanja kaznenog djela čije je otkrivanje u javnom interesu“ jest pretežito javni interes. S druge strane se u obrazloženju navodi da će se drugi interes koji je pretežniji od privatnog interesa pojedinca koji je sniman ili prisluškivan, utvrđivati vaganjem tih interesa u svakom konkretnom slučaju. Djelo se može počinuti na javnom i nejavnom mjestu, jer ova inkriminacija nije vezana za mjesto na kojem su izrečene nejavno izgovorne riječi, nego za osobe koje ih izgovaraju i kojima (ni)su namijenjene. Predviđeno je pokretanje krivičnog postupka po prijedlogu za progon kada počinitelj nije službena osoba, za oba krivična djela. Analogno rješenju u inkriminaciji Neovlaštenog zvučnog snimanja i prisluškivanja i kod Neovlaštenog slikovnog snimanja predviđeno je oduzimanje posebnih naprava i snimljenih snimaka (*instrumenta i producta sceleris*).

Za razliku od inkriminacije u pogledu zvučnog snimanja i prisluškivanja kod Neovlaštenog slikovnog snimanja, nije predviđen kao poseban razlog isključenja protipravnosti počinjenje djela u javnom ili drugom interesu koji je pretežniji od privatnog interesa osobe koja je snimljena. Zašto je tome tako, ostaje samo nagađati (Dragičević Prtenjača, 2014). Iako nema izrekom propisanog posebnog razloga isključenja protipravnosti kao kod Neovlaštenog zvučnog snimanja i prisluškivanja, mogu se primijeniti neki opšti razlozi isključenja protipravnosti. Primjera radi, postupanje osobe koja snimi prijetnje drugog, kvalifikovaće se kao nužna obrana ili krajnja nužda, pa će takvo postupanje isključivati protipravnost prema odredbama iz opšteg dijela Kaznenog zakona. Inkriminacijom krivičnog djela Neovlašteno slikovno snimanje¹² štiti se samo privatnost unutar doma ili drugog prostora zaštićenog od pogleda, što nije u skladu s praksom ESLJP, koji pojam privatnog prostora veže uz pojedinca, a ne mjesta, pa i zadiranje u privatni prostor odnosno privatnost osobe koja se nalazi na javnom mjestu može predstavljati povredu člana 8. Konvencije.

Stav Vrhovnog suda Republike Hrvatske je da osoba koja snima samu sebe nema zaštitu privatnosti od neovlaštenog snimanja i prisluškivanja. Zaštita ne obuhvata postupke koje ta osoba preduzima sama, svjesno ili nesvjesno i takav dokaz se može koristiti kao dokaz u krivičnom postupku. Službena osoba ne može imati zaštitu privatnosti kao i građanin i istovremeno raspolagati pravima službene osobe, tj. pravima koji proističu iz nadležnosti tijela državne vlasti. (VS RH, I Kž- 1092/06 od 1. februara 2007). Ustavni sud Republike Hrvatske je u jednoj svojoj odluci (US RH, U-III/4365/2005) izrazio pravno stajalište da se fotografije snimljene na javnim mjestima mogu slobodno objavljivati. Drugačija je praksa ESLJP, prema kojoj i javna osoba koja je snimljena na javnom mjestu ima pravo na zaštitu privatnosti i tako učinjen snimak može predstavljati povredu člana 8. Konvencije, ukoliko nije snimljena u opštem/javnom interesu, već samo u svrhu zabavljanja čitalaca (Van Hannover protiv Njemačke, zahtjev broj 59320/00 od 24. juna 2004, stav 57).

8. INKRIMINACIJA NEOVLAŠTENOG SNIMANJA U REPUBLICI SRBIJI

U Republici Srbiji ova materija nije bila na zadovoljavajući način uređena, te je Ustavni sud Republike Srbije ukinuo pojedine odredbe Zakona o vojnobezbedonosnoj agenciji i vojnoobaveštajnoj agenciji i Zakona o bezbednosno-informativnoj agenciji (u daljem tekstu:

¹² Članak 144. Kaznenog zakona Republike Hrvatske (NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22).

Zakon o VBA i VOA i Zakon o BIA). Ustavni sud je utvrdio da je neustavna odredba¹³, „kojom je propisano da se posebni postupci i mjere tajnog prikupljanja podataka¹⁴ (tajni elektronski nadzor telekomunikacija i informacionih sistema radi prikupljanja podataka o telekomunikacionom saobraćaju i lokaciji korisnika, bez uvida u njihov sadržaj) preduzimaju samo na osnovu naloga direktora Vojnobezbednosne agencije ili lica koje on ovlasti“, jer se time odstupa „od zajemčene nepovredivosti tajnosti sredstava komuniciranja i bez odluke suda“. Suština je u činjenici da je zakon dozvoljavao da se bez sudske odluke, samo na bazi dozvole direktora VBA, prikupljaju tzv. meta podaci o komunikaciji, kojima se ne otkriva sadržaj razgovora, već samo činjenice poput: ko je sa kim razgovarao, u koje vreme i sa kog mesta i koliko dugo (odnosno otkrivaju se samo okolnosti komunikacije).

Često se postavlja i pitanje da li se snimljeni razgovor može koristiti kao dokaz u krivičnom ili drugom pravnom postupku. Ukoliko bi snimanjem razgovora bez saglasnosti bilo učinjeno krivično delo, onda bi ovakav dokaz bio nezakonit i ne bi mogao da se koristi u postupku¹⁵. Ali, formulacija člana, po našem mišljenju, ne ide u prilog ovoj interpretaciji. Jezičko tumačenje govori da je učinilac lice kom razgovor, izjava ili saopštenje nisu namenjeni. Sagovorniku koji je učesnik komunikacije razgovor, izjava ili saopštenje jesu namijenjeni, te ovdje nema krivičnog dela. (Milošević, 2021)

Kada reporter nedeljnog lista snimi fotografiju na javnom skupu, tim fotografijama nije zadržao u privatni život oštećenog (Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž. 682/02 od 9. aprila 2002. godine). Takođe, u presudi Vrhovnog kasacionog suda Srbije (presuda broj: KZZ 184/2019) okrivljeni je oглаšen krivim zbog neovlašćenog fotografisanja, a drugi zbog neovlašćenog objavljivanja i prikazivanja tuđeg spisa, portreta i snimka. Prema Zakonu o javnom informisanju i medijima, propisano je da se informacija iz privatnog života može izuzetno objaviti ukoliko je interes javnosti pretežniji od zaštite privatnosti, a to je ako se odnosi na nosioce javne ili političke funkcije, a zapis se odnosi na događaj od javnog interesa i to: interes nacionalne bezbjednosti, javne sigurnosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, radi sprječavanja nereda ili zločina, zaštite zdravlja ili morala ili prava i sloboda drugih. Konkretno, ovdje je fotografisana osoba na nudističkoj plaži bez njene saglasnosti, naga, a ta osoba svojim ponašanjem nije privukla pažnju javnosti, te ne postoji javni interes za snimanje i objavljivanje fotografije, pa su stoga ispravno oглаšenim krivim.

9. NEOVLAŠTENI SNIMANJE U PRAKSI SUDOVA U BIH

Uvidom u praksu sudova i tužilaštava u Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine, prikupljene u svrhu pisanja ovog rada, može se uočiti primjena Konvencije i stavova ESLJP u većini slučajeva. Razlog za to može se naći i u kontinuiranoj edukaciji koju pružaju entitetski centri za edukaciju sudija i tužilaca, a koja se tiče primjene Konvencije i standarda ESLJP, te se može zaključiti da nosioci pravosudnih funkcija razmišljaju „u duhu Konvencije“.

¹³ Član 13. stav 1. Zakona o vojnobezbedonosnoj agenciji i vojnoobavještajnoj agenciji ("Sl. glasnik RS", br. 88/2009, 55/2012 - odluka US i 17/2013).

¹⁴ Član 12. tačka 6.) Zakona o vojnobezbedonosnoj agenciji i vojnoobavještajnoj agenciji ("Sl. glasnik RS", br. 88/2009, 55/2012 - odluka US i 17/2013).

¹⁵ Član 16. stav 1. Zakonika o krivičnom postupku Republike Srbije ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - odluka US i 62/2021 - odluka US).

Prikupljena praksa se, uglavnom, odnosi na tužilačka akta u vidu naredbe o nesprovođenju istrage. Kao razlozi donošenja ovakvih odluka, uglavnom se navodi: „Snimanje nekog u njegovom dvorištu tokom događaja u kojem su učestvovali i prijavljeni i podnosioci prijave (sukobu koji traje od ranije zbog neriješenih porodičnih odnosa), ne bi se moglo smatrati kao snimanje koje je imalo za posljedicu posebno povredu nečije privatnosti“ (Okružno javno tužilaštvo u Bijeljini, br. T14 O KT 0024452 19 od 18. februara 2019. godine) ili „Analizirajući stanje u spisu može se izvesti zaključak da snimanje kamerom i objavljivanjem snimaka na Fejsbuku, prijavljeni L.J.D. nije povrijedio njegovu privatnost jer je snimljen na svom radnom mjestu, zbog čega u radnjama prijavljenog nisu stečena sva bitna obilježja naprijed navedenog krivičnog djela“ (Okružno javno tužilaštvo u Bijeljini, br. T14 O KT 0020944 17 od 20. novembra 2017. godine).

Kada se govori o vrsti krivičnih djela, može se uočiti da se uglavnom radi o prijavama i presudama za „Neovlašteno fotografisanje“, odnosno „Neovlašteno optičko snimanje“. Ovo pitanje u BiH je od posebnog interesa kada su u pitanju novinari, a naročito istraživačko novinarstvo. U svojoj odluci broj AP-18/20, Ustavni sud BiH navodi sljedeće: „Važno je istaći i to da je važan i način postupanja novinara, pridržavanje profesionalnih normi i postupanje u dobroj namjeri, što može biti djelotvorna odbrana i ako su iznesene netačne činjenice, što novinar mora dokazati“. Ovakav stav Ustavnog suda BiH je u saglasnosti sa stavom Evropskog suda za ljudska prava (Thorgeir Thorgeison protiv Islanda, zahtjev broj 13778/88, presuda od 25 juna 1992, stav 61). Čak i kad su u pitanju neistinite informacije- moguća odbrana medija ako su postupali razumno, u skladu sa profesionalnim standardima, dakle u dobroj namjeri“. Sudovi ostavljaju medijima „prostor za grešku“, prepoznajući pritisak kojem su novinari izloženi u smislu pravovremenog izvještavanja.

U presudi Apelacionog suda BD BiH (presuda broj: 96 O K 100499 18 Kž) okrivljeni je telefonom snimio razgovor sa ciljem njegove odbrane i dokazivanja nevinosti, te u pravnoj zabludi. Taj sud je međutim utvrdio da je okrivljeni imao umišljaj i isključio postojanje zablude. Bio je svjestan da nije smio snimiti razgovor i da postupa protivpravno čineći to snimanje bez pristanka.

U predmetu pred Evropskim sudom za ljudska prava *Medžlis islamske zajednice i drugi protiv BiH*, sud je utvrdio da nema povrede prava. Apelanti su poslali dopis organima Brčko distrikta BiH sa izražavanjem zabrinutosti zbog imenovanja direktora javne radio stanice, sa navodima o omalovažavanju muslimana i etničkih Bošnjaka. Optužbe su dostigle potrebni nivo ozbiljnosti i mogle da ugroze prava iz člana 10. Konvencije, a Bosna i Hercegovina je tvrdila da je došlo do uplitanja u pravo podnosioca predstavke na slobodu izražavanja, ali je tvrdila da je to bilo propisano zakonom, da je težilo legitimnom cilju i da je bilo neophodno u demokratskom društvu (*Medžlis islamske zajednice i drugi protiv BiH*, zahtjev broj 17224/11, presuda od 27. juna 2017, stav 61). Odmjeravanje suprotstavljenih interesa, iako su apelanti podvukli da su željeli podstaći nadležne da istraže njihove navode, koji su i javno objavljeni, pa je objava otvorila mogućnost da dođe do povrede dostojanstva i ugleda urednice. Kako apelanti nisu imali dovoljno potkrepljujućih činjenica za njihove navode, država (BiH) je postupila u okviru polja svoje slobodne procjene kada je pružila zaštitu urednici.

10. DISKUSIJA

Činjenica je da se svaka osoba izlaskom na javno mjesto odriče dijela privatnosti, odnosno opravdano je za pretpostaviti i očekivati da će biti viđena od drugih, ali nije opravdano očekivati da će biti i snimljena. U većini država regiona, tajno audio ili tajno video snimanje predstavlja krivično djelo, ali samo KZ Republike Hrvatske predviđa izuzetak kada je u pitanju krivično djelo Neovlašteno zvučno snimanje i prislušivanje kod isključenja protipravnosti. Tako da rješenje iz člana 143 stav 4 KZ Republike Hrvatske nam se čini najprihvatljivijim. Njime je predviđeno

da nema krivičnog dela ukoliko je radnja snimanja ili prisluškivanja učinjena radi zaštite javnog interesa ili drugog interesa koji je pretežniji od zaštite privatnosti snimanog lica, a što bi trebalo uvesti i kod krivičnog djela Neovlaštenog fotografisanja/optičkog snimanja. Ovakvom formulacijom odredbe bi se otklonile nedoumice u tumačenju i postavile adekvatne granice krivičnopravne reakcije jer ako zakonodavac nije siguran u to šta je mislio pod određenom normom, ne mogu to znati ni oni koji taj zakon primjenjuju.

Ovo je složen zadatak koji je pred sudovima u svakom pojedinačnom predmetu. U svakom slučaju, sudska odluka koja je jasno i dobro obrazložena, svakako će preventivno djelovati na sadržaj i jačinu potencijalne kritike kroz medije i/ili javnost. Ova normativna rješenja i uloga sudova u utvrđivanju javnog interesa su posebno važna za tzv. istraživačko novinarstvo. ESLJP odlučuje različito od slučaja do slučaja a sve se svodi na to je li prekršen član 10. i član 8. Konvencije. ESLJP ovdje cijeni da li je tema bitna za zaštitu javnog zdravlja i morala; ugleda i prava drugih; nacionalne bezbjednosti, te očuvanja teritorijalnog integriteta ili javne bezbjednosti. Na javnu ličnost se primjenjuju drugi kriteriji nego kad je riječ o privatnoj. Ključna riječ kada se govori o javnom interesu je novac, odnosno budžet (npr. ako je novinar snimio političara sa ljubavnicom na ljetovanju, koje je plaćeno iz javnih sredstava, onda je to u javnom interesu). Pri pisanju ovog rada izvršili smo analizu sudskih / tužilačkih odluka pravosudnih institucija iz Republike Srpske i Federacije BiH (uz ogradu da nismo imali u radu odluke većine sudova/tužilaštava). Tu se mogu iznijeti sljedeća zapažanja:

1. Primijećeno je da sudovi /tužilaštva u principu prate „strazburške“ standarde, kada je riječ o tom šta spada u pravo na privatnost, a šta ne, kod neovlaštenog snimanja.
2. Sudovi/tužilaštva nisu dostavili odluke u kojima su ustanovili da, iako su novinari snimali neovlašteno, nisu počinili krivično djelo, jer su snimali u svrhe javnog interesa.
3. Nijedan sud/tužilaštvo od onih koji su nam dostavili odluke nije ustanovio da nema protipravnosti kod tajnog snimanja, jer je ono počinjeno u svrhe dokumentovanja krivičnog djela ili nužne odbrane / krajnje nužde, višedecenijskih razloga za isključenje kažnjivosti (Betlich, 2019; Petrović, Artuković, 2017).
4. Češće se u radu javljalo neovlašteno video nego audio snimanje.
5. Kada je riječ o neovlaštenom video snimanju, dominira snimanje u svrhe pornografije, koja je kasnije cirkulisana putem društvenih mreža, ili postavljena na web stranice. Bilo je mnogo odluka kojim se optuženi oglašava krivim za ovakvo protipravno ponašanje. Primijećen je i određen broj presuda u kojima su optuženi osuđeni za tzv. „osvetničku pornografiju“.

Iz ovih zaključaka bismo predložili da se u budućim legislativnim izmjenama, a po uzoru na pomenutu odredbu KZ Hrvatske, uvede isključenje protipravnosti za tajno audio/video snimanje, ako je ono izvršeno u svrhe javnog interesa ili interesa koji je pretežniji od zaštite privatnosti snimanog lica. Takođe predlažemo da „osvetnička pornografija“ postane zasebno krivično djelo (ne samo u Republici Srpskoj), eventualno immanentno krivičnim djelu kakvo postoji u KZ Hrvatske od nedavno (NN 84/21) – „Zlouporaba snimke spolno eksplicitnog sadržaja“.

11. ZAKLJUČAK

U ovom radu je predstavljen koncept slobode izražavanja te njen odnos sa pravom na privatnost. Nakon toga, deskriptivno i analitički je obrađena praksa ESLJP kada je riječ o tajnom audio i video snimanju. Odluke ovog međunarodnog foruma su poslužile kao uzor za ocjenu zakonodavstva i prakse u Bosni i Hercegovini i regionu. Doprinos ovog rada je upravo u tome što smo nastojali

da pokažemo da pravni okvir u Bosni i Hercegovini treba mijenjati i tako uskladiti skladu sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava.

U Bosni i Hercegovini često tužilaštva pokreću istrage protiv lica koje objave snimke na kojima su nezakonite radnje (najčešće novinara, ali i običnih građana). Postupanjem, kakvo se dešavalo kod pojedinih tužilaštava, koje kod analize i odlučivanja da li podići naredbu za sprovođenje istrage, ne uzima u obzir javni interes, lokaciju na kojoj je snimak sačinjen, te praksu ESLJP, onemogućava borbu protiv ozbiljnih krivičnih djela, ali i pospješuje autocenzuru medija i građana. Veliki je broj ovakvih postupaka od strane bosanskohercegovačkih tužilaca, te smatramo da je neophodno, kroz izmjene u postojećim krivičnim zakonima, onemogućiti im da procesuiraju takva lica. To bi se moglo postići na jedan od sljedećih načina: a) izmjenom postojećih odredaba - jasnim propisivanjem da snimanje drugih lica iz javnog interesa ili na javnom mjestu odnosno objavljivanje tih snimaka od strane drugih lica ne vodi krivičnom gonjenju i b) brisanjem relevantnih zakonskih odredaba. Smatramo da je dovoljno fokusirati se na krivične zakone entiteta (s tim da je KZ RS rigidniji jer zabranjuje i učesniku u razgovoru da svoje razgovore sa drugim licima snima „u namjeri“ da snimak „zloupotrijebi“ ili ga podijeli s neki trećim), jer su odredbe KZ FBiH i KZ BD BiH za ova djela identične, a da KZ BiH reguliše isključivo neovlašteno prisluškivanje i snimanje od strane službenih i odgovornih lica u Institucijama BiH (ne propisuje kao krivično djelo bilo kakvo snimanje od strane drugih lica).

Pristup procesuiranja lica za nezakonite snimke, a koje su očigledno snimljene radi javnog interesa, na javnom mjestu, u svrhe dokumentovanja krivičnog djela, upravo je argument da bi se pravni okvir za neovlašteno audio i video snimanje u Bosni i Hercegovini, trebao usaglasiti sa evropskim standardima. Kada bi se što više usaglasio bosanskohercegovački pravni okvir sa „strazburškom“ jurisdikcijom (primjer tako usklađenog je, kako smo već naveli, Krivični zakon Republike Hrvatske), onda bi se izbjegla moguća odbrana nedovoljnog poznavanja prakse ESLJP i obezbijedila potpunija krivičnopravna zaštita.

LITERATURA

- Axel Springer protiv Njemačke, zahtjev broj 39954/08, presuda od 7. februara 2012
- Babić M., Marković I. (2007), „Krivično pravo- posebni dio“ drugo izm. izdanje, Pravni fakultet Banja Luka
- Barbulescu protiv Rumunije, zahtjev broj 61496/08, presuda od 12 januara 2016
- Bašić protiv Hrvatske, zahtjev broj 22251/13, presuda od 25 oktobra 2016
- Becker protiv Norveške, zahtjev broj 21272/12, presuda od 05 januara 2018
- Betlach, H. (2019), „Nužna obrana kao razlog isključenja protupravnosti“, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- De Haes i Gijssels protiv Belgije, zahtjev broj 19983/92, presuda od 27 februara 1994
- Dimitrijević, V., Paunović, M. (1997), „Ljudska prava“, Beogradski centar za ljudska prava
- Dragičević Prtenjača, M. (2014), „Kaznena djela neovlaštenog zvučnog snimanja i prisluškivanja te neovlaštenog slikovnog snimanja s ovrtom na praksu Evropskog suda za ljudska prava i elaboracijom pojmova privatnosti i neovlaštenosti“, Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske, Vol. V No. 1, str. 164-199
- Dragojević protiv Hrvatske (Zahtjev broj 68955/11, presuda od 15. januara 2015

- Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (1950.). Dostupno na: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_bos (18. 09. 2022.)
- Gomien, D. (2007). *Evropska konvencija o ljudskim pravima: priručnik*. Naklada d.o.o. Zadar
- Haldimann i ostali protiv Švicarske (Zahtjev broj 21830/09, presuda od 24. februara 2015
- <https://bhnovinari.ba/bs/2014/01/27/preporuke-za-medije-privatnost-i-medijski-izvjestaj/> (18. 09. 2022.)
- Harris, J. & O'Boyle, M. & Warbric, C. (2009). „The Law of the European Convention on Human Rights“. Oxford. Oxford University press
- Jersild protiv Danske, zahtjev broj 15890/89, presuda od 23 septembra 1994
- Kazneni zakon Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 114/22)
- Khan protiv Ujedinjenog Kraljevstva (Zahtjev broj 35394/97, presuda od 04 oktobra 2000
- Klass i ostali protiv Njemačke, zahtjev broj 5029/71, presuda od 06. septembra 1978
- Krivični zakonik Republike Srbije, „Sl. Glasnik RS“, br. : 85/05, 88/05 , 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19
- Krivični zakonik Republike Srpske (“Službeni glasnik RS”, br. 64/2017, 104/2018 - odluka US, 15/2021 i 89/2021)
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine (“Službene novine FBiH”, br. 36/2003, 21/2004 - ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016, 75/2017 i 31/2023)
- Krivični zakon Brčko distrikta BiH (“Službeni glasnik Brčko distrikta BiH”, br. 19/2020 - prečišćen tekst)
- Krivični zakon Bosne i Hercegovine (“Sl. glasnik BiH”, br. 3/2003, 32/2003 - ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 i 47/2023)
- Malone protiv Ujedinjenog Kraljevstva, zahtjev broj 8691/79, presuda od 02. avgusta 1984
- Maralyan, A. (2012). *Comparative Analysis of the Protection of Private Life of Public Officials and Public Figures Guaranteed by the Constitution of the United States and European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*. Tufts University Fletcher School of Law and Diplomacy. Dostupno na: <https://law.aua.am/files/2012/03/PAPER.pdf> (18. 09. 2022.)
- Milićević, N. (2007). „Ljudska prava“, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
- Medžlis islamske zajednice i drugi protiv BiH, zahtjev broj 17224/11, presuda od 27. juna 2017
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima 1966. Dostupno na: <http://www.mhrr.gov.ba/pdf/medunarodnipakt%20b.pdf> (18. 09. 2022.)
- McFeeley protiv Ujedinjenog Kraljevstva, zahtjev broj 8317/18, presuda od 15. maja 1980
- MGN Limited protiv Ujedinjenog Kraljevstva, zahtjev broj 39401/04, presuda od 18. januara 2011

- Milošević, M. (2021). „Krivičnopravna zaštita podataka o ličnosti“, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu/ Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, Beograd, str. 113-130.
- Naredba Okružnog javnog tužilaštva u Bijeljini, br. T14 O KT 0020944 17
- Naredba Okružnog javnog tužilaštva u Bijeljini, br. T14 O KT 0024452 19
- Niemietz protiv Njemačke, zahtjev broj 13710/88, presuda od 16. decembra 1992
- Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine broj AP-18/20
- Odluka Ustavnog suda Republike Hrvatske, U-III/4365/2005
- Opšta deklaracija o ljudskim pravima 1948 . Dostupno na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013041003050667cro.pdf (18. 09. 2023.)
- Palomo Sánchez protiv Španije, zahtjev broj 28955/06, presuda od 12. septembra 2011
- Petrović, B., Artuković, K. (2017), „Historijski razvoj instituta kranje nužde“, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu LX – 2017, str. 259-277
- Paturel protiv Francuske, broj 54968/00, presuda od 22 decembra 2005
- Peck protiv Ujedinjenog Kraljevstva (Zahtjev broj 44674/98, presuda od 28. aprila 2003
- Perry protiv Ujedinjenog Kraljevstva, zahtjev broj 63737/00, presuda od 17. oktobra 2003
- Presuda Apelacionog suda Brčko distrikta Bosne i Hercegovine broj: 96 O K 100499 18 Kž
- Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž. 682/02 od 9. aprila 2002
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda Srbije broj: KZZ 184/2019
- Radio Twist A. S. protiv Slovačke, presuda broj 62202/00 od 19 decembra 2006
- Rješenje Vrhovnog suda Republike Hrvatske, I Kž- 1092/06 od 1. februara 2007
- Schenk protiv Švajcarske (Zahtjev broj 10862/84, presuda od 12. jula 1988
- Sokolović S., Krajina B. (1981), KOMENTAR KRIVIČNOG ZAKONA SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE, IRO >Veselin Masleša<, Izadavačka djelatnost, Sarajevo
- Sunday Times protiv Ujedinjenog Kraljevstva, zahtjev broj 6538/74, presuda od 26 aprila 1979
- Thoma protiv Luksemburga, zahtjev broj 38432/97, presuda od 29 marta 2001
- Thorgeir Thorgeison protiv Islanda, zahtjev broj 13778/88, presuda od 25 juna 1992
- Zakon o bezbednosno-informativnoj agenciji, „Sl. Glasnik RS “, br. 42/02, 111/09, 65/14 - US, 66/14, 36/18
- Zakon o vojnobezbednosnoj i vojnoobaveštajnoj agenciji, „Sl. Glasnik RS “, br. 88/09, 55/12 - US, 17/13
- Zakonik o krivičnom postupku Republike Srbije, „Sl. Glasnik RS “, br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14, 35/19, 27/21 – US
- Von Hannover protiv Njemačke, broj 2, zahtjevi broj 40660/08 i 60641/08, presuda od 07 februara 2012
- Warren, S. D. & Brandeis, L. D. (1890). The Right to Privacy. Harvard Law Review, vol. IV, No. 5.- Dostupno na: http://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/articles/privacy/Privacy_brand_warr2.html (18. 09. 2023)

SECRET AUDIO AND VIDEO RECORDING AS A CRIMINAL OFFENSE AND EXCEPTIONS FROM ILLEGALITY: STANDARDS, PRACTICE AND “STRASBOURG” STANDARDS

Review paper

Abstract

The criminal legislation in Bosnia and Herzegovina contains an impressive number of criminal offenses, among which is the illegal making of secret audio and video recordings, which has recently attracted a lot of public attention. In this paper, we will try to answer the question of whether it is sometimes permissible to make secret audio and video recordings, and if the answer is yes when it is possible. We will seek an answer to that question with the help of research methods of the normative framework, domestic judicial practice, comparative judicial practice, and the practice of the European Court of Human Rights in Strasbourg and its public interest construct. We will also present several decisions of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina and regular courts in Bosnia and Herzegovina so that we can conclude whether and to what extent the “Strasbourg” standards are respected in the application of the law by the domestic judiciary. We will also compare normative solutions from Bosnia and Herzegovina with the same or similar ones from neighboring countries, specifically the Republic of Croatia and the Republic of Serbia, which inherit the same, Yugoslav legal system, and like Bosnia and Herzegovina are passing (Republic of Serbia) or have largely passed (Republic Croatia) process of harmonizing national legislation with the law of the European Union and the law of the Council of Europe.

Keywords: Unauthorized recording, unauthorized eavesdropping, public interest, freedom of expression, privacy right, Strasbourg standards

Podaci o autoru

Davor Trlin, JU Centar za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji BiH.

E-mail: davor.trlin@cest.gov.ba.

Mila Čolić, JU Centar za edukaciju sudija i javnih tužilaca u Republici Srpskoj.

E-mail: mila.colic@rs.cest.gov.ba.

PROFESIONALNI STANDARDI U VJEŠTAČENJU DOKUMENATA I RUKOPISA

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 6. 10. 2023.

Prihvaćeno/Accepted: 8. 11. 2023.

Muamer KAVAZOVIĆ
Milan ŽARKOVIĆ
Marija LUČIĆ-ČATIĆ
Nebojša BOJANIĆ

Sažetak

Kriminalističko/forenzičko vještačenje dokumenata predstavlja segment kriminalističke tehnike, odnosno forenzičke znanosti. U savremenim državama se ovim poslovima bave usko specijalizirane službe koje su često pod ingerencijom različitih sigurnosnih struktura (pravosuđe, policija, imigracijske službe i sl.). U Bosni i Hercegovini (kao i u državama bivše Jugoslavije), ovi poslovi su tradicionalno vezani za policijske službe čije djelovanje spada u oblast kriminalističke tehnike (u novije vrijeme forenzike). Kroz vršenje navedenih poslova su se razvili specifični načini postupanja, načini rada, kao i procedure vezane za obuku osoblja i načine postupanja unutar pojedinačnih aktivnosti ove vrste vještačenja. Predmet ovog rada je prikaz polja rada kriminalističkog vještačenja spornih dokumenata, odnosno znanja i uslova koje bi trebao da posjeduje jedan dobro obučeni vještak u ovoj oblasti. Takođe, rad bliže prikazuje i neke načine na koje bi se do traženih spoznaja i znanja trebalo dolaziti. Osnovni razlog za ovako postavljen predmet rada leži u želji da se izvrši prikaz ove oblasti iz ugla moderne nauke, struke i pisano postavljenih standarda koji se primjenjuju u svijetu. Drugi razlog predstavlja želja da se na naučni i praktični način prikažu postavke ove oblasti iz ugla međunarodne prakse. Naime, u radu će se izvršiti analiza nekih od dostupnih međunarodnih standarda i procedura za ovu oblast vještačenja. Navedena analiza će počivati na komparativnom pregledu literature i analizi standarda i procedura organizacija kao što su: Naučna radna grupa za forenzičko ispitivanje dokumenata (SWGDOC), Američki odbor forenzičkih vještaka za ispitivanje dokumenata (ABFDE), Američka akademija za forenzičke nauke (AAFS), Američki nacionalni institut za standardizaciju (ANSI), Američko udruženje vještaka za sporne dokumente (ASQDE), Jugozapadna asocijacija forenzičkih vještaka za dokumente (SWAFDE), Jugoistočna asocijacija forenzičkih vještaka za dokumente (SAFDE) i Evropska mreža forenzičkih instituta (ENFSI).

Ključne riječi

Vještačenje dokumenata i rukopisa, standardi i procedure, obuka vještaka

UVOD

Upotreba lažnog identiteta i korištenje zaštićenih dokumenata su, vrlo često, osnovni preduvjeti za različite kriminalne aktivnosti, kao što su: krijumčarenje migranata, trgovina ljudima, terorističke aktivnosti, krijumčarenja droge, oružja i drugih dobara, kao i činjenje različitih oblika prevara. Korištenje lažnih dokumenata olakšava kriminalne aktivnosti (a naročito oblike kriminalne djelatnosti u vezi sa tzv. prekograničnim kriminalom). Ovakve aktivnosti uključuju na prevaru dobijene, nezakonito izdane i krivotvorene dokumente.

Pod zaštićenim dokumentima podrazumijavamo dokumente koji sadrže ugrađene sigurnosne elemente u cilju zaštite vrijednosti te vrste dokumenta. Mnogi lični dokumenti sadrže sigurnosne elemente kao npr. putna isprava, lična karta/osobna iskaznica, vozačka dozvola i sl. Zaštićene dokumente u širem smislu predstavljaju i novčanice, bankovne i druge kartice, vize, različite vrste ulaznica itd.

Lični dokumenti su svi dokumenti koji se mogu koristiti kako bi se provjerile određene činjenice vezane za određenu osobu, odnosno koji sadrže određene podatke vezane za tu osobu. Neke države kao dokaz identiteta podrazumijavaju isključivo ličnu kartu/osobnu iskaznicu, dok neke države kao dokumente kojim se dokazuje identitet dozvoljavaju i druge vrste dokumenata (npr. vozačku dozvolu).

U smislu naprijed navedenog mnoge zemlje u svijetu su prepoznale da kriminalističko/forenzičko ispitivanje dokumenata ima vitalan značaj za sprečavanje različitih vidova kriminalnih aktivnosti, a naročito u suzbijanju ilegalne migracije, te obezbjeđenju sigurnosti granične kontrole. S tim ciljem takve države su razvile odgovarajuće materijalne i stručne kapacitete, te vrše stalno unapređenje svojih sposobnosti u toj oblasti. Nasuprot tome postoje mnoge zemlje koje nemaju tu sposobnost ili ista nije na potrebnom nivou. Razlog za ovo leži u nedostatku svijesti kod relevantnih autoriteta u vezi sa aspektima sigurnosti koje kriminalističko/forenzičko vještačenje dokumenata može pružiti kako bi se unaprijedile granične kontrole, odnosno druge sigurnosne i migracijske potrebe.

Tradicionalno, kriminalističko/forenzičko vještačenje dokumenata predstavlja segment kriminalističke tehnike, odnosno forenzičke znanosti. Unutar ove oblasti se nalazi i kriminalistička rukopisna identifikacija, analiza pisaćih mašina, analiza printanih/štampanih sadržaja, analiza mastila, te ispitivanja drugih obilježja dokumenata, koja mogu, a i ne moraju sadržavati zaštitne elemente.

Ovim poslovima u savremenim državama se bave usko specijalizirane službe. Ove službe su često pod ingerencijom različitih sigurnosnih struktura (pravosuđe, policija, imigracijske službe i sl.). U svom poslu ove službe koriste sofisticiranu forenzičku opremu za ispitivanje dokumenata.

Kada je riječ o našoj zemlji (kao i o državama bivše Jugoslavije), tradicionalno ovi poslovi su vezani za policijske službe koje se bave poslovima kriminalističke tehnike (u novije vrijeme forenzike). Kroz te poslove razvili su se specifični načini postupanja, načini rada, kao i procedure vezane za obuku osoblja. Ti načini su nastali kroz usvajanje iskustava iz, po ovim pitanjima, naprednijih i razvijenijih država. Pa tako, već pedesetih godina prošlog vijeka, na prostoru bivše države, imamo prvo cjelovito pisano djelo vezano za ovu oblast¹. Važno je napomenuti da su djela vezana za ovu

¹ Simonović Lj. (1956). Veštačenje dokumenata. Beograd: Redakcija časopisa „Narodna milicija“. U ovom djelu Simonović, kao pionir u oblasti vještačenja dokumenata na prostoru bivše države i jedan od najznačajnijih autora u toj oblasti do danas, predstavlja elementarne postavke ove oblasti vještačenja,

oblast vještačenja bila pisana i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije², ali je Simonovićevo djelo prvo cjelovito štivo ove vrste. U to vrijeme veliki broj vještaka iz bivše Jugoslavije odlazi na stručne edukacije u različite evropske države. Pa tako, neki vještaci iz naše zemlje³ su u to vrijeme boravili na usavršavanju u jednom od (tada, a i sada) najznačajnijih instituta za forenzičke nauke, Institutu za forenzičke nauke i kriminologiju u Lozani⁴, koji i danas provodi odgovarajuće nastavne programe za sticanje edukacija, između ostalih, i za ovu oblast vještačenja. U kasnijim fazama razvoja obuka domaćih vještaka je vršena u okviru domaćih institucija. Takođe, što je stručnoj i naučnoj javnosti vezanoj za oblast kriminalistike opštepoznato, javljaju se i brojni autori, koji kroz veliki broj djela različitog obima pišu o ovoj oblasti vještačenja. Ovdje izdvajamo samo neke: Vodinelić, Marković, Aleksić, Sabol. Na takvim temeljima je, tada, a i danas zasnovana ova oblast vještačenja unutar policijskih struktura u BiH.

Dakle, predmet ovog rada je prikaz polja rada kriminalističkog vještačenja spornih dokumenata, odnosno znanja i uslova koje bi trebao da posjeduje jedan dobro obučeni vještak u ovoj oblasti. Takođe, rad bliže prikazuje i neke načine na koje bi se do traženih spoznaja i znanja trebalo dolaziti. Osnovni razlog za ovako postavljen predmet rada leži u želji da se izvrši prikaz ove oblasti iz ugla moderne nauke, struke i pisano postavljenih standarda koji se primjenjuju u svijetu. Drugi razlog predstavlja želja da se na naučni i praktični način prikažu postavke ove oblasti iz ugla međunarodne prakse, obzirom da se, u novije vrijeme, u pojedinim dijelovima naše zemlje, pojavila određena grupa ljudi, koja propagira jedan potpuno drugačiji način viđenja rada, a i obuke relevantnog kadra koji bi se trebao baviti ovom vrstom posla. Oni naime, praktično postavljaju potpuno "nove" temelje ove struke (prema vlastitim viđenjima iste, ne uvažavajući davno dostignute spoznaje i standarde vezane za ovu oblast). U tom smislu ovaj rad je potrebno posmatrati kao prikaz relevantnih stručnih i naučnih izvora, te pisanih standarda relevantnih stručnih i naučnih tijela i uglednih svjetskih organizacija, sve u vezi oblasti kriminalističkog/forenzičkog vještačenja spornih dokumenata (i podoblasti koje u ovu oblast vještačenja spadaju). Kroz ove aktivnosti će se prevashodno koristiti metode analize sadržaja, deskripcije i komparativni metod.

Takođe, rad bi trebao dati i određene preporuke u pogledu, mogućih, budućih pravaca djelovanja unutar ove oblasti vještačenja u BiH.

dotadašnja iskustva i metode, te u najvećoj mjeri prenosi iskustva A.S Osborna, kao utemeljitelja ove vrste forenzičke djelatnosti u SAD, te tada dostupnih evropskih autora iz ove oblasti.

² Kao primjer takvog djela navodimo djelo: Bauer H. (1940). Veštačenje pismenih isprava (materijal za pravljenje pisanih isprava i hemijsko ispitivanje domaćeg mastila). Beograd: Štamparija „Jugoslavija“. Ovo djelo je u najvećoj mjeri posvećeno hemijskom pristupu analize tadašnjih sastavnih elemenata tadašnjih dokumenata (sastav papira i mastila).

³ Prema podacima prezentiranim u vlastitim pisanim sudskim elaboratima na jednoj ovakvoj edukaciji je tokom pedesetih godina prošlog vijeka boravio dugogodišnji sudski vještak iz ove oblasti vještačenja Luka Talijan.

⁴ eng. The Institute of Forensic Science and Criminology (IPSIC) osnovan 1909. godine, prema <https://www.police-scientifique.com/les-etudes/ecole-des-sciences-criminelles> (04.04.2023). Zanimljivost vezana za ovaj Institut je da je isti osnovan od strane, na prostorima bivše države (a posebno Republike Srbije) poznatog forenzičkog stručnjaka Dr. Rodolphe Archibald Reissa. Ovaj institut danas djeluje pod nazivom Škola kriminalističkih nauka sa sjedištem u Lozani, Švajcarska (eng. School of Forensic Science, Lausanne, Switzerland).

PREGLED PROCESA FORENZIČKOG VJEŠTAČENJA DOKUMENATA

Unutar široke oblasti forenzičke nauke naučno ispitivanje dokumenata ima samo jednu svrhu: da obezbjedi informacije o načinu nastanka dokumenta koje bi bile od koristi tražiocu vještačenja ili prije toga istražitelju ili drugom službeniku koji je tražio dokaze na ovaj način. Ista filozofija koja se primjenjuje na forenzičku nauku primjenjuje se i na ispitivanje dokumenata, a to je primjena naučnih metoda i tehnika na sam problem (Ellen, 1997, s. 1).

Provođenje vještačenja dokumenata se u državnoj strukturi, uglavnom, dešava na dva nivoa:

- Vještačenje dokumenata od strane organa granične policije ili imigracione službe
- Vještačenje dokumenata od strane forenzičkog laboratorija.

Misija granične policije i imigracijske službe se veže za utvrđivanje autentičnosti identiteta osobe koja je nosilac ličnog dokumenata i utvrđivanje ispravnosti samog dokumenata (sa aspekta zaštitnih obilježja te vrste dokumenata), dok je zadatak forenzičkog laboratorija raznolikiji i predstavlja širi spektar aktivnosti, zavisno od nadležnosti i osposobljenosti same laboratorije. Forenzičke laboratorije vrše vještačenje kako zaštićenih, tako i drugih dokumenata za čije se vještačenje ukaže potreba. Ono što je najvažnije u ovim postupcima je da se između ova dva nivoa forenzičkog postupanja uspostavi i održava bliska i dobra komunikacija.

Obzirom da su procedure vještačenja dokumenata, odnosno njihovih pojedinačnih sadržaja (koji takođe mogu biti samostalni predmet vještačenja), raznolike i različite po svom sadržaju, ovdje se nećemo šire baviti pojedinačnim procedurama u vršenju takvih aktivnosti. Kroz ovaj rad će se obrađivati isključivo neke generalne procedure (koje se tiču vještačenja spornih dokumenata na općem-zajedničkom nivou za veći broj postupaka unutar ove oblasti).

Forenzičko ispitivanje dokumenata je proučavanje materijalnih tragova, a materijalni tragovi ne lažu. Samo može doći do greške u njihovoj interpretaciji. Samo greška u pronalaženju ili slušanju njihovog istinskog svjedočenja im može oduzeti vrijednost. Ispitivanje dokumenata može zahtijevati pronalaženje informacija o istoriji dokumenta ili dokaze o redosljedu događaja koji su se desili. Sporni rukopisi se mogu naći i na zidovima ili drvenim površinama, ili na bilo kom drugom fizičkom objektu bilo koje veličine, a mogu se nanijeti bojom umjesto tintom, velikim flomasterima, četkama, ili sprejevima umjesto uobičajenih sredstava za pisanje. Poruka može biti prijeteća, napadna, prosta, uznemirujuća ili inkriminirajuća. Naravno, vještak za ispitivanje dokumenata će biti pozvan kako bi primjenio svoje vještine za identifikiranje autora određenog natpisa, mada medij na kojem se rukopis nalazi (npr. površina zida ili betonskog mosta) ne spada baš u klasičnu definiciju dokumenta. I mada su ove situacije rijetke, vještake za dokumente treba obučavati i pripremati i na ovakve slučajeve. Američko udruženje za testiranje i materijale (ASTM), u svom dokumentu E.444-79, je dalo standardan opis posla vezan za forenzičko ispitivanje dokumenata⁵. Ovaj opis se odnosi prema dokumentima u užem smislu. Takođe u ovom dokumentu se nalaze navedene i određene kvalifikacije osobe koja može obavljati ovu vrstu posla. Bez obzira na sve nedostatke, ovaj dokument jasno pravi razliku između forenzičkog ispitivanja rukopisa i kaligrafije, prepisivanja i grafologije (Huber-Headrick, 1999, str. 8-9).

Naučni metod je način razmišljanja. Ovdje se radi o proučavanju zapaženih fenomena i traženje

⁵ Ovaj standard je kroz godine revidiran. Prema dostupnim izvorima aktuelna je verzija standarda E.444-09, više vidjeti: <https://www.forensicsciencesimplified.org/docs/resources.html> (25.01.2023).

korelacija između njih na osnovu viđenja da postoji red i dosljednost u univerzumu. Zapažanja vezana za raj, životinje ili hemijske promjene su se iznosila kroz vijekove, ali je bitno da je naučni proces otkrivanja pozadine ovih zapažanja doveo do tehnološkog progressa tokom posljednjeg vijeka. Naučna metoda korelacije zapažanja se zasniva na konstrukciji hipoteza i testiranja istih u odnosu na druga zapažanja kao i na mjerenju i posebno provedenim eksperimentima. Ako sve ovo potvrdi hipotezu ona je validna, ako ne mora se kreirati i testirati nova hipoteza. Nauka je međutim više od filozofije jer ona ima svoju svrhu. Iskorištavanje naučno zasnovanih otkrića, uglavnom za dobrobit čovječanstva, predstavlja obilježje 19. i 20. stoljeća. Analitičke metode su zasnovane na testiranju spornog materijala, a na osnovu postojećeg znanja o toj materiji. Analitičke metode rada imaju značaj u mnogim poljima rada, a jedno od njih je i istraživanje krivičnih djela. Forenzička nauka koristi mnoge analitičke tehnike za identifikaciju, mjerenje i komparaciju. Komparacija je bitna u mnogim poljima kriminalističkih istraga (tragovi krvi, staklo, boja, vlakna) koji se mogu naći na licu mjesta ili su preneseni sa lica mjesta na počinioaca). Takođe, otisci alata, prstiju ili obuće izvršioca se takođe mogu naći na licu mjesta. Bitno je dokazati da li se ti tragovi slažu sa mogućim porijeklom i ako se slažu da li je moguće da potiču iz nekog drugog izvora. Slično tome identifikacija i komparacija su osnova za forenzičko ispitivanje dokumenata (Ellen, 1997, str. 1-2).

Uobičajena definicija dokumenta je da je to nešto što sadrži informacije. Iako se informacije mogu čuvati i elektronski dokumenti koji se podrazumijevaju u ovoj oblasti vještačenja su oni koji su sačinjeni od papira, ali u isto vrijeme se može misliti i na druge materijale kao što su table, zidovi ili čak ljudska tijela koja mogu sadržavati pisane poruke. Informacija koja se nalazi u dokumentu se može posmatrati na dva nivoa i to: podaci o onom što se željelo prenijeti onim što je napisano u dokumentu i dublji nivo na kojem se mogu naći manje očigledni dokazi (Ellen, 1997, s. 2).

U tom drugom polju se nalaze informacije o identitetu skriptora, izvoru sredstva za pisanje, prisustvu tragova brisanja ili unosa, kao i mnogi drugi faktori. Ovaj nivo je u stvari osnovno polje djelovanja ove vrste vještačenja.

Ukoliko je dokument izmjenjen od vitalnog je značaja pronaći te tragove koji ukazuju na njegovu izmjenu, i oni su kao takvi bitni za građanske i krivične postupke u kojim se takvi dokumenti mogu koristiti. Iz ovih razloga većina takvih dokumenata se treba istražiti od strane forenzičkog vještaka čiji se zaključci dostavljaju sudu u pisanom obliku i daju se usmeno na sudu. Materijal do kojeg se dođe komparacijom spornog dokumenta sa nespornim materijalom može dati veoma značajna saznanja tokom postupka što znači da se može uspostaviti veza između krivičnog djela i osobe ili se određena osoba može isključiti iz daljeg postupanja. Princip koji je osnova svih ovih istraživanja je testiranje različitih parametara i referenci u odnosu na postojeće znanje materije kako bi se došlo do zaključka. Takođe, tokom ispitivanja dokumenata mogu se koristiti i druge metode sem komparacije. To su metode koje mogu otkriti ono što oko ne može vidjeti, a mogu ponuditi vrijedne informacije tokom istrage (Ellen, 1997, s. 2).

Suprotno analizi rukopisa kroz dijagnostiku osobnosti u grafologiji, u praksi forenzičkog ispitivanja rukopisa postoji interesni smjer u odgovaranju na pitanje: potiče li inkriminirani rukopis od jedne određene osobe? Forenzička analiza napisanog teksta se ograničava na tačnu analizu grafičkog činjeničnog stanja i određivanje približnog stepena sličnosti ili različitosti s na isti način analiziranom skupinom karakteristika drugog rukopisa. Ocjena konstelacije nalaza utiče na odgovor na pitanje o zajedničkom autorstvu. Prije izdvajanja grafičkog činjeničnog stanja,

kod kojeg se za razliku od grafologije ne određuje sadržaj simbola karakteristika napisanog teksta, nego njihova objektivna informacijska vrijednost o načinu stvaranja napisanog teksta na razini slova i fragmenata, slijedi provjera materijala napisanog teksta kroz postupak fizikalno-tehničkog i fizikalno-optičkog ispitivanja dokumenta bez njegova uništavanja. Ovdje je riječ o stereo-mikroskopskoj pretrazi s različitim intenzitetom i smjerom osvjetljenja – infracrveno (IC) i ultra-ljubičasto (UV) ispitivanje refleksije, ispitivanje luminiscencije i pretraga na latentne tragove otiska i ujednačenost pokrivenosti. Cilj ovoga postupka je utvrditi je li kod ispitivanog materijala riječ o primarno (prvobitno) napisanom tekstu ili postoje tragovi manipulacija kao što su prethodne intervencije ili naknadne izmjene. U nastavku u usporednoj analizi se prvo izdvajaju *opće karakteristike* koje se mogu naći u svakom napisanom tekstu. One se ili mogu mjeriti – *položaj napisanog teksta, veličina ili širina* (karakteristike ove vrste se u praksi često samo nagađaju) ili se mogu opisno sažeti – *tok redova, oblik lukova ili kvaliteta nanosa*. Za svrhu identifikacije je vrijednost ovih karakteristika razmjerno niska. Nasuprot tome se kod izdvajanja *posebnih karakteristika*, koje se ne mogu naći u svakom napisanom tekstu, obuhvaćaju one posebnosti koje predstavljaju individualno udaljavanje i daljnji razvoj autora neovisno o školskom predlošku: *varijante istozvučnih slova, način vezivanja slova, smetnje, posebnosti kretanja ili upadljivi oblici slova*. Ova skupina karakteristika je bliža stvarnoj identifikacijskoj vrijednosti u odgovoru na pitanje o autorstvu (Hecker, 1996, s. 6).

Osnove kriminalističke/forenzičke rukopisne identifikacije podrazumijevaju (NFSTC, 2009):

- ne postoje dva različita skriptora koja dijele identičnu kombinaciju rukopisnih karakteristika;
- svaki skriptor ima normalnu rukopisnu varijaciju/varijabilitet;
- skriptor ne može sakriti svoj nivo vještine pisanja.

Osnove poređenja/komparacije u kriminalističkoj/forenzičkoj rukopisnoj identifikaciji podrazumijevaju:

- kvantitativnu i kvalitativnu dovoljnost spornog i nespornog uzorka;
- da su sporni i nesporni uzorci međusobno komparabilni (da sadrže dovoljan broj na istovrstan način nastalih karakteristika), odnosno da se dovoljan broj rukopisnih karakteristika koje je međusobno moguće porediti nalazi i u spornom i u nespornom uzorku.

U nalazu mora biti detaljno opisan materijal dostavljen na vještačenje (predmet vještačenja). Mora se konstatirati pravilnost ili nepravilnost u postupku pakiranja, da li su na predmetima vještačenja nastupile kakve promjene i koje, te uslijed čega, i od kakvog su utjecaja na ishod vještačenja. Prikaz predmeta vještačenja mora biti takav da u svako doba omogućava njegovu identifikaciju. Slijedi prikaz pitanja i zahtjeva postavljenih vještaku, primjenjenih metoda i sredstava (instrumentarij) i polučeni rezultati. Jezične formulacije moraju biti takve da predstavljaju vjernu sliku ustanovljenog činjeničnog supstrata i stanja koji su bili predmet vještačenja, bez ikakvog uopćavanja ili operiranja s pretpostavkama i vjerojatnošću. Ako vještak nije mogao utvrditi pravo činjenično stanje, on to mora u nalazu istaknuti. Nalaz mora biti iscrpan i jasan. Sadržaj nalaza treba biti stvaran odraz onoga što je vještak opazio tijekom vještačenja, korištenjem svog posebnog stručnog znanja i/ili umijeća i raspoloživog instrumentarija. Mišljenje (zaključak) treba biti sažeto i jezgrovito formulirano. Ono je znanstveno utemeljen odgovor na postavljena pitanja i zadatke tijela postupka. Zaključak kao tvrdnja, mora biti obrazložen. Posebno treba naglasiti činjenice na kojima se tvrdnja temelji, na

koji je način izvedena i u kojoj su mjeri izvedene činjenice pouzdan temelj za izvođenje tvrdnje. Ako je tvrdnja dana s rezervom, zašto je dana itd. Kako je istaknuto mišljenje vještaka mora biti nepristrano i u skladu s pravilima znanosti i/ili vještine koje je u tijeku vještačenja primjenio vještak. Mišljenje je logički znanstveni sud o činjenicama iz nalaza, što znači da mora logički proizilaziti iz rezultata dobivenih ispitivanjem predmeta vještačenja, a u svezi s postavljenim pitanjima i zadacima vještaku od strane tijela postupka. Osim što mora biti jasno izloženo, mišljenje mora biti potkrijepljeno dokazima. Vještaci su dužni u zapisniku o vještačenju navesti opće i posebne ekspertizne verzije koje su postavili u tijeku vještačenja, a ne samo konačan rezultat, jer važan je i put do rezultata (Modly, 2003).

Dvije različite individue nikada ne mogu imati potpuno identične rukopise. Individualne varijacije u pisanju, koje su povezane sa mehaničkim, fizičkim i mentalnim funkcijama čini praktično nemogućim da se svi ovi faktori mogu doslovno reproducirati od strane dvije različite osobe na isti način. Ove varijacije se očekuju u neravnomjernom uglu i pravcu pisanja, brzini, pritisku, razmaku između slova i riječi, relativnoj dimenziji slova, vezanju slova, potezima sredstva za pisanje, vještini pisanja, načinu držanja sredstva za pisanje itd. Nadalje, mnogi drugi faktori pored čistih rukopisnih karakteristika se moraju uzeti u obzir. Način organizacije pisanja u zadatom prostoru (topografska obilježja, op. autora) može biti jedinstven kao i sam rukopis. Margine, razmaci, zbijenost rukopisa, ubacivanje riječi u postojeće rečenice i poravnanje su rezultati ličnih navika. Slaganje slova u riječima po pravopisnim i gramatičkim pravilima može biti karakteristično, i ako je tako može se koristiti kao individualno obilježje u identifikaciji (Saferstein, 2007, s. 499).

Oblast vještačenja dokumenata, generalno, pored vještačenja autentičnosti dokumenata kao cjeline, odnosno rukopisa, kao jednog od najčešćih elemenata koji se istražuju u okviru ove oblasti, podrazumijeva i sljedeće oblasti/sfere interesa:

- Istraživanje i identifikacija pisaaćih mašina i sistema pisaaćih mašina
- Istraživanje i identifikaciju daktilografa
- Istraživanje i identifikaciju foto-kopirnih uređaja i ispitivanje fotokopiranih dokumenata
- Istraživanje i identifikaciju sredstava za pisanje
- Različite vrste ispitivanja koja se odnose na podloge za pisanje (određivanje hemijskog sastava, mehanički testovi, mjerenje fluorescencije, apsorpcije i sl.)
- Analize boja i mastila (hemijski sastav, mjerenja spektralnih svojstava-fluorescencija, luminiscencija, apsorpcija, hromatografija-tankoslojna, u tečnom obliku)
- Utvrđivanje starosti dokumenta ili nekih njegovih sastavnih dijelova (apsolutna i relativna starost)
- Analiza i identifikacija tiskarskih tehnika koje se koriste u nastanku dokumenta
- Hemijska analiza tonera i boje koje koriste računarski printeri-štampanci, odnosno fotokopirni uređaji
- Istraživanje i identifikacija otisaka pečata, faksimila otisaka suhih žigova
- Vještačenje slabo vidljivih ili uništenih sadržaja dokumenata
- Vještačenje papirnih novčanica
- Vještačenje kovanog novca

Iz naprijed navedene liste je vidljivo da su sfere spoznaja koje bi trebali posjedovati vještaci ove struke jako raznolike, te da se znanja koja su potrebna, jako teško, mogu steći isključivo kroz univerzitetško školovanje, te da je edukacija po zaposlenju neophodna, odnosno samo

ona omogućava formiranje kompletne ličnosti vještaka ove oblasti. Pored ovih činjenica bitno je naznačiti da pojedine segmente koji su naprijed navedeni vještaci, vrlo često, i pored svih svojih znanja i spoznaja, ne mogu obavljati samostalno (u određenom broju slučajeva im je, ako npr. nisu hemičari po struci, neophodna stručna pomoć osoba te struke u segmentu ispitivanja dokumenata iz domena te struke), odnosno, te poslove ne mogu obavljati bez odgovarajuće opreme (u novije vrijeme su to napredni video-spektralni sistemi, uređaji za elektro-statičko vizualiziranje utisnutih tragova, posebni mikroskopi, različite hemijske analize itd.).

VJEŠTACI ZA ISPITIVANJE DOKUMENATA I RUKOPISA

Nema nikakve sumnje da je iznimno teško postati potpuno obučeni forenzički ekspert za ispitivanje dokumenata. Većina forenzičkih eksperata u ovoj oblasti su obučeni i zaposleni u državnim laboratorijima. Diplomanti se zapošljavaju u tim laboratorijima i prolaze obuku u trajanju dužem od dvije godine pod mentorstvom iskusnijih kolega prije nego što preuzmu svoje vlastite slučajeve. Takođe, tu su i privatne laboratorije koje vode stručnjaci obučeni u državnim laboratorijima. U Britaniji postoji samo par načina da se dođe do ovakve vrste obuke za ljude koji žele postati stručnjaci u ovoj oblasti. Jedan od načina nudi i Udruženje forenzičkih vještaka u cilju sticanja diplome vezane za obuku u ovoj oblasti, međutim taj pristup nije naišao na jedinstvenu podršku od strane struke. Dakle, vještaci za ovu oblast trebaju biti registrovani od strane Vijeća za registraciju forenzičkih praktičara (CRFP-Council for the Registration Forensic Practitioners) koje ocjenjuje da li je osoba koja se prijavljuje dovoljno stručna ta taj posao. Dodatno na ovu registraciju mnoge laboratorije (i državne i privatne) traže i eksternu akreditaciju po standardima kao što su NAMAS⁶ i ISO 9000 koji ukazuju na adekvatan sistem kontrole kvaliteta u tim laboratorijama (White, 2004).

I pored toga, vrlo je teško osobama koje nisu eksperti da prepoznaju da li je neko od vještaka stručan ili nije. U tom smislu od pomoći su različita udruženja eksperata koja kroz članstvo daju kredibilitet svojim vještacima. Na pravilan način obučeni vještaci će uz odgovarajuću opremu biti u mogućnosti da se registruje od strane CRFP⁷ (White, 2004).

Osobe-praktičari u ovoj oblasti mogu biti uposlenici sa punim radnim vremenom ili djelomičnim radnim vremenom i obično se nazivaju forenzički naučnici, forenzički vještaci za dokumente, vještaci za dokumente, eksperti za dokumente ili eksperti za rukopise. Ta osoba može raditi u privatnom sektoru, biti dio univerziteta ili neke policijske laboratorije. Obično su te osobe nosioci naučnih zvanja, ali to sve može zavisi od tradicije konkretne države iz koje potiču. Postoje neke podjele koje se odnose na sama ispitivanja unutar ove oblasti. Neki vještaci se fokusiraju na ispitivanje rukopisa i sredstava pisanja, dok se drugi fokusiraju na ispitivanja izmjena na dokumentima i analizi boja i mastila. Iako postoje brojne tehnike koje se koriste u ovoj oblasti ipak se sve svodi na sposobnost dobro obučenog naučnika da sprovede potrebno istraživanje. Međutim, sa razvojem naprednih metoda kao što je elektronski skenirajući mikroskop, ova oprema je počela imati značajnu ulogu u ovoj oblasti. Stoga je poznavanje ovih sistema velika prednost za vještaka (Ellen, 1997, s. 3).

⁶ National Alliance of Medical Auditing Specialists (prev. Državno udruženje za medicinsku reviziju specijalista), prema <http://namas.co/> (04.04.2023).

⁷ Više o navedenom tijelu vidjeti u Hadley, Fereday, 2007, s. 83. Ovo tijelo je djelovalo u Velikoj Britaniji.

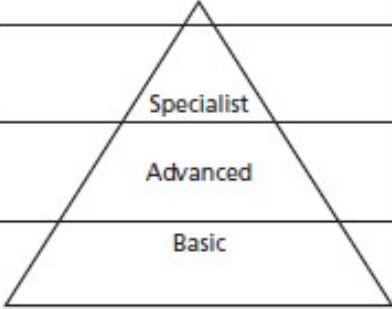
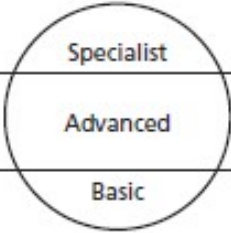
U vezi potrebnih kvalifikacija vještaka, Ellen navodi da je veliki broj različitih disciplina uključeno u ispitivanje dokumenata, ali niti jedna ne vodi do jedinstvene akademske kvalifikacije. Hemičari, fizičari, biolozi smatraju da imaju svoju funkciju u ovom polju. Međutim, primjerice u Njemačkoj, psiholozi su ti koji većinom rade na komparaciji rukopisa, ne da bi izučavali psihologiju skriptora, već zato što se rukopis smatra jednim aspektom ljudskog ponašanja. Bez obzira iz koje discipline dolazi vještak, mora postojati osnovna naučna obuka za ovu vrstu poslova. Iako se samo možda neke od tehnika uče tokom akademskog studija neophodna je obuka kroz posao. Ovo je jedini trenutno dostupan način da bi se postigla naučna ekspertiza. Pokušalo se na različitim univerzitetima organizirati predavanja vezano za ispitivanje dokumenata, međutim nedovoljan broj sati je učinio da oni ne budu adekvatni. Laboratoriji za ispitivanje dokumenata bi konstantno trebalo da imaju nove osobe na obuci ili što je manje moguće da se ovi ljudi pokušaju zaposliti kao asistenti vještacima koji imaju privatnu praksu. Iako danas postoje tzv. diplome forenzičara, u većini zemalja svijeta se pored toga traži i odgovarajuća certifikacija od određenih strukovnih udruženja (npr. ABFDE⁸). Bez obzira na način upošljavanja, praktično u svim zemljama, on može samostalno raditi samo kada zadovolji određene standarde. Takođe, ovi vještaci su sami zaduženi za izgradnju svoje reputacije. Mnogi vještaci ove struke iz privatnog sektora su nekada bili uposlenici policijskih laboratorija gdje su i prošli odgovarajuću obuku. Nije svaka osoba koja vrši vještačenja dokumenata prošla odgovarajuću obuku niti je dostigla nivo znanja koji je potreban. Stoga je veoma bitno postaviti standarde obuke kao i kvalifikacije koje su potrebne da bi se neko zvao vještakom za dokumente. Bez ovoga svaka osoba može otvoriti kancelariju i tvrditi da je vještak za dokumente. Činjenica je da klijent ne može napraviti razliku između kompetentnog vještaka i šarlatana. I sudovi nekada u svojim procjenama ove vrste vještaka griješe. U većini slučajeva oni vrednuju vještaka na osnovu njegovog iskustva. Iskustvo je činjenica koja slabo odražava sposobnost jednog vještaka. Tako se dešavalo da vještaci tvrde da imaju veliko iskustvo, a u isto vrijeme pokazuju veoma malo stručnosti u izvršavanju svog posla. Očigledno je da postoji problem za korisnike usluga ove vrste vještačenja u segmentu odabira kvalifikovanog stručnjaka. Postoji i prilična konfuzija između grafologa i onih stručnjaka koji rade forenzičko ispitivanje rukopisa (Ellen 1997, str. 4-5).

Naučna metoda rada je zadovoljena kada se na ispravan način izvrši procjena dokaznog materijala koji se nalazi u dokumentima. Međutim, to nije uvijek slučaj. U svijetu još uvijek postoje praktičari koji koriste metode koje se ne mogu na ovaj način opisati. Zaključci se zasnivaju na nedovoljnom dokaznom materijalu, a sa velikim stepenom vjerovatnoće i sama vrijednost pravilne dedukcije je podcijenjena. Ovo je naročito poznato u slučajevima komparacije rukopisa gdje „eksperti“ rade bez odgovarajuće obuke ili metode rada. Njihov rad je zasnovan isključivo na njihovom instinktu, a rezultati se dobijaju na nekonvencionalan način. Većina vještaka za dokumente međutim prati standardne metode koje su ovdje navedene i predstavljaju vrijedno sredstvo tokom istrage. U bilo kojoj nauci postoje područja vjerovatnoće, potpuno znanje neke materije se nikada ne može postići. U drugim oblastima, naročito onim zasnovanim na tačnim mjerenjima, analize se zasnivaju na tim mjerenjima i dobijaju se precizni rezultati. Većina rada vještaka za dokumente spada u prvu kategoriju. Komparacija rukopisa ne dozvoljava tačna mjerenja stoga precizna kalkulacija vjerovatnoće da su dva rukopisa potekla iz istog izvora ne može biti izvršena. Ovo znači da mora postojati određen stepen subjektivnosti. Bez tehnike

⁸ American Board of Forensic Document Examiners (prev. Američko udruženje forenzičkih vještaka za dokumente), prema <http://www.abfde.org/> (04.04.2023).

koja automatski proizvodi tačne rezultate, bilo koja analitička metoda mora zavisti od iskustva i stručnosti samog analitičara. Međutim, moraju se poštovati i granice svake analitičke metode (Ellen, 1997, s. 3).

Proces vještačenja dokumenata se prema Vodiču UN ureda za droge i kriminalitet odvija na četiri moguća nivoa (faze), vidi sliku 1. (UNODC, 2010, s. 5).

	Immigration and border control-type settings	Forensic science laboratory settings
PHASE 4		
PHASE 3		
PHASE 2		
PHASE 1		

Slika 1. (UNODC, 2010, s. 5)

Prve dvije faze se odnose na osnovnu-početnu analizu dokumenata koja se najčešće provodi u procedurama službi za imigraciju.

Druge dvije faze se odnose na napredna vještačenja dokumenata od kojih faza 4 uključuje kompletno vještačenje dokumenta.

Prema istom dokumentu preduslovi stručnosti vještaka za faze 3 i 4 su (u smislu predmeta ovog rada, na njega se odnosi prije svega faza 4)(UNODC, 2010, str. 10-11):

- Minimum bakalaurat (VSS) sa naglaskom na nauku npr. hemija, forenzičke nauke ili slične oblasti. Ovo je preporuka za ulazni nivo. Osoblje u fazi 4 bi već trebalo da posjeduje znanja faze 3.⁹
- Znanje o tehnološkim inovacijama u ovoj oblasti
- Znanje i vještina korištenja naprednih uređaja i opreme u ovoj oblasti
- Znanje i vještina objavljivanja relevantnih članaka iz ove oblasti
- Sposobnost izrađivanja novih metodoloških i istražnih projekata
- Poznavanje međunarodnih akreditacionih znanja za identifikacione i sigurnosne dokumente
- Učešće u proficijency testovima
- Minimum 5 godina iskustva u punom radnom vremenu kao vještak za dokumente

⁹ U fazi 3 preporuke za uslove su: pet godina iskustva u fazi 2 (rad u imigracionim službama vezano za dokumente), minimum bakalaurat (VSS).

- Uspješno završen kurs pedagoške grupe predmeta
- Spremnost da demonstrira i predstavi koncepte vezane za ovu oblast vještačenja

Dotadne specifičnosti vezene za vještake za rukopise UNODC, 2010, s. 20):

- Spoznaja o različitim faktorima koji utiču na rukopis npr. položaj prilikom pisanja, fizičko stanje skriptora, uticaj alkohola, podloga za pisanje i sredstvo za pisanje
- Znanje i sposobnost razlikovanja različitih metoda krivotvorenja rukopisa
- Sposobnost prikupljanja nespornih rukopisa
- Mogućnost uočavanja detalja rukopisa
- Sposobnost analiziranja, poređenja i procjene karakteristika rukopisa
- Sposobnost poređenja individualnih karakteristika spornog i nespornog rukopisa.

Ellen (1997, str. 5-7) za osnovnu literaturu iz ove oblasti preporučuje knjige sljedećih autora: A.S. Osborn (1910, 1929), W.R. Harisson (1958, 1966), O. Hilton (1982), V.P. Conway (1982) i L. Michel (1982). Pored knjiga preporučuje i stručne i naučne članke objavljene u odgovarajućim naučnim žurnalima. Ono što je značajno naglasiti je činjenica da, danas, postoje brojni literaturni izvori, i opšte forenzičke provenijencije, i oni usmjerenog sadržaja ka ovoj vrsti forenzičke aktivnosti. Isti uključuju, ne samo knjige i udžbenike, već i članke i istraživačke studije publikovane u brojnim naučno i profesionalno relevantnim žurnalima. Neke od takvih izvora moguće je vidjeti na internet stranicama relevantnih profesionalnih udruga (kao primjer navodimo Američko udruženje vještaka za sporne dokumente-ASQDE, na čijoj se stranici nalazi lista literaturnih izvora koje navedeno udruženje posjeduje i predlaže za edukaciju, kao i digitalna biblioteka unutar koje je moguće koristiti i određene digitalizirane izvore¹⁰). Sličan sadržaj možemo vidjeti i unutar dokumenta Američkog odbora forenzičkih vještaka za ispitivanje dokumenata (e. American Board of Forensic Documents Examiners-ABFDE) pod nazivom "ABFDE Syllabus/Bibliography of selected books and articles related to Forensic Document Examination"¹¹ ("ABFDE Silabus/Bibliografija izabranih knjiga i članaka u vezi sa Forenzičkim vještačenjem dokumenata").

PROFESIONALNI STANDARDI U OBLASTI VJEŠTAČENJA DOKUMENATA I RUKOPISA

Kada je riječ o profesionalnim standardima ove oblasti vještačenja, oni se odnose na sve važnije sadržaje ove forenzičke discipline koji mogu doći do izražaja u radu vještaka. Oni, između ostalog, tretiraju i pitanja koja smo obrađivali u prethodnom izlaganju. Pa tako standardi tretiraju pitanja: djelokruga vještačenja ove forenzičke discipline, neophodne standarde i kriterije obuke vještaka, načine postupanja sa različitim oblicima spornih dokumenata, korištenja stručne terminologije, načine iskazivanja mišljenja o provedenom vještačenju, načine postupanja unutar pojedinačnih podoblasti vještačenja (npr. rukopisi, otisci pečata, tekstualni sadržaji različitog porijekla itd.) itd.

Po ovim pitanjima više vidjeti na stranici Naučne radne grupe za forenzičko ispitivanje dokumenata (e. Scientific Working Group for Forensic Document Examination¹²-SWGDOC).

¹⁰ Više vidjeti: <https://www.asqde.org/historic-texts.html> (31.01.2023).

¹¹ Više vidjeti: <https://abfde.org/wp-content/uploads/2019/04/ABFDE-Syllabus.pdf> (31.01.2023).

¹² Više vidjeti: <https://swgdoc.org/index.php/standrds/published-standards> (25.01.2023).

Važno je napomenuti da je ova organizacija imala značajnu ulogu u izradi ASTM¹³ standarda za ovu oblast vještačenja od 2000. do 2012. godine nakon čega izdaje vlastite standarde.

Takođe, značajnu ulogu u standardizaciji ove oblasti vještačenja ima i Američki odbor forenzičkih vještaka za ispitivanje dokumenata (e. American Board of Forensic Documents Examiners-ABFDE) koja, između ostalog, provodi i odgovarajuće programe akreditacije vještaka na osnovu odgovarajućeg programa i predpristupnih kriterija¹⁴.

U okviru Američke akademije za forenzičke nauke (e. American Academy of Forensic Sciences-AAFS) djeluje Sekcija za ispitivanje dokumenata (e. Questioned Documents Section) koja je u saradnji sa Odborom za standarde AAFS (e. Standard Board AAFS) i Američkim nacionalnim institutom za standardizaciju (e. American National Standards Institute-ANSI) usvojila niz standarda koji se bave različitim pitanjima iz djelokruga rada ove forenzičke discipline¹⁵.

Od organizacija sličnog djelokruga rada vrijedno je spomenuti i: Američko udruženje vještaka za sporne dokumente (e. American Society of Questioned Document Examiners-ASQDE), Jugozapadnu asocijaciju forenzičkih vještaka za dokumente (e. Southwestern Association of Forensic Document Examiners-SWAFDE) i Jugoistočnu asocijaciju forenzičkih vještaka za dokumente (e. Southeastern Association of Forensic Document Examiners-SAFDE).

Kada je riječ o Evropskoj uniji nezaobilazni su standardi Evropske mreže forenzičkih instituta (e. European Network of Forensic Science Institutes-ENFSI) odnosno radnih grupa: Evropske mreže vještaka za dokumente (e. The European Document Experts Working Group-EDEWG) i Evropske mreže forenzičkih vještaka za rukopise (e. European Network of Forensic Handwriting Experts-ENFHEX). Rezultat rada jedne od ovih radnih grupa je, između ostalog, i Priručnik najboljih praksi za forenzičko vještačenje rukopisa (e. Best Practice Manual for the Forensic Handwriting Examination) koji sadrži elemente standardizacije u vezi djelokruga rada, osoblja, opreme, komparativnog materijala, metoda i sl.¹⁶ U vezi sa ovom organizacijom značajno je spomenuti da je član navedene organizacije i jedan forenzički institut iz Bosne i Hercegovine (Centar za forenzička ispitivanja, vještačenja i istraživanja Federalne uprave policije Ministarstva unutrašnjih/unutarnjih poslova Federacije Bosne i Hercegovine) čiji vještaci učestvuju u radu pomenutih stručnih tijela-radnih grupa.

Organizacije koje objavljuju analizirane standarde i procedure, zbog obima rada, samo navodimo, a za šire upoznavanje sa standardima i procedurama, zainteresiranim, preporučujemo da se sa dostupnim standardima i procedurama upoznaju putem ponuđenih izvora (linkova).

¹³ Američko udruženje za ispitivanje i materijale, e. American Society for Testing and Materials.

¹⁴ Više vidjeti: <https://abfde.org/study-for-the-test/> (25.01.2023).

¹⁵ Više vidjeti:

https://www.aafs.org/research-insights-featured/search?_page=1&keywords=questioned%20documents%20standard&_limit=7&status_standard=2%2C4 (05.04.2023).

¹⁶ Više vidjeti: <https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2022/12/4.-BPM-Edition-4-Draft-20220822-3-1.pdf> (25.01.2023).

ZAKLJUČAK:

Jedan rad ove vrste i sadržaja nije dostatan da bi prikazao sve što se odnosi na naznačenu problematiku. Isti je skroman doprinos prikazu ove teme i približavanju široj profesionalnoj zajednici koja u svom radu koristi rezultate ove forenzičke discipline.

U radu smo izvršili prikaz nekih (po izboru autora najznačajnijih i najrelevantnijih) izvora za profesionalne standarde u svijetu (ne umanjujući značaj i ostalih standarda ove vrste).

Značaj analiziranih standarda i procedura je neupitan. U tom smislu sve domaće forenzičke agencije bi iste trebale poštovati, promovirati i u najvećoj mogućoj mjeri iste implementirati kroz razvijanje i usvajanje vlastitih pisanih standarda i procedura (između ostalog i kroz proces akreditacije, usvajanja i implementiranja standarda ISO 17025).

Sve navedeno bi trebalo voditi ka višem nivou razumijevanja ove oblasti vještačenja (i rezultata koje ista produkuje kroz svoje pisane nalaze) od strane pravosudnih autoriteta i u konačnici višem nivou pravne sigurnosti.

LITERATURA

- AAFS. "Search: Questioned Documents Standard", https://www.aafs.org/research-insights-featured/search?_page=1&keywords=questioned%20documents%20standard&_limit=7&status_standard=2%2C4 (05.04.2023)
- ABFDE (2002). Syllabus/Bibliography of selected books and articles related to Forensic Document Examination". Houston: ABFDE
- ABFDE. "Study for the Test", <https://abfde.org/study-for-the-test/> (05.04.2023)
- "A Simplified Guide To Forensic Document Examination Resources & References", <https://www.forensicsciencesimplified.org/docs/resources.html> (05.04.2023)
- ASQDE. Digital Library, <https://www.asqde.org/historic-texts.html> (04.04.2023)
- Bauer, H. (1940). Veštačenje pismenih isprava (materijal za pravljenje pisanih isprava i hemijsko ispitivanje domaćeg mastila). Beograd: Štamparija „Jugoslavija“
- Hadley, K., Fereday, M.J. (2007). Ensuring Competent Performance in Forensic Practice Recovery, Analysis, Interpretation and Reporting. London: CRC Press, prema <http://www.crcnetbase.com/doi/abs/10.1201/9781420005028.ch5> (21.01.2015)
- Hecker, M. (1996). Die Untersuchung der Geschlechtsspezifität der Handschrift mittels rechnergestützter Merkmalsextraktionsverfahren-Disertation. Berlin: Humboldt Universität
- Hilton, O. (1982). Scientific Examination of Questioned Documents. New York: Elsevier North Holland Inc.
- Huber, R.A, Headrick, A.M. (1999). Handwriting Identification-Facts and Fundaments. Boca Raton, New York: CRC Press
- Ellen, D. (1997). The Scientific Examination of Documents Methods and Tehniques. London: Taylor & Francis Ltd.
- ENFSI (2022). Best Practice Manual for Handwriting Examination. Wiesbaden: ENFSI
- Modly, D. (2003). Prikaz knjige: "Identitet rukopisa" dr.sc. Željka Sabola, recenzija. Zagreb
- NFSTC (2009). A Simplified Guide To Forensic Document Examination. Florida: National Forensic Science Technology Center
- Osborn, A.S. (1952). Questioned Documents Second Edition. Albany N. Y.: Boyd Printing Co.
- Sabol, Ž. (2003). Identitet rukopisa. Zagreb: Lexis
- Saferstein, R. (2007). Criminalistics An Introduction to Forensic Science New Jersey: Pearson Prentice Hall
- Simonović, Lj. (1956). Veštačenje dokumenata. Beograd: Redakcija časopisa „Narodna milicija“
- SWGDOC. „Published Standards“, <https://www.swgdoc.org/index.php/standards/published-standards> (05.04.2023)
- UNODC (2010). Guide for the development forensic document examination capacity. New York: UN
- UNODC (2011). Staff skill requirements and equipment recommendations for forensic science laboratories. New York: UN
- White, P.C. (2004). Crime Scene to Court The essentials of Forensic Science. Cambridge: The Royal Society of Chemistry

PROFESSIONAL STANDARDS IN QUESTIONED DOCUMENTS EXPERTISES

Review paper

Abstract

Criminalistic/forensic expert examination of documents is a segment of criminal technique, i.e. forensic science. In modern countries, these activities are undertaken by highly specialized services that are frequently under the control of various security structures (judiciary, police, immigration services, etc.). In Bosnia and Herzegovina (as well as in the countries of the former Yugoslavia), these jobs have traditionally been associated with police agencies whose actions fall into the sphere of criminal techniques (more recently, forensics). Certain methods of behaving, ways of functioning, as well as processes linked to staff training and ways of acting within individual activities of this sort of expertise, have been formed via the accomplishment of the aforementioned duties. The purpose of this article is to introduce the field of criminal expert examination of questioned documents, namely the knowledge and conditions that a well-trained expert in this field should have. Furthermore, the work demonstrates in greater detail how the necessary insights and knowledge should be gathered. The fundamental reason for this work's theme is the goal to describe this field from the standpoint of modern science, profession, and established standards that are used around the world. Another motive is the goal to explain the settings of this sector in a scientific and practical manner from the standpoint of international experience. Specifically, the article will examine some of the international standards and procedures for this field of expertise. The preceding study will be based on a survey of comparative literature as well as an examination of the standards and practices of organizations such as: The Scientific Working Group for Forensic Document Examination (SWGDOC), American Board of Forensic Document Examiners (ABFDE), American Academy of Forensic Sciences (AAFS), American National Standards Institute (ANSI), The American Society of Questioned Document Examiners (ASQDE), Southwestern Association of Forensic Document Examiners (SWAFDE), Southeastern Association of Forensic Document Examiners (SAFDE) and The European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI).

Keywords: Questioned Documents Expertises, standards and procedures, Expert training-education

Podaci o autorima

Muamer Kavazović, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. E-mail: mkavazovic@fkn.unsa.ba.

Milan Žarković, Kriminalističko-policijski univerzitet Beograd.
E-mail: milan.zarkovic@kpu.edu.rs.

Marija Lučić-Čatić, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. E-mail: mlucic@fkn.unsa.ba.

Nebojša Bojanić, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. E-mail: nbojanic@fkn.unsa.ba.

PRIMJENA GEOFIZIČKIH I GEOKEMIJSKIH METODA U FORENZIČKIM ISTRAŽIVANJIMA

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 13. 10. 2023.

Prihvaćeno/Accepted: 6. 11. 2023.

Amer **SMAILBEGOVIĆ**

Sažetak

Klasična forenzička ispitivanja i vršenje uviđaja su nekad nedovoljna da sakupe sve potencijalne dokaze, posebice ukoliko se vrše nakon dužeg vremenskog intervala, prvenstveno zbog nemogućnosti izlaska na teren ili na lokaciju. Ova ograničenja su posebice izražena u ispitivanjima ratnih zločina ili lociranju ratne zaostavštine (neeksplozivnih ubojnih sredstava, zakopanog oružja, masovnih grobnica i drugih mjesta gnusnih zločina). Ovaj rad prezentira neke od geofizičkih i geokemijskih metoda i tehnika koje su korištene diljem svijeta - Balkanu, Bliskom istoku i Ukrajini, posebice u pronalaženju sekundarnih i tercijarnih masovnih grobnica i zaostale vojne tehnike. Opisane metode uključuju upotrebu metoda daljinske detekcije putem zračnih ili satelitskih senzora koji ukazuju na izvjesne promjene na tlu, upotrebu radarskih sustava za probijanje tla, elektromagnetnih metoda, uređaja za detekciju rezidualne radijacije te geokemijskih metoda uzorkovanja vode i tla kako bi se sakupio dokazni materijal odnosno locirale zone od potencijalnog interesa. Predstavljene metode upućuju na opisive promjene u mineralogiji tla, električnoj provodljivosti, pojavama šupljina na radarskim snimcima tla kao i neuobičajene koncentracije metala (posebice teških metala) ili organskih tvari u vodi ili tlu kao potencijalne indikatore masovnih zločina ili druge ratne zaostavštine.

Ključne riječi

Forenzika, dokazni materijal, geofizika, geokemija, ratni zločini, ratni materijal

UVOD

Forenzička ispitivanja i prikupljanje dokaznog materijala na otvorenom prostoru sadrže različite fizičke, kemijske, biološke, hidrološke i geološke elemente koji mogu pojačati ali često i otežati uzorkovanje, ispitivanje i korelaciju dokaznog materijala. Ovaj rad se fokusira na geološkim elementima i fizičko-kemijskim svojstvima tla koja se mogu primijeniti u forenzičkim ispitivanjima a direktno su vezana za posebna krivična djela kao što su ubojstvo, sakrivanje posmrtnih ostataka, paljevina, upotreba eksplozivnih sredstava, sakrivanje oružja ili drugog dokaznog materijala kao i druge aktivnosti koje dolaze u bliski kontakt sa elementima tla, vode

ili vegetacijskog pokrivača. Opisana geofizička i geokemijska metodologija je relativno novijeg datuma, interdisciplinarnog je tipa i cilj je pružiti osnovne informacije o ulozi i vrijednosti razumijevanja kombiniranih prirodnih pojava u rasponu od makroskopskih (regionalnih) studija mjesta zločina do mikroskopskih istraga kako bi se podržale službe za provođenje zakona u rješavanju kriminala, zaštite okoliša, teškog i organiziranog kriminala, ratnih zločina ali i terorizma.

GEOLOŠKA FORENZIKA

Prva opisana pojava geo-forenzičkih metoda je iz aprila 1856, kada je bačva koja je bila natovarena srebrenim novcem i poslana željeznicom pronađena ispunjena pijeskom po dolasku na odredište. Tada je Profesor Christian Gottfried Ehrenberg (1795–1876), sa Univerziteta u Berlinu, napravio detaljne uzorke pijeska sa stanica duž željezničkih pruga u Pruskoj i uz pomoć polariziranog mikroskopa uspio da odredi postaju na kojoj se desila krađa (Donnelly & Murray, 2021). Ovo je ujedno i jedan od klasičnih pristupa na kojem se danas, uz upotrebu različitih instrumenata određuju nulta stanja, pozadine, anomalije i korelacije uz utvrđivanje mineralogije tla, primjesa, sadržaja vode, električne provodljivosti, termalnih svojstava i prirodne radijacije. Neke od pojava mogu biti makroskopskog karaktera i jasno vidljive golim okom (npr. iskopana zemlja, paljevina, otisci tragova itd.) ali su često bitniji u istrazi tragovi koje je počinitelj nastojao ukloniti. U prikazanoj tabeli, opisane su neke od promjena koje su uočljive putem geofizičkih i geokemijskih uzorkovanja, a mogu imati izvjesne forenzičke primjene obzirom na izmjenu stanja terena.

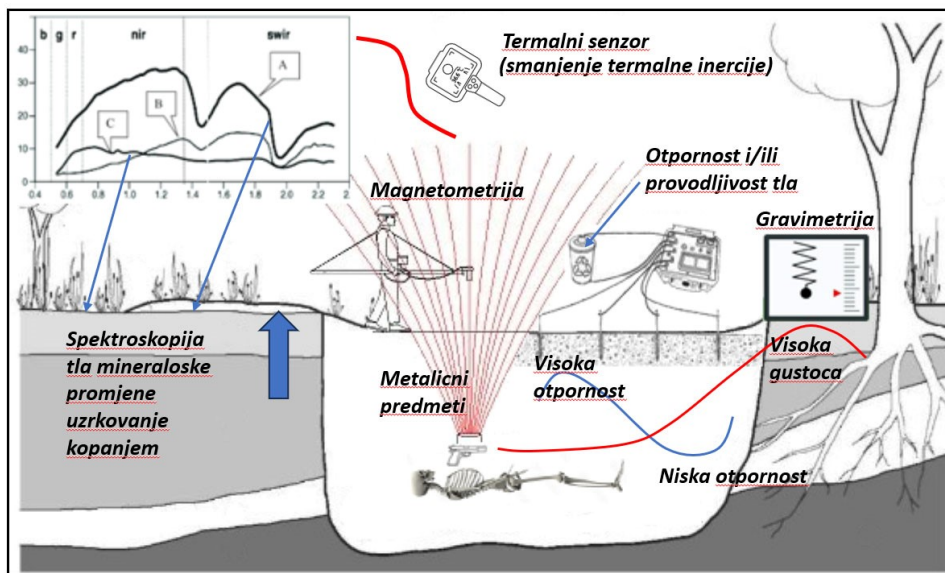
Tabela 1. Neke od izdvojenih geofizičkih i geokemijskih tehnika koje se koriste u forenzici.

Terenska pojava	Geofizička metoda	Geokemijska metoda
Paljevina	Termalne anomalije	Izmjena mineralogije tla
	Magnetne anomalije Smanjenje provodljivosti tla, posebno ako je paljevina prekrivena pokrovom.	Izmjena infracrvenog odraza tla Elementarne anomalije uočene putem ICP-MS metoda.
Paljevina sa zapaljivim sredstvima (akceleratorima)	Termalne anomalije	Elementarne anomalije ugljikovodika ili metala uočene putem ICP-MS metoda
	Smanjenje provodljivosti tla	
Kopanje	Magnetne anomalije, Smanjenje ili povećanje provodljivosti tla zbog izmjene različitih horizonata.	Spektroskopske anomalije minerala tla (npr. povećanje količine glinenih minerala na površini), elementarne anomalije (pojava amonijaka, kalija, plinova itd.).
	Izmjena radarskog odraza zbog pojave šupljina ili diskontinuiteta.	
	Izmjena (smanjenje) mase uočene kroz mikro-gravimetrijska mjerenja.	

Proizvodnja narkotika	Pozitivne magnetne anomalije (laboratorije), karakterističan infracrveni ili termalni odraz biljaka, materijala itd.	Pojave organskih spojeva u tlu ili abnormalnih koncentracija plina, acetata itd. Prisustvo povećanih koncentracija P, N, K u tlu.
Eksplozija	Površinska deformacija uočena RADAR ili LIDAR detektorom, negativna magnetna anomalija u centru i pozitivna magnetna anomalija na rubu (krhotine). Gravimetrijska mjerenja gustoće.	Prisustvo organskih spojeva ili rezidualnog eksploziva u tlu, vodi ili na površinama koje su bile u kontaktu.
Sakrivanje eksplozivnih naprava	Pozitivne magnetne i elektromagnetne anomalije kao i pojave opisane kopanjem (izmjena mineralogije tla).	Prisustvo organskih spojeva ili teških metala u tlu fokusiranim na usku regiju (npr. Pb-Sb-W-Mn). Spektralne anomalije uzorkovane kopanjem.
Industrijski ispušt	Karakterističan infracrveni ili termalni odraz odnosno promjena provodljivosti / otpornosti tla ako je ispušt ispod tla.	Prisustvo teških metala ili organskih spojeva u tlu, vodi ili zraku.

GEOFIZIČKE METODE

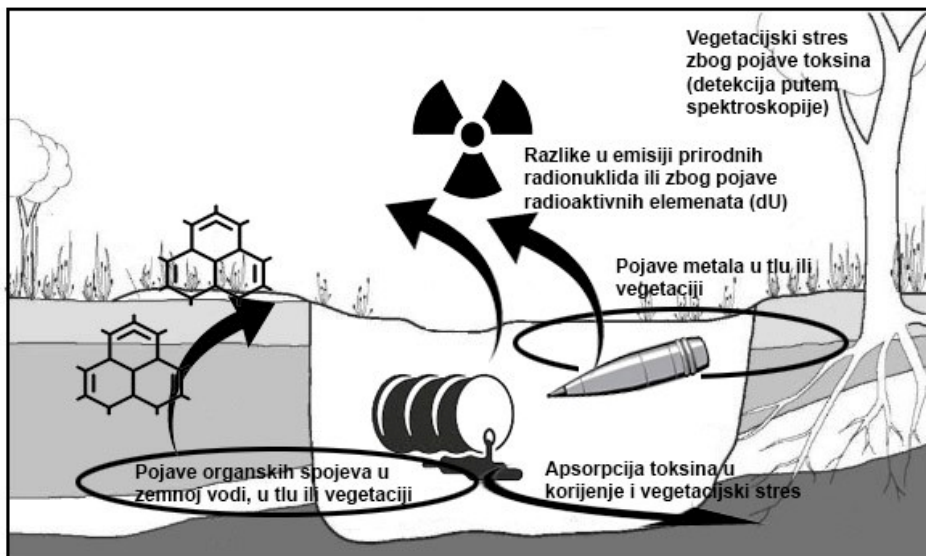
U forenzičkim primjenama uglavnom se koriste geofizičke metode koje imaju relativno veliku rezoluciju u razaznavanju plitkih anomalija ili izmjena uzrokovanih kopanjem, utiskivanjem, paljevinom ili drugim izmjenama tla uslijed izravnog antropogenog djelovanja. Neke od tehnika koje su našle primjenu u forenzici su geomagnetno snimanje (Pringle, et al., 2014), električna provodljivost ili otpornost terena (Doro, et al., 2022), RADAR (Barone & Di Maggio, 2019), gravimetrija (Fenning & Donnelly, 2004) i termalna svojstva tla (Edelman, et al., 2013). Na kompozitnom dijagramu (ispod) prikazane su fizičke pojave uzrokovane prikrivanjem posmrtnih ostataka i načini na koji se mogu detektirati uz upotrebu geofizičkih mjerenja. Glavna poveznica je da putem kopanja ili interniranja tijela ili drugih objekata je privremeno narušena prirodna pozadina što dovodi do mineraloških ili fizičkih parametara tla, kao što su provodljivost, gustoća, termalna inercija, vlažnost itd. Ove izmjene, u zavisnosti od vremenskog intervala koji je protekao od internacije pa do snimanja, mogu biti posebno izražene ili ukazivati samo male anomalije, ovisno o stupnju „uznemiravanja“ tla te drugim pratećim objektima ili okolišnim parametrima. Primjerice u relativno suhom okolišu, sa malo vegetacije, ove izmjene terena su uočljive vrlo dugo, dok u vlažnim, kontinentalnim terenima sa bujnom vegetacijom vrlo brzo blijede i stapaju se sa pozadinom. Pojedini elementi, npr. termalna inercija (koliko se brzo zagrijava i hladi neki objekat ili regija), električna provodljivost ili gustoća terena ostaju uočljivi duže vrijeme nakon što su površinski elementi maskirani.

Slika 1. Shematski prikaz geofizičkih tehnika za detekciju u pojedinim forenzičkim ispitivanjima.

GEOKEMIJSKE METODE

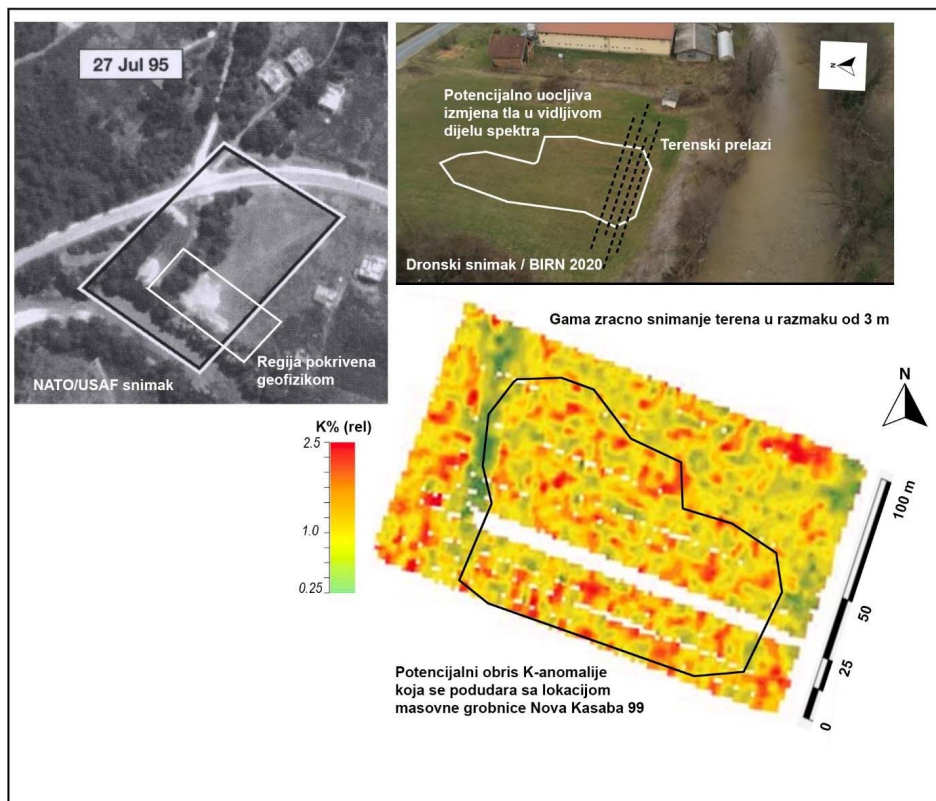
Geokemijske tehnike u forenzici se primarno fokusiraju na elementarne anomalije prisutne u tlu ili u vodi (npr. pojava metala ili organskih spojeva) ali uključuju i pojedine izmjene u fizičkim karakteristikama tla i vode uzrokovane kemijskim promjenama u strukturi materijala (boja, odraz, gustoća, čvrstina itd.). Neke od ovih promjena moguće je uočiti putem analitičkih metoda kao što su infracrvena spektroskopija (Edelman, et al., 2013), gama-zračna spektroskopija (Norma, 2016), spektroskopija mase (ICP-MS) uz upotrebu inducirano-uparene plazme (Ruffolo, et al., 2022). Ove metode detekcije uglavnom se oslanjaju na diskretne molekularne ili atomske promjene unutar samog materijala koji se analizira. Primjerice, u procesu kopanja, minerali gline (npr. pretežno aluminijско-hidroksidni minerali) se akumuliraju na površini i često mijenjaju mineraloško-kemijsku strukturu tla (koja se obično sadrži od silikata ili karbonata). Ove promjene su uočljive putem infracrvene spektrometrije tla (Clark, 1999) ali nekad, i duže vrijeme, upotrebom gama-zračne spektroskopije (Clausen, et al., 2016), prvenstveno zbog izmjene koncentracije mase samog tla. Budući da je radioaktivnost radionuklida u tlu funkcija cjelokupne mase i sadržaja radionuklida i zapremine tla, spektralni odraz prirodnog radioizotopa tla Kalijuma-40, izrazito je osjetljiv na promjene u zapreminskoj gustoći tla, koja se kopanjem mijenja i može se detektirati putem spektroskopije. Kemijske promjene u samom tlu, izazvanih prisustvom kontaminanata (npr. organskih spojeva ili teških metala) koji se možda nalaze u tlu zbog prisustva industrijskog otpada ili raspadanja ne-eksplozivnih ubojnih sredstava (NUS). Najbolji pokazatelj je upravo geokemijska analiza tla i vode koja može ukazati na povišene koncentracije metala ili spojeva koji ne pripadaju zadatoj pozadini i na taj način ukazati na potencijalne probleme (Perunovic, et al., 2015). Također, neka NUS mogu sadržavati i neke radioaktivne elemente (npr. osiromašeni Uranij) te ih je moguće detektirati i putem kemijske ali i spektroskopske analize terena.

Slika 2. Shematski prikaz geokemijskih tehnika u pojedinim forenzičkim ispitivanjima.

PRIMJERI IZ PRAKSE

Primjene geoloških, geofizičkih i geokemijskih metoda su učestalije u forenzičkim ispitivanjima (Leucci, 2020) a očekuje se, da će, prvenstveno zbog napretka analitičkih metoda, ove tehnika postati od krucijalnog značaja za prepoznavanje i najmanjih anomalija (Fitzpatrick & Donnelly, 2021). Specifično u Bosni i Hercegovini, neke od demonstriranih metoda se uspješno mogu koristiti u detekciji i utvrđivanju anomalija ili pozadinskog kontrasta na mjestima gdje su izvršena masovna pogubljenja i locirane masovne grobnice, primjerice u okolici Konjević Polja. Iako je proteklo više od četvrt stoljeća nakon zločina i značajne izmjene terena zbog primarnog iskopavanja masovnih grobnica te kasnijih ekshumacija ali i kasnije obnove terena i poljoprivrednih radova, neki od elemenata su i dalje uočljivi (Hanson, 2023). Na lokaciji opisanoj kao Nova Kasaba 99 (BIRN, 2020) uočene su rezidualne geofizičke anomalije u donjem (jugozapadnom) dijelu primarne grobnice Nova Kasaba 99. Gamma-zračna anomalija (prikazana na slici 3) ustanovljena terenskim prehledom iz jula 2023., podudara se sa obrisima zona uznemirenog tla, vidljivim na izviđačkim zračnim snimcima iz 1995., ali vjerovatno također uočljivim i na visoko-rezolucijskim, digitalnim snimcima sa drona 2020 (slika 3).

Slika 3. Geofizičko snimanje gama zračnom spektroskopijom na području masovne grobnice Nova Kasaba 99. Originalni zračni snimak iz 1995 i dronski snimak iz arhiva BIRN (BIRN, 2020). Geofizičko snimanje iz Jula 2023, sa razmakom od 3m između prelaza spektrometrom.

Bitno je naglasiti i da je inicijalno pronalaženje masovnih grobnica na području Bosne i Hercegovine, u periodu od 1995 – 2003 urađeno uz pomoć nekih od opisanih forenzičkih metoda uključujući i satelitske snimke i geo-radar (Hanson, 2023). Interesantna činjenica je da neki od rezidualnih tragova, kao primjerice količina isijavanja radioaktivnog Kalija 40, ostaje potencijalno razaznatljiva i godinama nakon primarnih (1995) i sekundarnih iskopavanja (1999). Vrlo je vjerovatno da i neki od drugih geofizičkih i geokemijskih pokazatelja postoje na ovoj ali i na drugim, daleko većim lokacijama te predstavlja potencijal za dalja istraživanja, jer mogu poslužiti kao potencijalni uzorak za otkrivanje za sad još nepoznatih grobnica diljem BiH.

DISKUSIJA

Opisane istražne metode, posebno kada su kombinirane i digitalno preklapljenе sa geoprostornim ili drugim digitaliziranim arhivskim podacima ukazuju na veliki potencijal i primjenu u forenzičkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini (Hanson, 2023), Bliskom istoku (ICMP, 2005), Ukrajini (Hobbs & T., 2022) te drugim mjestima gdje je potrebno ukazati i na dokazati na zločine

većih razmjera. Isto tako, na nešto manjoj skali, uz adaptaciju i prilagodbu geofizičkih uređaja široj lepezi korisnika (umjesto samo geofizičara) izgledna je veća i rasprostranjenija primjena u stalnim forenzičkim ispitivanjima – kao primjerice upotreba geo-radara (Schultz, 2012) koja je svrsrdno prihvaćena u policijskim procedurama. Potencijal za istu takvu primjenu imaju i druge metode, prvenstveno elektromagnetne ili magnetne metode koje su, uz sve veću preciznost i automatizirano digitalno filtriranje „lažnih uzbuna“, u stanju detektirati i najmanje anomalije. Uzevši u obzir sve kreativnije metode skrivanja dokaza krivičnih djela (npr. spaljivanje, kemijska destrukcija) ali i samu magnitudu zločina (npr. Ukrajina, Bliski istok) izgledno je da će geofizičke i geokemijske metode imati sve rasprostranjeniju i kombiniranu primjenu na terenu te je bitno osposobiti i analitički kadar koji ove metode može i iskoristiti.

ZAKLJUČAK

Klasična forenzička ispitivanja mogu se poboljšati upotrebom opisanih geoloških, geofizičkih i geokemijskih metoda. Prednost novih metoda je prvenstveno izražena u ispitivanjima ratnih zločina ili lociranju ratne zaostavštine (neeksplodiranih ubojnih sredstava, zakopanog oružja, masovnih grobnica i drugih mjesta zločina). Metode koje upućuju na opisive promjene u mineralogiji tla, električnoj provodljivosti, pojavama šupljina na radarskim ili gravitacijskim snimcima tla kao i neuobičajene koncentracije metala (posebice teških metala) ili organskih tvari u vodi ili tlu predstavljaju naznake koje je gotovo nemoguće sakriti te stoga predstavljaju bitan i nekada jedini forenzički trag. Taj trag je nekada, ako su uvjeti povoljni, uočljiv i godinama nakon izvršenog krivičnog djela a podaci se daju preklapati sa drugim geoprostornim podacima kako bi se ukazalo i na najmanje potencijalne anomalije.

Reference

- Barone, P. & Di Maggio, R., 2019. Forensic geophysics: ground penetrating radar (GPR) techniques and missing persons investigations. *Forensic Sci. Res.*, 4(doi: 10.1080/20961790.2019.1675353), pp. 337-340.
- BIRN, 2020. *Bitter Land: Mass grave map of Bosnia and Herzegovina*. [Online] Available at: <https://massgravesmap.balkaninsight.com/nova-kasaba-99/> [Accessed 01 10 2023].
- Clark, R., 1999. Spectroscopy of rocks and minerals, and principles of spectroscopy.. In: *Manual of Remote Sensing 3 (11)*. s.l.:US Geological Survey, pp. 3-58.
- Clausen, J. et al., 2016. *Passive Gamma-Ray Emission for Soil-Disturbance Detection*, Hanover, USA: U.S. Army Engineer Research and Development Center .
- Donnelly, L. & Murray, R., 2021. A historical overview of forensic geology.. In: H. M. P. D. R. A. & D. L. (. Donnelly L.J., ed. *A Guide to Forensic Geology*. London: Geological Society, pp. 5-18.
- Doro, K., Emmanuel, E. & Adebayo, M., 2022. Imaging of Buried Human Remains in Simulated Mass and Individual Graves. *Front. Environ. Sci.*, 10(<https://doi.org/10.3389/fe-nvs.2022.882496>).
- Edelman, G., Hoveling, R. & Roos, M., 2013. Infrared imaging of the crime scene: possibilities and pitfalls. *Journal Forensic Sci.*, 58(5)(DOI: 10.1111/1556-4029.12225), pp. 1156-1162.
- Fenning, P. & Donnelly, L., 2004. Geophysical techniques for forensic investigation. *Geological Society London Special Publications*, 232(1)(doi: 10.1144/GSL.SP.2004.232.01.03), pp. 11-20.
- Fitzpatrick, R. & Donnelly, L., 2021. An introduction to forensic soil science and forensic geology: a synthesis. *Geological Society, London, Special Publications*, Vol. 492, pp. 1-32..
- Hanson, I., 2023. Mass Graves: The Forensic Investigation of the Deaths, Destruction and Deletion of Communities and Their Heritage. *The Historic Environment: Policy & Practice*, Issue <https://doi.org/10.1080/17567505.2023.2251228>.
- Hobbs & T., 2022. *A geospatial strategy to detect and identify potential clandestine mass graves in Ukraine; Master's Thesis*, Baltimore, MD, USA: Johns Hopkins University.
- ICMP, 2005. *ICMP Exploring Improved Methods for Locating Mass Graves*. [Online] Available at: <https://www.icmp.int/press-releases/icmp-exploring-improved-methods-for-locating-mass-graves/> [Accessed 01 10 2023].
- Leucci, G., 2020. *Advances in Geophysical Methods Applied to Forensic Investigations*. Cham, Switzerland: Springer.
- Norma, E., 2016. *Nuclear Forensics using Gamma-ray Spectroscopy*. DOI: 10.1051/epjconf/201612304001, Heavy Ion Accelerator Symposium 2015.
- Perunovic, T. et al., 2015. Geochemical investigation as a tool in the determination of the potential hazard for soil contamination (Kremna Basin, Serbia). *J. Serb. Chem. Soc.* , 80(8), p. 1087–1099.
- Pringle, J., Giubertoni, M. & Cassidy, N., 2014. The use of magnetic susceptibility as a forensic search tool. *Forensic Science International*, 246C(10.1016/j.forsciint.2014.10.046), pp. 3-42.

- Ruffolo, S., Barca, D., Alvarez de Buergo, M. & La Russa, M., 2022. ICP-MS – Fundamentals and Application to Forensic Science. In: L. D. M. a. C. Mercurio, ed. *Mineralogical Analysis Applied to Forensics*. Mineralogical Analysis Applied to Forensics ed. s.l.:Springer, pp. DOI: 10.1007/978-3-031-08834-6_6.
- Schultz, J., 2012. *Detecting Buried Remains Using Ground-Penetrating Radar*, Washington, DC: U.S. Department of Justice, National Institute of Justice.

FORENSIC APPLICATIONS OF GEOPHYSICAL AND GEOCHEMICAL METHODS

Review paper

Abstract

Classic forensic investigations are sometimes insufficient to collect all of the potential evidence from a crime-scene, especially if conducted a long-time after, particularly when there are limitations in accessing the site and performing the fieldwork. The described limitations are particularly pronounced in the investigation of war crimes or location of war legacy (unexploded ordnance, buried weapons, mass graves and other potential war-crimes). This paper presents some of the geophysical and geochemical methods and techniques that have been used around the world - the Balkans, the Middle East and the Ukraine, especially in locating secondary and tertiary mass graves and residual military materiel. The described methods include the use of remote sensing methods via airborne or satellite sensors that indicate certain changes on the ground, the use of ground penetrating radar systems, electromagnetic methods, sensors for detecting residual radiation, and geochemical methods of water and soil sampling to collect evidence or locate zones of potential interest. The presented methods outline descriptive alterations in the soil mineralogy, electrical conductivity, occurrences of voids or discontinuities in the ground-penetrating radar data and unusual concentrations of metals or organic substances in water or soil as potential indicators of mass war-crimes or other war legacy.

Keywords: Forensics, evidence, geophysics, geochemistry, war crimes, war material

Podaci o autoru

Amer Smailbegović, DTCare Sarajevo NVO. E-mail: amer@dtcare.org.

UDK: 341.7
UDK: 327.8(73)**„DIPLOMATIJA I“ Henry Kissinger****Prikaz knjige**

Primljeno/Received: 30. 5. 2023.

Prihvaćeno/Accepted: 23. 6. 2023.

Admir KATICA

Henry Alfred Kissinger je rođen 27. maja 1923. godine u Njemačkoj, a često je nazivan ideologom američke vanjske politike i vrsnim poznavaoem geopolitike. Porodica Kissinger je još 1938. godine emigrirala u Sjedinjene Američke Države, kako bi izbjegli nacistički progon Jevreja. Dobio je zajednički sa Le Duc Tho, Nobelovu nagradu za mir 1973. godine, radi pregovora za mirovno rješenje u Vijetnamskom ratu. Autor je mnogobrojnih knjiga, članaka, govora i intervjuva, u kojima je pisao o aktualnim temama na globalnom nivou. Knjiga „Diplomatija“, autora Henry Kissingera, koja je izdata 1999. godine u tiražu od 2.000 primjeraka prikazana je kroz 18 poglavlja na 385 stranica, prvobitno napisana na engleskom jeziku i objavljena 1994. godine.

Autor kroz dinamičnu naraciju prenosi historijska dešavanja koja su oblikovala društvo i svijet diplomatije i to kroz prizmu demokratskih svjetonazora. Njegova determiniranost liberalnim svjetonazorima osjeti se u svakom pasusu i iz te ideološke pozicije posmatra događaje. Zapravo, on suptilno pokušava pokazati koliko je diplomatski kontekst kroz historiju bio značajan u nastajanju svijeta kakvog znamo. Kroz hronološku deskripciju historijskih međunarodnih konflikata daje uvid koliko su, zapravo, pojedini diplomati iz prošlosti, bili pronicljivi ili koliko je bio regresivan njihov uticaj na društvo stanje. Naglasak je na pojedincu koji svojim ingenioznim odlukama utiču na opću geopolitičku situaciju pri tome oblikuju javno mnijenje, koje je sve više dobijalo na značaju. Akcentiranje pojedinca koji su na svojim plećima iznosili težinu geopolitičke situacije i koji su posjedovali posebnu sposobnost da rezonuju političku zbilju i pri tome donose dalekosežne diplomatske odluke.

Osnovno polazište autora u prvom poglavlju su mogući ishodi novog svjetskog poretka, zasnovani na historijskom kretanju međunarodnih odnosa, i u tom kontekstu on stavlja znak pitanja iznad postojećeg međunarodnog političkog ustrojstva. Istovremeno, naraciju gradi kroz postojeće diplomatske „igre“ zasnovane na trenutnom dinamičnom diplomatskom odnosu velikih sila. Pri tome, obrađujući ove velike tematske cjeline on ih problematizira i sukobljava pri čemu suptilno daje lični osvrt na historiju međunarodnih odnosa sa posebnim akcentom na ulazak Sjedinjenih Američkih Država na međunarodnu političku scenu.

Kroz naredno poglavlje pod nazivom „Stožer - Teodor Ruzvelt ili Vudro Vilson“ predstavlja dva predsjednika koja su odigrala krucijalnu ulogu u internacionalizaciji američke politike. Njihovi pogledi na globalnu ulogu Amerikanaca bili su dijametralno suprotni - jedan se zalagao za ulogu mirnog policajca na međunarodnoj sceni, a drugi je bio za američko pokazivanje mišića.

Međutim, oba ova velika državnik vodili su naciju kroz turbulentan period ljudske historije sa velikim uspjehom i pri tome uspjeli kondicionirati američke interese kao relevantne na geopolitičkom nebu, u skladu sa svojom vizijom globalnog poretka.

Unutar trećeg poglavlja autor je anticipirao tako da hronološki prikaže historiju nastanka evropskog političkog sistema zasnovanog na sintagmi ravnoteža snaga. Također, suptilno provlačenje religijskog konteksta u ustrojstvu tadašnjih država, gdje sekularnost u današnjem smislu te riječi nije postojala, je jedan segment na koji se ne obraća mnogo pažnje, a izuzetno je značajan za razumijevanje cjelokupnog državnog ustrojstva. Promućurnost, pronicljivost, dalekosežnost ideja su karakterne osobine nekih pojedinca čiji svjetonazori determinišu političku zbilju. Stalne težnje da se ovozemaljska vlast potčini nebeskoj vlasti, a s druge strane da se interesi države stave ispred univerzalne moralnosti, su neki od faktora koju su u takvoj kakofoniji političkog neslaganja izazvalne brojne konflikte. U tim turbulentnim vremenima posebno se izdvaja revolucionaran pristup Kardinala Rišeljea prvog ministra Francuske od 1624 - 1642.

Nakon kraha Napoleonove Francuske, Evropa je zakoračila u relativno mirnije političke vode, gledano iz ugla odsustva vojnog konflikta, predstavnici država koji su na Bečkom kongresu 1814. godine razgovarali o mnogim nesuglasicama iz prošlosti, kao i budućem internacionalnom ustrojstvu, po prvi put u historiji, nastojali su međudržavne probleme riješiti mirnim diplomatskim putem. Na pomenutom kongresu politički autoriteti tadašnjih velikih sila, u duhu jednog pomirljivog dijaloga, pokušali su da nađu kompromis koji će svakog od njih ponaosob zadovoljiti, a Evropu držati van ratnih konflikata. Zapravo, suštinsko pitanje koje se provlačilo između redova je bilo: kako se prilagoditi modernom vremenu i pomiriti vjekovne državne aspiracije? Sumnja u kompromis je rasla, ali je on postignut i zasnivao se na postulatima uspostavljanja ravnoteže snaga, tj. balansu između nacionalnih interesa i vjekovnih aspiracija svake pojedinačne države. U svemu tome, diplomate pojedinih zemalja su odigrale ključnu ulogu, kao i u ranijim epohama evropske diplomatije, oni su uspijevali da kroje sudbinu starog kontinenta na osnovu svojih vizija budućnosti. Ovaj period u nastanku geopolitičke slike Evrope obilježile su mnoge intrigantne igre političkih predstavnika njihova česta i nestabilna savezništva, konstantna međudržavna neprijateljstva, stalne pretenzije ka politici ekspanzionizma, ali iznad svega se isticao multidisciplinarni pristup kolektivnoj sigurnosti, o svemu navedenom autor je pisao u poglavlju pod nazivom „Evropski koncert“: Velika Britanija, Austrija i Rusija.

Kroz peto i šesto poglavlje autor je na sebi svojstven način otvara priču o realpolitici koja u punom sjaju stupa na međunarodnu političku scenu, a njen idejni tvorac i glavni protagonist je Otto Von Bismarck jedan od državnik koji su najviše uticali na razvoj političkih događaja u tadašnjoj Evropi. Njegove revolucionarne ideje u pogledu vođenja politike kao i uspostavljanje sistema socijalne skrbi donio mu je poštovanje u međunarodnim krugovima, ali i veliku popularnost u domovini. Mnogi tadašnji vladari izvor svojih nedaća su vidjeli u Bečkom kongresu i iz njihove perspektive se nastojalo osloboditi tog kamena spoticanja. Jedan od tih vladara svakako je bio Napoleon III, član porodice Bonaparta, za koga je Bismarck jednom prilikom podrugljivo ustvrdio „njegova inteligencija se precjenjuje na račun njegove sentimentalnosti“. Vođenje nove vrste vanjske politike iz korijena je izmijenilo izgled Evrope i to ne u afirmativnom kontekstu. Nakon njemačkog ujedinjenja pod „Gvozdenim kancelarom“ ona postaje najjača država u Evropi i taj njen novostečeni status iz temelja je promijenio odnos ravnoteže snaga u Evropi.

Evropska diplomatija do Prvog svetskog rata uključujući sam prvi svjetski rat bila je predmet naredna dva poglavlja. Vanjska politika kakvu znamo je otišla u historiju, a u novom svjetskom

poretku, Njemačka je u epicentru svih zbivanja. Odlazak Bizmarcka (otjeran je sa političke scene) sa političke scene i neskriveni egoizam novog njemačkog Kaizera, Vilhelma II, te njegova sklonost ka zveckanju oružjem u očima drugih zemalja je budilo konstantnu podrozivost. Nestabilnosti na političkoj sceni Evrope nije samo Njemačkoj doprinosilo, te treba svakako akcentirati i ruski osobni pečat na cjelokupnu situaciju, njeno vođenja dualne vanjske politike je dalo nemjerljiv doprinos. U tadašnjoj poziciji odnosa u Evropi, početkom XX vijeka, pacifizam nije shvaćen kao legitimni cilj, nego naprotiv, inkliniranje velikih sila ka goloj snazi je nešto što opisuje tendencije u tadašnjoj Evropi. Eskalaciji vojnih sukoba u Prvom svjetskom ratu prethodila je egocentrična diplomatija koja je lako odustala od jednog od osnovnih postulata diplomatije, a to je traženje kompromisa. Rigidnost političkih planova i odsustvo želje za kompromisom su odveli Evropu u sukob koji je prijetio da iz korijena izbriše evropsku civilizaciju.

Novo lice diplomatije koje autor operacionalizira kroz Vilson i Versajski ugovor predstavljen je u devetom i desetom poglavlju. Bratoubilački rat, nesagledivih posljedica, Evropi je donio ogromne gubitke u ljudstvu i skoro izbrisao tradiciju evropske civilizacije, a suštinski nije puno toga izmijenio u pogledu međunacionalnih tenzija, i dalje je ostala prikriivena netrpeljivost među narodima, ali po okončanju sukoba, ona je duboko potisnuta zbog velike traume koja je sve narode Evrope pogodila. Američka intervencija i involviranje svojih resursa u Prvi svjetski rat predstavljalo je prekretnicu, njihov rezolutni stav po pitanju međunarodnog ustrojstva, a donio je i neke revolucionarne ideje na globalnom planu, ideje oko kojih su pobjednici teško uspijevali postići trajni konsenzus. Poštovanje Versajskog mirovnog ugovora zasnivalo se na dvjema opštim idejama koje su se uzajamno potirale. Prva je propala zato što je bila suviše dalekosežna, druga zato što je bila suviše nevoljna. Postratni period obilježile su američke geopolitičke smjernice u kom pravcu da ide Evropa i kako da izgradi mirniju budućnost na principima kolektivne sigurnosti. Međutim, ideje za koje se zalagao Vilson, ispred SAD-a, nisu bile prihvaćene od svih zemalja i tu su nastala mnoga oprečna mišljenja. Metež koji je nastao na političkoj sceni će rezultirati neviđenim krvoprolićem u narednim decenijama.

Nastavak scenarija velike intrige od strane sila pobjednika u Prvom svjetskom ratu je nastavljen. Francuska i Britanija i dalje nisu uspijevale da sinhronizuju svoje stavove po pitanju kolektivne bezbjednosti, a Amerika se povukla u izolacionizam. Navedenom razdoblju autor je posvetio jedanaesto poglavlje.

„Kraj iluzije: Hitler i razaranje Versajskog poretka“ je naslov dvanaestog poglavlja predstavlja svojevrsni uvod u razmatranje drugog svjetskog rata. Dijabolično latentne nakane koje su nacisti, predvođeni Hitlerom, skrivali od demokratskih zemalja u kombinaciji sa nevjerovatnom naivnošću političkih predstavnika demokratskih vlada je rezultiralo najstrašnijim sukobom u historiji ljudske civilizacije. Od samog dolaska na vlast 1933. godine Hitler je vješto koristio demagogiju u kombinaciji sa populizmom i upravo mu je ta kombinacija donijela veliku popularnost među Njemačkim stanovništvom. Društvo naroda u čije temelje je ugrađen mehanizam korektiva ekspanzionističke politike u potpunosti se pokazalo nedoraslo ovom izazovu. Sve očiglednije namjere nacističke Njemačke su olako shvaćene, čak šta više, kada su prešli sa riječi na djela, njihove namjere su od demokratskih zemalja pravdane težnjom za paritetom na međunarodnom nivou.

Dvije dijametralno suprotne ideologije bi na osnovu ideala za koje se zalažu, njihove glavne protagoniste Hitlera i Staljina, načelno trebalo da udalji jednog od drugog, ali ono što se desilo u realnosti prenerazilo je demokratske zemlje. O Staljinovoj trgovini kako je autor nazvao se

može pročitati u trinaestom i četrnaestom poglavlju. Dva diktatora koja su na ideološkoj ravni nepomirljivi neprijatelji zasnovali su svoje privremeno savezništvo na velikom nepovjerenju prema namjerama onom drugog. To inicijalno nepovjerenje će eskalirati u oružani sukob nezapamćenih razmjera. Hitlerov hazarderski način razmišljanja u kombinaciji sa Staljinovom paranojom je pogodovao da ovaj sporazum između dva manijakalna megalomana bude unaprijed osuđen na propast. Tako su nakon inicijalog tajnog protokola gdje su zajednički interesi povezali ove dva diktatora, dijametralno suprotnih pogleda na svijet, ušle u otvoreni sukob koji će završiti strašnim gubicima.

Petnaesto poglavlje posvećeno je ulozi Sjedinjenih Američkih država koja je napustila vjekovnu politiku izolacionizma. Američki predstavnici predvođeni Presjednikom Rusveltom, vjerovali su da se bliže trenutku kada će se tamni oblak fašizma nadviti i nad njihovom nacijom. Zbog toga je američki ulazak u rat bio neizbježan. Konture svijeta kako danas poznajemo tada su se nazirale ulazak Amerike u rat predstavljao je vrhunac izuzetnog diplomatskog poduhvata jednog velikog i odvažnog državnika. Za manje od tri godine Ruzvelt je narod koji je bio čvrsto opredijeljen za izolacionizam uveo u svjetski rat.

Posebno važno poglavlje koje je nazvano „Tri pristupa miru: Ruzvelt, Staljin i Čerčil u Drugom svetskom ratu“ daje uvid u izazove s kojima se nakon završetka ratnih strahota susrela pobjednička strana. Novi povod za beskrajne debate državnika javio se u vidu zagonetke za globalno ustrojstvo nakon rata. Svaki državnik iz pobjedničkog tabora je budući eventualni globalni poredak vidio zasnovan na svojim ideološkim svjetonazorima. Bilo je neizbježno da se rat završi geopolitičkim vakuumom. Ravnoteža snaga bila je uništena, a sveobuhvatni mirovni sporazum i dalje je bio neostvarljiv.

U posljednjem poglavlju autor se bavi početkom hladnog rata. Geopolitičku prazninu koja se stvorila nakon završetka ratne traume trebalo je popuniti konstruktivnim političkim prijedlozima, zasnovani na Vilsonovim idejama – harmoniji naroda, a koja bi budućim generacijama donijela prosperitet i mir. Inicijalna ideja koja je trebala biti utkana u buduće međudržavno ustrojstvo je zasnivana na etičkim univerzalnim vrijednostima i poštovanju međudržavnog prava. Međutim, univerzalni principi teško da su mogli polučiti političkim kompromisom između predstavnika Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza. Iluzorno je bilo očekivati politički kompromis i eventualnu saradnju između dva svijeta (demokratskog i komunističkog) koja rezonuju političku stvarnost dijametralno suprotno. Sa ove vremenske distance u takvoj atmosferi politička konfrontacija je jedini zajednički imenilac koji povezuje ove dvije super sile.

Upoznavanje sa historijom diplomatije, iz perspektive velikog diplomate, čitatelje navodi na zaključak koliko su oni koji su išli mimo ustaljenih političkih staza oblikovali društvo, te koliko zapravo pojedinac može doprinijeti promjenama ukoliko mu se pruži adekvatna prilika.

Podaci o autoru

Admir Katica, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo.
E-mail: admirkatica@gmail.com.

FAKULTET ZA KRIMINALISTIKU,
KRIMINOLOGIJU I SIGURNOSNE STUDIJE
UNIVERZITETA U SARAJEVU

KRIMINALISTIČKE TEME

Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije

SMJERNICE ZA AUTORE

O ČASOPISU

Kriminalističke teme – časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije (u daljnjem tekstu: Časopis) svojim sadržajem smjera općem promoviranju kriminalistike, kriminologije i sigurnosnih studija i predstavlja specifičan oblik doprinosa naučnim spoznajama i kvaliteti društvenog života uopće. Radi se o naučnom i stručnom časopisu koji objavljuje do sada neobjavljene naučne i stručne radove (u daljnjem tekstu: radovi), prikaze i prijevode iz područja kriminalistike, kriminologije i sigurnosnih studija i time doprinosi promociji i razvoju nauke, struke, naučnoistraživačkog rada i visokoškolskog obrazovanja. Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se u: EBSCO SocINDEX, EBSCO SocINDEX Full Text, EBSCO Criminal Justice Abstracts, EBSCO Criminal Justice Abstracts with Full Text i HeinOnline.

PRIPREMANJE RUKOPISA

Prilikom pripremanja rukopisa za dostavljanje na recenziju, isti je potrebno uskladiti sa ovim smjernicama. Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji, dok prikazi i prijevodi podliježu jednoj anonimnoj recenziji. Rukopisi se dostavljaju elektronskom poštom na adresu redakcije: krimteme@fkn.unsa.ba. Recenzirani radovi se kategoriziraju na sljedeći način:

a) izvorni naučni rad (*original scientific paper*)

izvorni (originalni) rad je originalno naučno djelo u kojem su izneseni novi rezultati fundamentalnih ili primijenjenih istraživanja. Da bi se neko istraživanje smatralo naučnim, mora udovoljiti nekoliko kriterija, među kojima su najvažniji objektivnost, (intersubjektivna) provjerljivost, sistematičnost i preciznost. Da bi se napisao izvorni naučni rad, treba slijediti sljedeću strukturu: Uvod, Metode, Rezultati, Diskusija i Zaključak.

b) prethodno saopćenje (*research note*)

Prethodno saopćenje je također naučno djelo koje sadrži naučne spoznaje ili rezultate naučnih istraživanja čiji karakter zahtijeva objavljivanje. Ova kategorija naučnih članaka obavezno sadrži nove činjenice dobivene naučnim istraživanjem, ali bez dovoljno pojedinosti koje bi omogućile čitatelju provjeru iznesenih naučnih spoznaja, rezultata istraživanja i naučnih informacija na način kako je to opisano za „izvorni naučni rad“. To je ujedno obavijest drugim naučnicima da je započeto istraživanje određene teme ili problema.

c) pregledni naučni rad (*review paper*)

Pregledni naučni rad se od izvornog naučnoga rada razlikuje po tome što ne mora sadržavati originalne (nove) rezultate, nego se može temeljiti na već objavljenim rezultatima (najčešće iz istraživanja drugih autora), ali je tada u njemu izvršen cjelovit pregled literature iz određene oblasti i originalne su analize ili sinteze, novi odnosi, ili nove hipoteze s prijedlozima za daljnja istraživanja. U njemu zna biti i novih, neobjavljenih autorovih rezultata, no ti rezultati obično ne čine bitan dio članka. U njemu se može uputiti na razvoj nekog istraživanja, ali i upozoriti na odnose, nedosljednosti i nedorečenosti u literaturi i predložiti daljnje postupke u rješavanju problema. Pri pisanju preglednoga članka istraživač nastoji pregledno i kritički dati ocjenu podataka, informacija i rezultata istraživanja koje opisuje, uz istodobno navođenje cjelovitog pregleda literature o tretiranoj materiji radi novih zaključaka, spoznaja ili hipoteza.

d) **stručni članak (professional paper)**

Stručni članak ne sadrži originalne preglede i rezultate; u njemu se obrađuje poznato, već opisano. Težište je na primjeni poznatoga, na širenju znanja, a ne na otkrivanju novih spoznaja. Ako se samo opisuju tuđi rezultati radi prenošenja informacija, ili se opisuje primjena onoga što je već drugdje primijenjeno, ne može se to smatrati naučnim člankom, nego, dakle, stručnim. U njima se zapravo ponavljaju poznati rezultati istraživanja koji su korisni u širenju naučnih spoznaja i prilagođavanju rezultata naučnih istraživanja potrebama naučnoj teoriji i praksi.

Osim navedenog, u časopisu *Kriminalističke teme* moguće je objaviti i druge rukopise koji obuhvataju:

- prikaze
- prijevode

Da bi rukopis bio prihvaćen potrebno je da bude usklađen sa sljedećim uputama:

Dužina rada

U Časopisu se objavljuju radovi koji ne prelaze ukupno 10.000 riječi, uključujući izvore i bilješke (fusnote). Svaki rad treba imati sažetak u obimu od 150-200 riječi, te ključne riječi, kao i sažetak (abstract) i ključne riječi (key words) na engleskom jeziku u istom obimu. Rad treba ispunjavati sljedeće kriterije:

- a) dokument pohranjen u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
- b) stranica standardne veličine (A4);
- c) prored 1,5;
- d) font Times New Roman (12pt);
- e) margine 2,5 cm;
- f) ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
- g) obavezno brojčano označiti stranice.

Redakcija zadržava pravo da objavi radove koji premašuju navedenu dužinu ako izlaganje naučnog sadržaja zahtijeva više prostora, odnosno pravo interveniranja u stil pisanja i skraćivanja rada kada procijeni da je to neophodno.

Prikazi i prijevodi koji se objavljuju u časopisu, moraju biti usklađeni sa prethodno navedenim pravilima i ne smiju prelaziti 3000 riječi.

Jezik i pismo

Dostavljeni radovi trebaju biti napisani na BHS jezicima (bosanski, hrvatski, srpski), na ijekavskom narječju, latiničnim pismom ili na engleskom jeziku, u skladu sa pravilima britanske ili američke varijante pravopisa i stila engleskog jezika.

Početna stranica rada

Na početnoj stranici rada je potrebno navesti:

- a) ime i prezime autora/ice, naziv institucije u kojoj radi (ako radi) i e-mail adresa autora/ice;
- b) naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
- c) sažetak rada (150-200 riječi) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
- d) datum dostavljanja rada;
- e) ukupan broj riječi;
- f) predloženu kategorizaciju rada.

Naslovi teksta

Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove i to u skladu sa sljedećim primjerom:

1. PRVA PODCJELINA VELIKIM SLOVIMA

1.1. Druga podcjelina potamnjenim slovima (bold)

1.1.1. *Treća podcjelina kosim slovima (italic)*

1.1.1.1. Ostale podcjeline malim slovima

- U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, u tekstu ili u fusnoti obavezno moraju biti priložena objašnjenja.
- Poželjno je da radovi budu lektorirani.

Sažetak

- Sažetak ne sadrži reference i treba da se reflektira samo na opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak (ako je riječ o naučnom radu); odnosno na sadržaj rada (ako je riječ o stručnom članku);
- Ključne riječi sadrže bitne pojmove koji se tretiraju u radu, ali ne opće i preširoke pojmove (kao npr., društvo) niti preuske pojmove opisane sa više riječi;
- Na kraju sažetka treba navesti četiri do šest ključnih riječi (odnosi se na obje jezičke varijante);
- Uz prikaze i prijevode nije potrebno navoditi sažetak i ključne riječi.

Uvod i pregled literature

Uvodni dio trebao bi sadržavati opće i specifične informacije o temi rada, pregled recentne literature vezane uz glavni cilj rada, jasno definiran cilj i svrhu rada. Prilikom pisanja izvornog naučnog rada, ne preporučuje se upotreba prevelikog broja literaturnih navoda, dok bi se takvi navodi trebali koristiti prilikom pisanja preglednog naučnog rada.

Metode

Dio o metodama trebao bi sadržavati:

- cilj i dizajn istraživanja;
- populaciju i uzorak korišten u istraživanju;
- opis korištenog protokola;
- opis metoda korištenih za analizu podataka.

Rezultati

Ovaj dio treba sadržavati nalaze provedenih istraživanja, odnosno opis dobivenih rezultata.

Diskusija

Ovaj dio rada treba da sadrži raspravu o implikacijama dobivenih rezultata u kontekstu postojećih istraživanja. Dobivene rezultate treba interpretirati i komentirati, bez

ponavljanja prikaza rezultata. Potrebno je navesti na koji se način dobiveni rezultati i njihova interpretacija slažu s već objavljenim podacima. Potrebno je jasno predstaviti teorijske i praktične posljedice dobivenih rezultata, te navesti u kojoj su mjeri korištene metode utjecale na dobivene rezultate, i da li bi neke druge metode producirale drugačije rezultate. U diskusiji također treba naglasiti ograničenja provedenog istraživanja.

Zaključak

Ovaj dio trebao bi ukratko i jasno pružiti glavne zaključke, kao i objašnjenje važnosti i relevantnosti istraživanja ako je predstavljeno u radu.

Tabele, grafikoni i ilustracije

Tabele i grafikoni treba da budu sačinjeni u MS Word dokumentu ili nekom drugom formatu koji je kompatibilan sa MS Word. Nije poželjno da se isti podaci prezentiraju i tabelarno i grafički. Svaka tabela, grafikon ili slika treba da budu označeni brojem, s naslovom koji ih jasno određuje. Naslovi tabela, grafikona i ilustracija se trebaju nalaziti iznad. Sve tabele i grafikoni se štampaju isključivo u crno-bijeloj boji.

Primjeri:

Tabela 1. *Struktura uzorka prema uzrastu.*

Grafikon 1. *Dobna struktura prijavljenih osoba tokom 2005. godine*

Ilustracija 1. *Pregled tužilačkih odluka u Posebnom odjelu za ratne zločine u 2011. godini*

Navedeni primjeri ukazuju da je naslove tabela, grafikona i slika potrebno pisati kosim (*italic*) slovima, odnosno različito od dijela koji se odnosi na numeraciju tabele/grafikona/ilustracije. Tabele, grafikoni i ilustracije se navode samo onda kada je neophodno prezentirati podatke od značaja za rad ili kada su potrebni u smislu produbljenih pojašnjenja onoga što se navodi u tekstu.

Navođenje bibliografskih izvora u tekstu

Obavezno je navođenje svih bibliografskih izvora koji su korišteni za pripremu i pisanje rada, pri čemu je potrebno je koristiti APA stil referenciranja (*American Psychological Association [APA] Publication Manual, 7th edition*).

U skladu sa *Publication Manual of the American Psychological Association [APA] (7th edition, 2019)* navođenje izvora u tekstu je potrebno izvršiti na sljedeći način:

Primjeri:

Jedan autor

Parentetički citat - (Alexander, 2018) ili

Narativni citat - Alexander (2018)

Dva autora

Parentetički citat - (Salas i D'Agostino, 2020) ili

Narativni citat – Salas i D'Agostino (2020)

Tri i više autora

Parentetički citat – (Martin et al., 2020)

Narativni citat – Martin et al. (2020)

Institucije, organizacije ili udruženja kao autori (sa skraćenicom)

Prvo navođenje u tekstu: (National Institute of Mental Health [NIMH], 2020) ili Nacionalni institut za mentalno zdravlje (NIMH, 2020)

Sljedeća navođenja u tekstu: (NIMH, 2020) ili NIMH (2020)

Institucije, organizacije ili udruženja kao autori (bez skraćénice)

Parentetički citat - (Stanford University, 2020) ili

Narativni citat - Univerzitet Stanford (2020)..."

Zakoni i podzakonski akti

Parentetički citat - (Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, 2014)

Narativni citat – Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine (2014)

Nepoznat ili anoniman autor

Knjige: navodi se samo naslov knjige i godina, npr. (Interpersonal Skills, 2019)

Časopisi/portali: navodi se samo naslov članka i godina („Understanding Sensory Memory“, 2018).

Radovi istih autora sa istom godinom

(Judge i Kammeyer-Mueller, 2012a)

(Judge i Kammeyer-Mueller, 2012b)

Napomena: Prilikom citiranja (doslovnog preuzimanja definicija, podjela i sl.), potrebno je navesti i broj/eve stranice/a. Navedeno je potrebno učiniti na sljedeći način: (Newman, 1972, s. 55) ukoliko se radi o jednoj stranici, odnosno (Newman, 1972, str. 45-58) ukoliko se radi o rasponu stranica.

Navođenje bibliografskih izvora u popisu literature

Na kraju rada se navodi numeriran popis korištene literature. U popisu literature obavezno je navesti sve bibliografske izvore koji su navedeni u tekstu, pri čemu isto treba biti usklađeno sa APA stilom referenciranja. Bibliografski izvori u popisu literature moraju biti navedeni prema abecednom redoslijedu (po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije). Ako se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

U skladu sa *Publication Manual of the American Psychological Association [APA] (7th edition, 2019)* navođenje izvora u popisu literature je potrebno izvršiti na sljedeći način:

Primjeri:

a) Knjige

Knjiga sa DOI brojem - Brown, L. S. (2018). *Feminist therapy* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000092-000>

Knjiga bez DOI broja - Burgess, R. (2019). *Rethinking global health: Frameworks of power*. Routledge.

Knjiga (npr. knjiga za Kindle) ili audio-knjiga sa URL - Christian, B., i Griffiths, T. (2016). *Algorithms to live by: The computer science of human decisions*. Henry Holt and Co. <http://a.co/7qGBZAK>

Cain, S. (2012). *Quiet: The power of introverts in a world that can't stop talking* (K. Mazur, Narr.) [Audiobook]. Random House Audio. <http://bit.ly/2G0Bpbl>

b) Članci

Članak sa DOI brojem - McCauley, S. M., i Christiansen, M. H. (2019). Language learning as language use: A cross-linguistic model of child language development. *Psychological Review*, 126(1), 1–51. <https://doi.org/10.1037/rev0000126>

Članak bez DOI broja, sa URL - Ahmann, E., Tuttle, L. J., Saviet, M., i Wright, S. D. (2018). A descriptive review of ADHD coaching research: Implications for college students. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 31(1), 17–39. <https://www.ahead.org/professionalresources/publications/jped/archived-jped/jped-volume-31>

Članak bez DOI broja i bez URL - Anderson, M. (2018). Getting consistent with consequences. *Educational Leadership*, 76(1), 26–33.

Goldman, C. (2018, 28. novembar). The complicated calibration of love, especially in adoption. Chicago Tribune.

Članak sa brojem članka ili eLokatorom - Burin, D., Kilteni, K., Rabuffetti, M., Slater, M., & Pia, L. (2019). Body ownership increases the interference between observed and executed movements. *PLOS ONE*, 14(1), Article e0209899. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209899>

c) Poglavlja u knjizi

Sa DOI brojem - Balsam, K. F., Martell, C. R., Jones, K. P., i Safren, S. A. (2019). Affirmative cognitive behavior therapy with sexual and gender minority people. U G. Y. Iwamasa i P. A. Hays (Ur.), *Culturally responsive cognitive behavior therapy: Practice and supervision* (2nd ed., str. 287–314). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000119-012>

Bez DOI broja - Weinstock, R., Leong, G. B., i Silva, J. A. (2003). Defining forensic psychiatry: Roles and responsibilities. In R. Rosner (Ur.), *Principles and practice of forensic psychiatry* (2nd ed., str. 7–13). CRC Press.

d) Dokumenti i izvještaji

- World Health Organization. (2019). *International statistical classification of diseases and related health problems* (11th ed.). <https://icd.who.int/>
- Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (2013). *Strategija suprotstavljanja trgovini ljudima u Bosni i Hercegovini 2013-2015*. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>

e) Zakoni i podzakonski akti

Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 09/09, 12/10, 08/13, 59/14 (2014).

f) Online izvori bez autora

„All 33 Chile miners freed in flawless rescue“. (13. oktobar 2010.). http://www.msnbc.msn.com/id/39625809/ns/world_news-americas/

Napomena: Više informacija o APA stilu referenciranja moguće je dobiti na web stranici: www.apastyle.org.

Podaci o autorima

Autori uz rad dostavljaju i sljedeće podatke: ime/imena autora, zvanje/a, naziv ustanove/a u kojoj je/su zaposlen/i, i e-mail adresu.

OBAVEZE AUTORA

Svaki autor treba dostaviti izjavu da rukopis predstavlja njegovo/njezino vlastito djelo, da nije prethodno objavljen, da se ne razmatra za objavljivanje nigdje drugdje i da su ga odobrili svi koautori; uz saglasnost da rukopis može biti slobodno dostupan u otvorenom pristupu Časopisa i u međunarodnim bazama podataka u kojima je Časopis indeksiran.

Također, u izjavi, svi autori treba da se izjasne da nemaju sukob interesa. U suprotnom, autori su dužni da u izjavi ukažu na finansijske ili bilo koje druge sukobe interesa koji bi mogli da utječu na iznesene rezultate i interpretacije.

Bez navedene izjave nijedan rukopis neće biti razmatran za objavu. Predavanjem rukopisa redakciji časopisa „Kriminalističke teme“ autori se obavezuju na poštivanje navedenih obaveza.

Redakcija časopisa

Kriminalističke teme

FAKULTET ZA KRIMINALISTIKU,
KRIMINOLOGIJU I SIGURNOSNE STUDIJE
UNIVERZITETA U SARAJEVU

JOURNAL OF CRIMINAL JUSTICE ISSUES

Journal for Criminalistics, Criminology and Security Studies

GUIDELINES FOR AUTHORS

ABOUT THE JOURNAL

Journal of Criminal Justice Issues - Journal for Criminalistics, Criminology and Security Studies (hereinafter referred to as: Journal) aims at the general promotion of criminalistics, criminology and security studies and presents a specific form of contribution to scientific knowledge and quality of social life in general. It is a scientific and professional Journal that publishes hitherto unpublished scientific and professional papers, reviews and translations in the field of criminalistics, criminology and security studies and thus contributes to the promotion and development of science, profession, scientific research and higher education. Contributions published in the Journal are referred in: EBSCO SocINDEX, EBSCO SocINDEX Full Text, EBSCO Criminal Justice Abstracts, EBSCO Criminal Justice Abstracts with Full Text and HeinOnline.

PREPARATION OF THE MANUSCRIPT

When preparing manuscripts for submission, please follow the instructions listed below. All contributions will be initially assessed by the Editor of Chief for suitability for the Journal. Papers deemed suitable are then sent to two independent peer-reviewers to assess the scientific quality of the paper, while reviews and translations are subject to one anonymous

review. Manuscripts should be submitted by e-mail to the address of the Editorial office: krimteme@fkn.unsa.ba. Peer-reviewed papers are categorized as follows:

a) *Original scientific paper*

Original scientific paper is an original research paper in which new results of the fundamental or applied research are presented. In order for a research to be considered scientific, it must meet several criteria, among which the most important are objectivity, (intersubjective) verifiability, systematicity and precision. To write an original research paper, next structure should be followed: Introduction, Methods, Results, Discussion and Conclusion.

b.) *Research note*

Preliminary note is also a scientific work that contains scientific knowledge or results of scientific research whose character requires publication. This category of scientific papers necessarily contains new facts obtained from scientific research, but without sufficient details to enable the reader to verify the presented scientific knowledge, research results and scientific information in the way described for "original scientific paper". It is also a notice to other scientists that research has started on a particular topic or problem.

c.) *Review paper*

Review paper summarizes and evaluates recent literature and the current state of knowledge on a particular topic. It gives a complete review of literature in a particular field, original analysis or synthesis, new relationships, or new hypotheses with suggestions for further research. It can also contain new, unpublished results of the author, but these results usually do not form an important part of the paper. In this paper, one can refer to the development of some research, but also point out the relationships, inconsistencies and ambiguities in the literature and suggest further procedures in solving the problem. When writing a review paper, the researcher seeks to give a clear and critical assessment of the data, information and research results he describes, while providing a comprehensive review of the literature on the presented topic for new conclusions, findings or hypotheses.

d.) Professional paper

Professional paper does not contain original reviews and results; it deals with the known, already described. The focus is on the application of the known, on the dissemination of knowledge, and not on the discovery of new knowledge. If someone else's results are described for the purpose of transmitting information, or the application of what has already been applied elsewhere is described, this cannot be considered a scientific paper, but therefore a professional one. Professional paper repeats the well-known research results that are useful in disseminating scientific knowledge and adapting the results of scientific research to the needs of scientific theory and practice.

In addition to the above, it is possible to publish other contributions in the Journal, which include:

- *Reviews*
- *Translations*

In order for the manuscript to be accepted, it must comply with the following instructions:

Length of the paper

Journal publishes papers that do not exceed a total of 10,000 words, including references and footnotes. Each paper should have an abstract of 150-200 words, and keywords. The paper should meet the following criteria:

- document stored in MS Word (* .doc or .docx format);
- standard size page (A4);
- 1.5 spaced between all texts;
- font Times New Roman (12pt);
- margin 2.5 cm;
- do not edit the Header or Footer of the document;
- it is obligatory to number the pages.

The Editorial board reserves the right to publish papers that exceed the stated length if the presentation of scientific content requires more space, and the right to intervene in the style of writing and shorten the paper when it deems necessary.

Reviews and translations published in the Journal must comply with the above rules and must not exceed 3000 words.

Language

Submitted manuscripts should be written in good English (American or British usage is accepted).

Title page information

The title page must include:

- name and surname of the author, name of the institution in which he / she works (if he / she works) and e-mail address of the author;
- title of the paper;
- abstract of the paper (150-200 words) and key words d) date of submission of the paper;
- total number of words;
- proposed paper categorization.

Text headings

When authors elaborate individual segments of a problem, the texts should contain concise subheadings in accordance with the following example:

1. FIRST SUBSECTION IN CAPITAL LETTERS

1.1. Second subdivision in bold

1.1.1. Third subdivision in italics

1.1.1.1. Other subunits in lower case

- In cases where abbreviations and symbols are used, explanations must be attached in the text or in the footnote.
- Paper should be proofread.

Abstract

- Abstract does not contain cited references and should reflect only on the general overview of the topic, methods, results and conclusion (if it is a scientific paper); that is, on the content of the paper (if it is a professional paper);

- Keywords contain important terms that are treated in the paper, but not general and too broad terms (such as society) or too narrow terms described with more words;
- Four to six keywords should be listed at the end of the abstract;
- For reviews and translations, it is not necessary to provide a summary and keywords.

Introduction and literature review

Introduction section should include general and specific information about the topic of the manuscript, review of recent literature related to the main aim of the paper, description of the clearly defined aim and purpose of the paper. The use of too many literature citations is not recommended when writing a original scientific paper, while such literature citations should be used when writing a review paper.

Methods

The methods section should include:

- the aim and the design of the research;
- population and sample used in the research;
- description of the protocol used;
- description of the methods used for data analysis.

Results

This section should include the findings of the conducted research, that is, the obtained results should be described.

Discussion

This section should discuss the implications of the findings in context of existing research. The obtained results need to be interpreted and commented, without repeating the display of results. It is necessary to specify how the obtained results and their interpretation agree with the published data. It is necessary to clearly present the theoretical and practical consequences of the obtained results, the extent to which the used methods affected the results and whether some other methods would give different results. Discussion section should also highlight limitations of the research.

Conclusion

This section should provide briefly and clearly as possible the main conclusions and explanation of the importance and relevance of research if presented.

Tables, graphs and illustrations

Tables and graphs should be created in an MS Word document or some other format that is compatible with MS Word. It is not desirable to present the same data both tabularly and graphically. Each table, graph or figure should be numbered, with a title that clearly identifies them. The titles of the tables, graphs and illustrations should be above. All tables and graphs are printed exclusively in black and white.

Examples:

Table 1. *Sample structure by age.*

Graph 1. *Age structure of registered persons during 2005.*

Figure 1. *Overview of prosecutorial decisions in the Special Department for War Crimes in 2011.*

These examples indicate that the titles of tables, graphs and figures need to be written in italic letters. Tables, graphs and illustrations are given only when it is necessary to present data relevant to the work or when they are needed in terms of in-depth explanations of what is stated in the text.

References- citation in text

It is obligatory to list all references that were used for the preparation and writing of the paper. Every reference cited in the text must be also present in the reference list (and vice versa). Citations in the text should follow the referencing style used by the American Psychological Association [APA] (*Publication Manual of the American Psychological Association, 7th edition, 2019*).

Examples:

One author:

Parentetical citation: (Alexander, 2018) or

Narrative citation: Alexander (2018)

Two authors

Parenthetical citation: (Salas i D'Agostino, 2020) or

Narrative citation: Salas i D'Agostino (2020)

Three or more authors

Parenthetical citation: (Martin et al., 2020) or

Narrative citation: Martin et al. (2020)

Institutions, organizations or associations as authors (with abbreviation)

First citation in the text: (National Institute of Mental Health [NIMH], 2020) or National Institute of Mental Health (NIMH, 2020)

Further citation in the text: (NIMH, 2020) or NIMH (2020)

Institutions, organizations or associations as authors (without abbreviation)

Parenthetical citation: (Stanford University, 2020) or

Narrative citation: Stanford University (2020)..."

Legislation

Parenthetical citation: (Criminal Procedure Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina, 2014)

Narrative citation: Criminal Procedure Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina (2014)

Unknown or anonymous author

Book with no author: (Interpersonal Skills, 2019)

Journal/portals with no author: ("Understanding Sensory Memory," 2018)

Works with the same authors and the same year

(Judge i Kammeyer-Mueller, 2012a)

(Judge i Kammeyer-Mueller, 2012b)

Note: When quoting it is necessary to state the page number (s). To indicate a single page, use the abbreviation "p." (e.g., Newman, 1972, p. 55); for multiple pages, use the abbreviation "pp." (e.g., Newman, 1972, pp. 45-58).

Reference list

At the end of the paper, a numbered reference list must be given. Reference list should also follow the referencing style used by the American Psychological Association [APA] (*Publication Manual of the American Psychological Association, 7th edition, 2019*). Reference sources are listed in alphabetical order (by the surname of the first author or the title of the anonymous publication). If there are multiple works by the same author, they are listed in chronological order.

Reference examples:

a) Books

Book with DOI number: Brown, L. S. (2018). *Feminist therapy* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000092-000>

Book without DOI number: Burgess, R. (2019). *Rethinking global health: Frameworks of power*. Routledge.

Book (e.g., a book for the Kindle) or an audio book with a URL: Christian, B., and Griffiths, T. (2016). *Algorithms to live by: The computer science of human decisions*. Henry Holt and Co. <http://a.co/7qGBZAK>

Cain, S. (2012). *Quiet: The power of introverts in a world that can't stop talking* (K. Mazur, Narr.) [Audiobook]. Random House Audio. <http://bit.ly/2G0Bpbl>

b) Articles

Article with DOI number: McCauley, S. M., and Christiansen, M. H. (2019). Language learning as language use: A cross-linguistic model of child language development. *Psychological Review*, 126 (1), 1–51. <https://doi.org/10.1037/rev0000126>

Article without DOI number, with URL: Ahmann, E., Tuttle, L. J., Saviet, M., and Wright, S. D. (2018). A descriptive review of ADHD coaching research: Implications for college students. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 31 (1), 17–39. <https://www.ahed.org/professionalresources/publications/jped/archived-jped/jped-volume-31>

Article without DOI number and without URL: Anderson, M. (2018). Getting consistent with consequences. *Educational Leadership*, 76 (1), 26–33.

Goldman, C. (2018, November 28). The complicated calibration of love, especially in adoption. *Chicago Tribune*.

Article with article number or eLocator: Burin, D., Kilteni, K., Rabuffetti, M., Slater, M., & Pia, L. (2019). Body ownership increases the interference between observed and executed movements. *PLOS ONE*, 14 (1), Article e0209899. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209899>

c) Chapters in book

With DOI number: Balsam, K. F., Martell, C. R., Jones, K. P., and Safren, S. A. (2019). Affirmative cognitive behavior therapy with sexual and gender minority people. In G. Y. Iwamasa and P. A. Hays (Eds.), *Culturally responsive cognitive behavior therapy: Practice and supervision* (2nd ed., pp. 287–314). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000119-012>

Without DOI number: Weinstock, R., Leong, G. B., and Silva, J. A. (2003). Defining forensic psychiatry: Roles and responsibilities. In R. Rosner (Ed.), *Principles and practice of forensic psychiatry* (2nd ed., Pp. 7–13). CRC Press.

d) Documents and reports

- World Health Organization. (2019). *International statistical classification of diseases and related health problems* (11th ed.). <https://icd.who.int/>
- Ministry of Security of Bosnia and Herzegovina (2013). *Strategy to counter human trafficking in Bosnia and Herzegovina 2013-2015*. Ministry of Security of Bosnia and Herzegovina.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>

e) Legislation

Criminal Procedure Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina, *Official Gazette of the Federation of Bosnia and Herzegovina*, 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 09/09, 12/10, 08/13, 59/14 (2014).

f) Online sources without authors

Example: "All 33 Chile miners freed in flawless rescue". (October 13, 2010). http://www.msnbc.msn.com/id/39625809/ns/world_news-americas/

Note: More information on APA Referencing list standards is available at: www.apastyle.org.

Author's information

Authors also submit the following information: name (s) of the author, title (s), name of the institution (s) in which he / she is employed and e-mail address.

AUTHOR'S RESPONSIBILITIES.

Each author must submit a statement that the manuscript presents his/her own work, has not been published previously, is not under consideration for publication anywhere else, and that has been approved by all co-authors; with the consent that the manuscript may be freely available in an open-access of the Journal and in international databases in which the Journal is indexed.

The manuscript is accompanied by a statement from all authors declaring that they have no conflict of interest. Otherwise, the authors are obliged to indicate in the statement financial or any other conflicts of interest that could affect the presented results and interpretations

Without this statement, no manuscript will be considered for publishing. By submitting the manuscript to the Editorial board of the Journal of Criminal Justice Issues, the authors are obliged to respect the above stated.

*Editorial Board
of
Journal of Criminal Justice Issues*

Mišljenja i stavovi objavljeni u radovima u časopisu "Kriminalističke teme" su lični stavovi autora tekstova i ne odražavaju nužno stavove redakcije časopisa.

Opinions and statements published in the articles in "Criminal Justice Issues" journal are solely the personal views of the authors and do not necessarily reflect the views of the editorial board.

Kriminalističke teme

Godište XXIII Sarajevo, 2023 Broj 1-2

USAVRŠAVANJE U PRIVATNOJ ZAŠTITI – NOVI IZAZOVI
LIFELONG LEARNING IN PRIVATE SECURITY - NEW CHALLENGES
IVAN NAĐ, ANTE PERČIN, JASMIN AHİĆ

SOCIO-DEMOGRAFSKI KORELATI SOCIJALNE DEZORGANIZACIJE I KVALITETE SUSJEDSTVA
SOCIO-DEMOGRAPHIC CORRELATES OF SOCIAL DISORGANIZATION AND NEIGHBORHOOD QUALITY
ALISABRI ŠABANI, ELVIRA ČEKIĆ

NEKI FENOMENOLOŠKI ASPEKTI PROSTITUCIJE U HRVATSKOJ
SOME PHENOMENOLOGICAL ASPECTS OF PROSTITUTION IN CROATIA
PERO MIHALJEVIĆ, ANNA-MARIA GETOŠ KALAC

TRANSGENERACIJSKE KOLEKTIVNE TRAUME I RADIKALIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI: PREMA USPOSTAVI OKVIRA ZA ANALIZU
TRANSGENERATIONAL COLLECTIVE TRAUMAS AND RADICALIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: TOWARDS THE ESTABLISHMENT OF A FRAMEWORK FOR ANALYSIS
MIRZA BULJUBAŠIĆ, BARBORA HOLÁ

TAJNO AUDIO I VIDEO SNIMANJE KAO KRIVIČNO DJELO I IZUZECI OD PROTIPRAVNOSTI: NORMA, PRAKSA I „STRAZBURŠKI“ STANDARDI
SECRET AUDIO AND VIDEO RECORDING AS A CRIMINAL OFFENSE AND EXCEPTIONS FROM ILLEGALITY: STANDARDS, PRACTICE AND “STRASBOURG” STANDARDS
DAVOR TRLIN, MILA ČOLIĆ

PROFESIONALNI STANDARDI U VJEŠTAČENJU DOKUMENATA I RUKOPISA
PROFESSIONAL STANDARDS IN QUESTIONED DOCUMENTS EXPERTISES
MUAMER KAVAZOVIĆ, MILAN ŽARKOVIĆ, MARIJA LUČIĆ-ČATIĆ, NEBOJŠA BOJANIĆ

PRIMJENA GEOFIZIČKIH I GEOKEMIJSKIH METODA U FORENZIČKIM ISTRAŽIVANJIMA
FORENSIC APPLICATIONS OF GEOPHYSICAL AND GEOCHEMICAL METHODS
AMER SMAILBEGOVIĆ

„DIPLOMATIJA I“ HENRY KISSINGER
ADMIR KATICA

FAKULTET ZA KRIMINALISTIKU,
KRIMINOLOGIJU I SIGURNOSNE STUDIJE
<http://www.fkn.unsa.ba>
e-mail: krimteme@fkn.unsa.ba

ISSN 1512-5505